

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК

БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS

OF BAKU UNIVERSITY

ISSN 1609-0586

SOSIAL-SİYASİ

elmlər seriyası

серия

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of

SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№4.2017

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədliyev V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), **Vahidov F.Q.** (redaktorun müavini), **Hacıyev Z.C.** (məsul katib), **Abbasbəyli A.N.**, **Əhmədov Ə.C.**, **Əliyev B.H.**, **Əlizadə H.Ə.**, **İsmayılov R.R.**, **Məhərrəmov A.M.**, **Qasımov A.M.**, **Məmmədov R.F.**, **Rüstəmov İ.Ə.**, **Səməndərov F.Y.**, **Əliyev Ə.İ.**, **Həsənalıyev Z.M.**, **Əliyeva K.R.**

B.310.30.IV.1999

© «*Bakı Universiteti Nəşriyyatı*», 2017

HÜQUQ

UOT 342.34

DÖVLƏT İNFORMASIYA SİYASƏTİNİN QANUNVERİCİLİK
ƏSASLARININ TƏŞƏKKÜLÜ

Xalid NİYAZOV

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu

xalid-555@mail.ru

XX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti milli jurnalistikamızın inkişafı üçün normativ-hüquqi bazanın yaradılması istiqamətində çox mühüm işlər görmüşdü.

Şərqdə ilk müstəqil və demokratik dövlətin parlamenti tərəfindən qəbul olunmuş "Mətbuat Nizamnaməsi" dövlət informasiya siyasətinin inkişafına ciddi təkan verdi. Bu nizamnamə Azərbaycanda senzuranın ləğvini nəzərdə tutur, KİV-in yaranmasının hüquqi yollarını göstərirdi.

1978-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan SSR-nin konstitusiyasında Azərbaycan dili Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti sayəsində dövlət dili kimi təsdiq etdirildi. Məhz dilin inkişafı ilə bağlı belə bir hüquqi-siyasi, konstitusion əsasın yaradılması bütövlükdə Azərbaycan mətbuatının inkişafı üçün yeni perspektivlər açdı.

1995-ci ildə qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasında söz, fikir və məlumat azadlığı, hər kəsin məlumat almaq və yaymaq hüququ, kütləvi informasiya vasitələri üzərində senzuranın yolverilməzliyi birmənalı formada təsbit edilmişdir. 1998-ci ildə Azərbaycan MDB məkanında mətbuat üzərindən dövlət nəzarətini götürən ilk respublika oldu.

Mətbuat və informasiya azadlığı sahəsində 2001-ci ildən sonra qəbul edilən və dövlətin informasiya siyasətinin əsas cəhətlərini və istiqamətlərini özündə əks etdirən hüquqi aktların məzmunu bu islahatların uğurla həyata keçirildiyini təsdiq edir.

Açar sözlər: mətbuat və söz azadlığı, hüquqi-siyasi islahatlar, KİV haqqında qanun, senzura, informasiya ehtiyatlarının reyestri, informasiya hüququ.

Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra vətəndaş cəmiyyətinin və hüquqi dövlətin vacib atributu olan kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafında yeni mərhələnin əsası qoyulmuşdur. Ölkəmizin son 20 ildə söz və mətbuat azadlığının inkişaf dinamikasına görə MDB-də öncül yerlərdən birini tutması da məhz həmin reallıqlarla şərtlənir.

Azərbaycan mətbuatının inkişaf tarixi uzun və mürəkkəb yol keçib. Ümumiyyətlə, mətbuatın özünün ictimai institut kimi formalaşması tarixi o qədər qədim olmasa da, sevindirici haldır ki, Azərbaycanın mətbuat tarixi Orta

Asiya və Şərqi Avropa ölkələri sırasında birincilərdəndir.

Milli mətbuatın yaranması və ilk qanunvericilik təşəbbüsləri

Həsən bəy Zərdabinin təsisçiliyi ilə 1875-ci iyulun 22-də ilk mətbuat orqanı –“Əkinçi” qəzeti fəaliyyətə başladı. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev “Əkinçi” qəzetinin Azərbaycanın informasiya siyasətinin təşəkkülündə oynadığı rola toxunaraq demişdir: “Milli demokratik mətbuatın “Əkinçi” qəzeti tərəfindən bəyan edilmiş başlıca prinsipləri – maariflənmə, müasirləşmə, məfkurə saflığı, ümummilli məqsədlərin təbliği, bəşəri dəyərlərin milli ənənələrlə üzvi vəhdəti, ədəbi dilin danışq dilinə yaxınlaşdırılması, hadisələrin obyektiv işıqlandırılması Azərbaycan milli-demokratik mətbuatının gələcək inkişafı üçün təməl daşı rolunu oynadı” [1].

XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mətbuat tarixində mətbuatın kütləviləşməsi dövrü kimi xarakterizə edilə bilər. Bəhs edilən dövrdə “Ziya” (1879), “Kəşkül” (1880), “Kaspi” (1880-90-cı illər), “Şərqi-rus” (1903), “Həyat” (1905), “Açıq söz” (1915), “Azərbaycan” (1918) kimi qəzetlər, 1906-cı ildə isə “Molla Nəsrəddin” jurnalı işıq üzə görmüşdü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü mətbuatı Azərbaycan milli jurnalistikası tarixində həm özündən əvvəlki, həm də sonrakı dövrlərə nisbətən daha yüksək inkişaf mərhələsinə yüksələ bilmişdi. Milli azadlıq tariximizin ən şərəfli dövrlərindən olan 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti milli jurnalistikamızın inkişafı üçün hüquqi bazanın yaradılması istiqamətində çox mühüm işlər görmüşdü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ilk dəfə olaraq milli-demokratik xarakter daşıyan dövlət informasiya siyasəti həyata keçirildi.

1919-cu il oktyabrın 30-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentində qəbul olunmuş “Mətbuat Nizamnaməsi” dövlət informasiya siyasətinin inkişafına ciddi təkan verdi. Bu nizamnamə Azərbaycanda senzuranın ləğvini nəzərdə tutur, KİV-in yaranmasının hüquqi yollarını göstərirdi. Qəbul edilən nizamnamə ölkədə kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətini tənzimləyən ilk qanunvericilik aktı idi. Bununla da Azərbaycanda azad və peşəkar jurnalistikanın inkişafına yol açılmışdı.

Parlamentin 23 oktyabr 1919-cu il tarixli iclasında qanun layihəsi “Azərbaycan”ın redaktoru Şəfi bəy Rüstəmbəyli tərəfindən müzakirəyə təqdim olunmuşdur. Müzakirələrdə diqqətçəkən məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, Ş.Rüstəmbəyli öz çıxışında mətbuatın qanunla tənzimlənməsinin Avropa təcrübəsindən danışır. Ş.Rüstəmbəyli bildirirdi ki, Avropada ictimai-siyasi hərəkatın tarixinə görə, azadlıq qeyri-məhdud səviyyədə ola bilməz. Mətbuat və söz azadlığı sərhədsiz şəkildə qəbul olunsaydı, insanlar ondan istədiyi kimi istifadə edəcək. Bu, ölkədəki siyasi durumu gərginləşdirir, xarici təhdidləri artırır, ideoloji basqıları gücləndirir, nəhayətdə yeni qurulmuş dövlətə ziyan gətirə bilər. O, göstərirdi ki, bütün sahələrdə olduğu kimi mətbuat da qanuna tabe olmalıdır. Gərgin keçən müzakirələrdən sonra qanun qəbul edilib. Qanun ilk

dəfə “Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin əxbarı”nda 27 noyabr və 27 dekabr 1919-cu il saylarında dərc olunmuşdur [2, 131-132].

Yeni qəbul edilən nizamnamə ölkənin informasiya məkanının yad təsirlərdən qorunmasına, normal KİV sistemi qurulmasına imkan yaradıb. Qabaqcıl Avropa ölkələrinin hüquqi standartlarına uyğun olan nizamnamə Azərbaycanda mütərəqqi jurnalistika ənənələrinin əsasını qorumaqla yanaşı, həm də onu pərakəndəlikdən, qeyri-sabitlikdən, qeyri-peşəkarlıqdan uzaqlaşdırıb [3].

Göründüyü kimi, Azərbaycan hökuməti və parlamenti mətbuat və nəşriyyat işinin də dövrün tələblərinə uyğun qurulması üçün bir sıra qərarlar qəbul etmişdi. Məsələn, parlamentin 1919-cu il 30 oktyabr tarixli qərarında mətbuat, litoqrafiya və buna bənzər müəssisələrin açılmasının, çap məhsulunun nəşrinin və satılmasının azad olduğu bildirilirdi. Təsadüfi deyildir ki, o dövrdə Azərbaycanda söz, mətbuat və vicdan azadlığı yüksək səviyyəyə çatmışdı. Cümhuriyyətin əvvəlcə Ukraynada, daha sonra Türkiyədə səfiri olan Yusif Vəzir Çəmənəminli “Bu gün yazıçıya nə gərəkdir?” sualına cavabında müasir dövrümüzzlə səsleşən “Dil azadlığı, qələm azadlığı” cavabını vermişdi [4].

“Əkinçi” qəzetinin yaranmasından 1918-ci ilin mayına qədərki dövrdə cəmi 40 adda qəzet çıxmışdısa, AXC-nin 23 aylıq hakimiyyət dövründə qəzetlərin sayı 200-ə yaxın olmuşdu. Dövri mətbuatın statistikasındakı bu qeyri-adi artımın səbəbləri, hər şeydən əvvəl Azərbaycanda olan mövcud demokratik idarəçilik sistemi, əks-fikirliliyə tolerant yanaşma, polemika və diskussiyalara verilən meydan ilə bağlı idi. Burada əsas faktlardan biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderlərinin böyük əksəriyyətinin jurnalist olmalarındadır. Demokratik yönümlü mətbuat orqanları xalqı narahat edən problemlərə həssas yanaşır, həllini gözləyən məsələlərə toxunur, azadlıq, istiqlalçılıq, türkçülük ideyalarını təbliğ edir və bir növ siyasi maarifçilik işi aparırdı [5, 117].

Demokratik məzmunu ilə fərqlənən “Mətbuat Nizamnamə”sinin fəaliyyət və qüvvədə olma müddəti qısa olmuşdur, belə ki, Azərbaycan Sovet imperiyasının tərkibinə daxil edildikdən sonra, təbii olaraq, bu vacib sənəd də hüquqi qüvvəsini itirmişdir.

Müstəqillik illərində dövlət informasiya siyasətinin hüquqi əsasları

Sovet dövrü mətbuata ideoloji möhürünü vursa da, siyasi sistemin bu vacib institutunun təşəkkülündə və normativ-hüquqi bazasının inkişafında mühüm bir mərhələ rolunu oynamışdır.

1978-ci il hüquqi-siyasi islahatı milli mətbuatın inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələyə yol açdı. Həmin ildə qəbul edilən Azərbaycan SSR-nin konstitusiyasında ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsdiq etdirildi. Məhz Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsdiq olunması Azərbaycan mətbuat dilinin və bütövlükdə Azərbaycan dilinin inkişafı tarixində böyük bir hadisəyə çevrildi. Ona görə də məhz dilin inkişafı ilə bağlı belə bir hüquqi-siyasi, konstitusion əsasın yaradılması Azərbaycan mətbuatının inkişafı qarşısında yeni üfüqlər açdı [6].

Azərbaycan XX əsrin sonlarında özünün dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərindən yarımçıq qalan proseslərin yenidən inkişaf etdirilməsinə başlandı və ictimai həyatın bir çox sahələrində olduğu kimi, informasiya münasibətləri sahəsində də kompleks islahatlar həyata keçirildi, fikir, söz, mətbuat, kütləvi informasiya azadlığını təmin etmək üçün mühüm işlər görüldü.

1992-ci ildə "Kütləvi informasiya vasitələri haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi yeni mətbu orqanların yaranmasına şərait yaratdı. 1990-cı ildən nəşr olunan "Səs", "Ədalət", "Aydınlıq", "Ayna", "İki sahil" qəzetlərinin cərgəsinə yeniləri – "525-ci qəzet", "7 gün", "Yeni Azərbaycan" qəzetləri də qoşuldu.

1992-ci il martın 15-dən televiziya və 1993-cü il aprelin 2-dən isə mətbuata senzura tətbiq edildi.

Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdışından sonrakı dövr Azərbaycan mətbuatının inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı oldu.

Bu gün müstəqil Azərbaycan dövlətinin, onun demokratik əənələrinin və institutlarının mövcudluğu, həmin əənələrin indi də uğurla davam etməsi bilavasitə onların möhkəm təməlini yaradan Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycanda insan hüquqlarının, siyasi plüralizmin, vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu öz təsdiqini həm də demokratik institut kimi formalaşan kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqil fəaliyyətində, onların inkişafı üçün yaradılan normativ hüquqi baza və təminatlarda tapır. Azərbaycanda müstəqil mətbuatın formalaşması və inkişafında ulu öndərin imzaladığı sərəncam və fərmanların müstəsna rolu olmuşdur.

Ulu öndərin 1993-cü ilin iyununda xalqın istəyi ilə hakimiyyətə qayıdışından sonrakı dövrdə isə Azərbaycan mətbuatının inkişafında tamamilə yeni mərhələ başlanmışdır. Həmin dövrdən respublikada mətbuat orqanlarının azad fəaliyyəti və inkişafı yolunda süni maneələrin aradan qaldırılması, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, qəzetlərin maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması sahəsində ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunu özünün inkişaf modeli kimi qəbul edən Azərbaycan Respublikası 1993-cü ildən insan hüquqları, söz və mətbuat azadlığının təmini ilə bağlı bir sıra beynəlxalq konvensiyalara, sazişlərə qoşulmuşdur [7, 131].

12 noyabr 1995-ci il tarixində qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasında söz, fikir və məlumat azadlığı, hər kəsin məlumat almaq və yaymaq hüququ, kütləvi informasiya vasitələri üzərində senzuranın yolverilməzliyi birmənalı formada təsbit edilmişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda azad mətbuatın, müstəqil KİV-in inkişafında mühüm mərhələ məhz 1998-ci ildə mətbuat üzərində senzuranın ləğv edilməsi ilə başlayır. Həmin ildə ulu öndər tərəfindən imzalanan "Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində

əlavə tədbirlər haqqında” Fərmana müvafiq surətdə həyata keçirilən işlər kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyət mexanizminin səmərəlilik səviyyəsinin artırılmasına fundamental şərait yaratdı. Fərmanla Nazirlər Kabineti yanında Mətbuatda və digər Kütləvi İnformasiya Vasitələrində Dövlət Sirlərini Mühafizə edən Baş İdarə ləğv edildi, hərbi senzura yaradılması haqqında 16 aprel 1992-ci il tarixli fərman və bütün informasiya yayımı üzərində nəzarət tətbiq edilməsi ilə bağlı 15 aprel 1993-cü il tarixli sərəncam qüvvədən düşmüş hesab olundu.

Senzuranın ləğvi demokratik cəmiyyət olaraq Azərbaycanın gələcək plüralistik informasiya siyasətinin həyata keçirilməsini şərtləndirmiş və sürətləndirmişdir. Fərmanda nəzərdə tutulan digər tədbirlər müstəqil KİV-in inkişafını, vətəndaşların beynəlxalq hüquq və Azərbaycan Konstitusiyası ilə təsbit olunmuş söz, məlumat və fikir azadlığını təmin etmiş, ölkənin informasiya siyasətini dolğunlaşdırmışdır [7].

1998-ci ildə Azərbaycan MDB məkanında mətbuat üzərindən dövlət nəzarətini götürən ilk respublika idi. Bir il sonra, 1999-cu ildə “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” qanun qəbul edildi. Həmin qanunun qəbulu bu sahədə münasibətləri tənzimləyən normativ hüquqi bazanın keyfiyyətcə daha da zənginləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi baxımından mühüm addımlardan biri idi. Bu, KİV-in inkişafını şərtləndirən, dövlət, cəmiyyət və media münasibətlərini tənzimləyən, müvafiq hüquqi bazanı zənginləşdirən mütərəqqi bir qanun idi. Bu sənəd, eyni zamanda, mətbuatın inkişafına mane olan bürokratik əngəllərin aradan qaldırılmasına rəvac verdi. Dövlət qeydiyyatı ləğv edildi və mətbu nəşrlərin təsis olunması proseduru qeyri-adi dərəcədə sadələşdirildi. Bunun üçün artıq Ədliyyə Nazirliyinə ərizə vermək kifayət edirdi.

2000-ci ilin mart ayında Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə “2000-2001-ci illərdə kütləvi informasiya vasitələrinin maddi-texniki şəraitinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər Proqramı” təsdiq olundu.

Hazırda bütün sahələrdə modernləşmə prosesləri sürətlənmişdir. Hazırda Azərbaycan dövləti və cəmiyyəti keyfiyyətcə yeni inkişaf dövrünü yaşayır, ictimai həyatın bütün sahələri yeniləşir, dünya standartlarına cavab verən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları tətbiq olunur, insanların rifahı yüksəlir [8]. Modernləşmə nəticəsində cəmiyyətin bütün təsisatlarının, o cümlədən, KİV-in transformasiyası, yeniləşməsi baş verir. Eyni zamanda, modernləşən KİV həm də özü dövlətin modernləşmə siyasətinə təsir göstərir. Kütləvi media ictimai şüurda liberal- demokratik dəyərlərin, aşkarlığın, fikir və söz azadlığının, siyasi, ideoloji, mədəni plüralizmin, tolerantlıq, dialoq, kompromis, konsensus mədəniyyətinin, ictimai rəyin, gerçəkliyə tənqidi münasibətin formalaşmasına, siyasi mədəniyyətə, milli ideya və ideologiyaya, dövlətçilik şüuru və ənənələrinin formalaşmasına təsir edir, milli-dövlət maraqlarını müdafiə edərək dövlətin ictimai-siyasi, sosiomədəni modernləşmə siyasətində başlıca amillərdən birinə çevrilir [9].

KİV və hüquqi-siyasi islahatlar

Məlum olduğu kimi 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına daxil olarkən öz üzərinə bir sıra öhdəliklər götürmüşdür. Onlardan biri də KİV sahəsində islahatların həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Bu islahatlar özünü əsasən KİV haqqında qanunvericiliyin bu sahədə mövcud olan demokratik standartlara uyğun olaraq təkmilləşdirilməsində göstərir. Mətbuat və informasiya azadlığı sahəsində 2001-ci ildən sonra qəbul edilən və dövlətin informasiya siyasətinin əsas cəhətlərini və istiqamətlərini özündə əks etdirən hüquqi aktların məzmunu bu islahatların uğurla həyata keçirildiyini təsdiq edir (əslində, bu islahatların ilkin rüşeymləri 1995-ci il Konstitusiyasında və 1998-ci il və ondan sonra qəbul edilmiş informasiya qanunvericiliyi aktlarında tapmışdı (məsələn, senzuranın qadağan edilməsi, ləğvi və s.).

2001-ci il dekabrın 27-də ölkə başçısı tərəfindən "Kütləvi informasiya vasitələrinə dövlət qayğısının artırılması sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" Sərəncam imzalanmışdır. Həmin Sərəncamda göstərilirdi ki, Azərbaycanda söz və mətbuat azadlığının bərqərar olması, azad fikrin və siyasi plüralizmin inkişafı və cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə maneəsiz müdaxiləsi ölkəmizdə kütləvi informasiya vasitələri ilə ayrı-ayrı dövlət məmurları, vətəndaşlar arasında bəzi spesifik problemlər də meydana çıxarmışdır. Bu, bir tərəfdən, cəmiyyətdə məlumat azadlığı və jurnalist hüquqları ilə vətəndaşların şəxsi hüquq və azadlıqları arasında balansın gözlənilməməsində özünü göstərir. Digər tərəfdən, informasiya azadlığı və tolerantlıq prinsipləri bəzi jurnalistlərin peşəkarlıq səviyyəsinin, peşə məsuliyyətinin aşağı olması səbəbindən düzgün istifadə olunmur.

2003-cü il martın 15-də Azərbaycan jurnalistlərinin I qurultayında media ilə ictimaiyyət və hakimiyyət arasında mövcud olan münasibətləri tənzim edəcək bir qurum - Azərbaycan Mətbuat Şurası yaradıldı. Mətbuat Şurasının yaradılması, bu sahədə pərakəndəliyin aradan qaldırılmasına müsbət təsir göstərdi. Jurnalistlərin Peşə Kodeksinin yaradılması isə media qurumları arasında problemlərin həllində mühüm rol oynadı.

20 iyun 2005-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən "Azərbaycan Milli Mətbuatının 130 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" Sərəncam imzalanmışdır. Sərəncamda deyilir: "Bu gün dövlət-mətbuat münasibətlərində Heydər Əliyevin siyasətini və ənənələrini davam etdirərək, Azərbaycan dövləti mətbuatın fəaliyyətinə normal şərait yaradılması, onun cəmiyyət həyatına təsirinin, demokratikləşmə proseslərində rolunun təmin edilməsi və artırılması, vətəndaşların və jurnalistlərin informasiya almaq hüququnun tam reallaşdırılması üçün ardıcıl tədbirlər görür. Qloballaşma və informasiya əsrində bütün dövlət orqanlarının fəaliyyətində professionallıqla yanaşı, şəffafıq prinsiplərinin də tətbiq olunmasını təmin etmək zərurəti yaranır, onların ictimaiyyətlə əlaqələrinin fəallaşdırılması üçün təsirli tədbirlər görülür.

İndiki şəraitdə dövlət qurumları qarşısında KİV-lə normal, işgüzar münasibətlərin qurulması, jurnalistlərin informasiya almaq hüquqlarına hörmətlə

yanaşılması, mətbuatla hərtərəfli əməkdaşlıq edilməsi vəzifəsi qoyulmuşdur. Bundan başqa, mətbuatın müstəqilliyinin, maddi bazasının, maliyyə təminatının möhkəmləndirilməsində, jurnalistlərin peşəkarlıq səviyyəsinin, jurnalist nüuzunun yüksəldilməsində dövlətin maraqlı olduğu bəyan edilir və bunun üçün konkret tədbirlər görülür. Mətbuat və informasiya sahəsində münasibətləri tənzimləyən dövlət qurumunun olmadığı şəraitdə ictimai özünü-tənzimləmə orqanı kimi Mətbuat Şurasının rolu artırılmalıdır. Mətbuat Şurası dövlət-mətbuat, vətəndaş-mətbuat münasibətlərinin sivil yolla nizamlanmasında, jurnalist etikasına əməl olunmasında, jurnalistlərin hüquqlarının müdafiəsində, informasiya almaq imkanlarının genişləndirilməsində getdikcə daha fəal rol oynamalıdır. Mətbuatdan və bütün kütləvi informasiya vasitələrindən daha çox obyektivlik, peşəkarlıq, qərəzsizlik, yüksək milli şüur və vətənpərvərlik, aktual problemlərə diqqət yönəldilməsi gözlənilir” [10].

Mətbuata dövlət dəstəyini nəzərdə tutan konsepsiyasının imzalanması dövlət təsisatları ilə kütləvi informasiya vasitələri arasında yüksək formada səmərəli əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafı, kütləvi informasiya vasitələrinin iqtisadi cəhətdən müstəqilliyinin, eləcə də media təmsilçilərinin peşəkarlığının yüksəldilməsi, onların vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda rolunun gücləndirilməsi məqsədindən doğurdu. Prezident İlham Əliyevin 2009-cu il aprelin 3-də “Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun yaradılması haqqında” sərəncamı isə ölkədə kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyi konsepsiyasında əksini tapmış məsələlərin əməli şəkildə həyata keçirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir [11, 152].

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 17 may tarixli, 89 nömrəli qərarı “Dövlət informasiya ehtiyatlarının reyestrinin aparılması qaydaları haqqında” Əsasnamə ilə təsdiq edilmişdir. Həmin əsasnaməyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı məqsədlərlə dövlət informasiya ehtiyatlarının reyestri formalaşdırılır: dövlət informasiya ehtiyatlarının uçotunun və monitorinqinin aparılması; dövlət informasiya ehtiyatlarının, onların təminat və mühafizə vasitələri ilə birlikdə informasiya sistemlərinin layihələndirilməsi, yaradılması və istifadəsinin əlaqələndirilməsi; milli informasiya fəzasının formalaşdırılması işlərinin, o cümlədən mövcud və yeni yaradılan informasiya ehtiyatları arasında mübadilə və uzlaşdırma mexanizmlərinin tam, aktual və dəqiq məlumatlarla operativ təmin olunması və s. [12].

Bu gün müstəqil Azərbaycan dövlətinin, onun demokratik ənənələrinin və institutlarının mövcudluğu, həmin ənənələrin indi də uğurla davam etməsi bilavasitə ulu öndərin adı ilə bağlıdır. Azərbaycanda insan hüquqlarının, siyasi plüralizmin, vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu öz təsdiqini həm də demokratik institut kimi formalaşan kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqil fəaliyyətində, onların inkişafı üçün yaradılan normativ hüquqi baza və təminatlarda tapır. Azərbaycanda müstəqil mətbuatın formalaşması və inkişafında ulu öndərin imzaladığı sərəncam və fərmanların müstəsna rolu olmuşdur.

Nəticə:

Beləliklə, qeyd olunanlardan göründüyü kimi, müstəqil Azərbaycan dövlətinin informasiya siyasəti informasiya, fikir, söz və mətbuat azadlığının daha da genişləndirilməsi, bu sahədə süni maneələrin aradan qaldırılması, mətbuat üzərində nəzarət funksiyasından imtina edilməsi, informasiya, fikir, söz və mətbuat azadlığının ölkənin demokratik inkişafının mühüm faktoru kimi nəzərdən keçirilməsi, həmin siyasətin məzmununu özündə əks etdirən, bütövlükdə informasiya münasibətlərini, o cümlədən kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətini tənzimləyən normativ hüquqi bazanın daha da təkmilləşdirilərək mütərəqqi beynəlxalq dəyərlərə və standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində inkişaf etmişdir və bu proses indi də davam etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan milli mətbuatının yaradılmasının 125 illi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // "Azərbaycan" qəzeti, Bakı, 2000, 28 mart.
2. Vəliyev A.A. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920). Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 296 s.
3. AXC dövrünün demokratik mətbuatı milli jurnalistikamızın öyünlü mərhələsidir / [http://arxiv.az/az/xalqqazeti.com/70522952/AXC +dovrunun+ demokratik+ metbuati+milli+jurnalistikamizin+oyunclu+merhelesidir](http://arxiv.az/az/xalqqazeti.com/70522952/AXC+dovrunun+demokratik+metbuati+milli+jurnalistikamizin+oyunclu+merhelesidir)
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və milli-mədəni intibah / <http://news.milli.az/politics/50203.html>
5. Vəliyev A.A. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920). Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 296 s.
6. Milli mətbuatımızın yaranması Azərbaycanın dövlətçilik tarixində təkanverici bir mərhələdir / http://www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2012/iyul/14.htm.
7. Niyazov X. Dövlət informasiya siyasəti (KİV timsalında), Bakı: Elm və təhsil, 2016, 324 s.
8. Mehdiyev R. Azərbaycanın efir məkanı: problemlər və vəzifələr / <http://www.ntrc.gov.az/az/content/news/182.html>.
9. Ömərov V. Hüquqi dövlətin KİV siyasəti, "Səs" qəz., 2015, 1 may, s. 15
10. "Azərbaycan Milli Mətbuatının 130 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı / <http://e-qanun.az/framework/9980>
11. Niyazov X. Dövlət İnformasiya Siyasəti (KİV timsalında), Bakı: Elm və təhsil, 2016, 324 s.
12. <http://e-qanun.az/framework/19552>

ФОРМИРОВАНИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ ОСНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ

Х.НИЯЗОВ

РЕЗЮМЕ

Существовавшая, в начале XX века, Азербайджанская Демократическая Республика проделала очень важную работу, направленную на создание нормативно-правовой базы, обеспечивающей развитие отечественной журналистики.

Принятый Парламентом первого на Востоке независимого и демократического государства " Устав Прессы", дал серьезный импульс развитию государственной информационной политики.

Устав предусматривал отмену цензуры и создание средств массовой информации правовыми способами.

В принятом в 1978 году Конституции Азербайджанской ССР, не без конкретной и целенаправленной поддержки Гейдара Алиева азербайджанский язык был утвержден в качестве государственного языка. Именно создание такой благоприятной политико-

правовой и конституционной основы, связанной с развитием языка, открыла новые перспективы для прогресса Азербайджанской прессы в целом.

В первой Конституции независимого Азербайджана, принятой в 1995 году, свобода слова, мысли и информации, право каждого получать и распространять информацию, недопустимость цензуры в средствах массовой информации было установлено однозначно.

В 1998 году Азербайджан был первой республикой в СНГ, где государственный контроль над средствами массовой информации - цензура, была упразднена.

Содержание юридических актов о свободе прессы и информации, принятых после 2001 года и отражающие основные особенности и тенденции государственной информационной политики, подтверждают успешное осуществление этих реформ.

Ключевые слова: свобода слова и прессы, политико-правовые реформы, закон о СМИ, цензура, информационное право.

FORMATION OF LEGISLATIVE BASIS OF THE STATE INFORMATION POLICY

Kh.NIYAZOV

SUMMARY

Existed in the early twentieth century, the Democratic Republic of Azerbaijan did very important work, aimed at creating a legal framework ensuring the development of national journalism.

Adopted by the Parliament of the first independent and democratic state in the East "Statue of Press" gave a serious impetus to the development of the state information policy.

The Statue provided for the abolition of censorship and the establishment of the media by legal means.

Adopted in 1978 by the Constitution of the Azerbaijan SSR, with a specific and targeted support of Heydar Aliyev, the Azerbaijani language was approved as the official language. The creation of such an advantageous political and legal and constitutional framework associated with the development of language opened up new prospects for the progress of the Azerbaijan press in general.

In the first Constitution of independent Azerbaijan, adopted in 1995, freedom of speech, thought and information, the common right of everyone to acquire and spread information, and the inadmissibility of censorship in the media were established unambiguously.

In 1998, Azerbaijan was the first republic in the CIS, where the state control over the media - censorship was abolished.

The content of the legal acts of the Freedom of the Press and Information, adopted in 2001 and reflection of the main features and trends of the state information policy confirm the successful implementation of these reforms.

Keywords: freedom of speech and the press, political and legal reforms, media law, censorship, information law.

UOT 343.13**AVROPA İNSAN HÜQUQLARI MƏHKƏMƏSİNİN TƏFSİRİNDƏ
TƏQSİRSİZLİK PREZUMPSİYASI****X.İ.HACIYEV*****Bakı Dövlət Universiteti***
Khanlar9999@gmail.com

Təqdim edilən elmi məqalənin tədqiqat predmetini təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinin təfsiri ilə bağlı bir sıra ümumi xarakterli problemlər təşkil edir. Onun nizama salınması və təfsirinə Avropa Konvensiyası və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin yurisprudensiyası xüsusi təsir göstərir. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsində qeyd edilmişdir ki, “cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs onun təqsiri qanun əsasında sübut ediləndək təqsirsiz sayılır”. Təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinin bir çox aspektləri və ona uyğun elementləri Avropa Məhkəməsinin qərarlarında inkişaf etdirilir. Buna görə də məqalədə təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinin təfsiri ilə bağlı məsələlər Avropa Məhkəməsində baxılan işlərə istinad etməklə təhlil edilir.

Məqalədə təqsirsizlik prezumpsiyasına iki ölçü və aspektdə: 1) hüquqi prezumpsiya və 2) mənəvi (əxlaqi) prezumpsiyada baxılması məsələlərinə də toxunulub. Həmçinin cinayət işi üzrə bəraət almış şəxsin kompensasiya ödənilməsi barədə məhkəməyə müraciət etmək hüququ da təhlil olunur. Avropa Məhkəməsinin qərarları mahiyyət etibarilə təkə təqsirsizlik prezumpsiyasının insan hüquqları nöqtəyi-nəzərindən deyil, həm də hüquqi müdafiə tələb edən mənəvi dəyərləri də nəzərdə tutur.

Açar sözlər: təqsirsizlik prezumpsiyası, mənəvi prezumpsiya, kompensasiya ödənilməsi, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarları.

Hüququn maraqlı, mürəkkəb və daim aktual olan məsələlərindən biri də təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipidir. Hüquq ədəbiyyatında bu məsələyə çoxlu tədqiqat işləri həsr edilmişdir. Biz isə bu məsələ ilə bağlı ümumi xarakterli bir sıra problemlərə toxunmaqla yanaşı diqqətimizi İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyası üzərində cəmləşdirəcəyik.

Əvvəlcə qeyd etmək istərdik ki, demokratik dövlətdə təqsirsizlik prezumpsiyası insanların qanunsuz təqiblərdən qorunmasının, onların şərəf və nüfuzunun müdafiə edilməsinin, təqsirliliyi qanunla müəyyən edilən qaydada məhkəmə qərarı ilə sübut edilməyə qədər təmiz olmasının, bununla da təqsirsiz hesab edilməsinin mühüm təminatıdır. Gündəlik həyatda bu prinsipə hörmət və riayət edilməsi təkə qanunvericilik yolu ilə tənzimlənmədən deyil, həm də demokratik ənənələrdən və hüquq mədəniyyətinin səviyyəsindən daha

çox asılıdır. Bəzən təqsirsizlik prezumpsiyası hədlərinin qanunvericilik qaydasında tənzimlənməsi barədə diskussiyalar bir-birinə zidd olan iki mülahizəyə gətirib çıxarır: bir tərəfdən şübhəli şəxslərin hüquq və azadlıqlarının azaldılması mövqeyi-nəzərindən hüququn və cinayət ədliyyəsi sisteminin inkişafı təqsirsizlik prezumpsiyası hədlərində baxılır və müzakirə edilir, digər tərəfdən isə bu ənənə tənqid olunur. Bununla yanaşı müstəqil və mütərəqqi məhkəmə sisteminin mövcudluğu şəraitində istənilən normativ aktın taleyi onun tətbiqini həyata keçirən və bu prosesdə hüququn təfsirini verən şəxslərin əlindədir. Təbii ki, burada biz bu prinsipin qavranmasının və tətbiqinin mürəkkəbliyini inkar etmirik. Bu bir tərəfdən də haqqında söhbət gedən institutun paradoksal və mücərrəd xarakterindən irəli gəlir. Konseptual uyğunsuzluqda paradoksalıq ondan irəli gəlir ki, şübhəli şəxs təqsirsiz olduğu hallarda onun günahkar olması barədə əsaslı ehtimallar (reasonable presumption) mövcud olur. Nəzəri cəhətdən onu bu prinsipin faktiki deyil, normativ xarakteri ilə əsaslandırmaqla həll etmək olar. Buna baxmayaraq bu da bir həqiqətdir ki, təqsirsizlik prezumpsiyası güzgünü xatırladır. Məhkəmə öz qərarının daxili inikasını görür, o, həmişə əvvəlcədən görə bilmədiyi halların, istinad etdiyi dəlillərin özünü doğrultmayacağı fikrinin təəssüratı altında olur. Nəticə etibarilə təqsirləndirilən şəxslə yanaşı hakim də mühakimə altında olur. Bu mənada təqsirsizlik prezumpsiyası təkcə güzgü deyil, əslində cinayət prosesinin güzgüsüdür.

Burada tarixə müraciət etməyə ehtiyac duyulur. Bəşər tarixi üçün əhəmiyyət kəsb edən və yaxın vaxtlarda 800 illiyi qeyd olunmuş *Maqna Carta* sənədinin adını çəkmək olar. Həmin sənədin qarşılıqlı əlaqəsi olan iki fundamental prinsipini xüsusi vurğulamaq istərdik: lazımi proseduraya əsaslanan hüquq və təqsirsizlik prezumpsiyası. *Maqna Carta* sənədinin mətnində təqsirsizlik prezumpsiyasından bilavasitə danışılmasa da tədqiqatçılar vahid fikirdədirlər ki, bu prinsip şəxsin məhkum edilməsi və cəzalandırılmasına qədərki müvafiq prosedurlarda hüququn özünə daxil edilmişdir. Görünür buna görə də hesab olunur ki, təqsirsizlik prezumpsiyası ideyası *Maqna Carta* sənədindən irəli gələn müddəalara borcludur. Əyani olmaq üçün göstərilən sənədin 39-cu bəndinin mətninə diqqət yetirmək lazımdır. Orada deyilir: “heç bir azad insan qanunsuz olaraq tutula və həbsxanaya salına, mülkiyyətdən məhrum edilə və ya sürgün edilə, yaxud başqa üsullarla sıxışdırıla bilməz. Biz qanuni hökmlər və ona bərabər ölkə qanunu olmadan həmin şəxsin üzərinə getməyəcək və ya hər hansı şəxsi onun üzərinə göndərməyəcəyik”.

Hüquq və azadlıqların inkişafına XVII-XVIII əsrlərin burjua-demokratik inqilabları şərait yaratmışdır. Bu inqilablar insan hüquqlarının universallığının əsası kimi nəzərdən keçirilən bir sıra insan hüquqları və formal bərabərliyi prinsipini irəli sürmüşdür. Sözsüz ki, azadlıq və onun dövlətlə qarşılıqlı əlaqəsinin məzmunu məsələsində aydın təsəvvür yaranması üçün illər tələb olunmuşdur. Bəşər tarixinin bu inkişaf mərhələsində Fransa inqilabı nəticəsində 26 avqust 1789-cu ildə elan olunmuş "İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi" xüsusi yer tutur. Həmin sənəddə təqsirsizlik prezumpsiyası qanunvericilik

qaydasında formula edilmişdir. Bəyannamənin 9-cu maddəsində deyilir: "Şəxsin təqsiri müəyyən edilənə qədər hər kəs təqsirsiz hesab edildiyindən onun həbsə alınmasına zərurət yarandıqda haqqında zəruri olmayan hər hansı sərt hərəkət edilməsinin qarşısı qanun tərəfindən qətiyyətlə alınmalıdır".

Bu qısa tarixi ekskursu davam etdirərkən qeyd etmək lazımdır ki, təqsirsizlik prezumpsiyası hüququ ABŞ Konstitusiyasında açıq şəkildə xatırlanmır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu hüquq cinayət ədliyyə sistemini nizama salan və qanunlara inkorporasiya edilən ingilis ümumi hüququnun əsasını təşkil edir. Cinayət işlərinə münasibətdə təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipi Konstitusiyaya Beşinci Düzəliş və Birinci seksiyanın 14-cü Düzəlişi qismində lazımi prosedur hüququnun fundamental elementi kimi nəzərdə tutulmuşdur. Cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxsin təqsirli olması hüququ tətbiq edən şəxs qismində dövlət tərəfindən sübut edilməli olduğundan, təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsiz olmasını sübut etməyə borclu deyildir. O, qanuna uyğun olaraq onun günahı əqləbatan şübhələr olmadan sübuta yetirilənədək təqsirsiz sayılır. Beləliklə də buradan belə nəticə çıxır ki, təqsirsizlik prezumpsiyasına görə əvvəla, sübut etmə ağırlığı cinayət təqibi funksiyasını həyata keçirənin üzərinə düşür. Digər tərəfdən təqsirli olması mötəbər sübutlarla təsdiq olunana qədər heç kəs cinayət törətməkdə təqsirli sayıla bilməz.

Cinayət işində ciddi sübutların mövcud olması ideyası mühüm fəlsəfi fikrə əsaslanır: təqsirsizi məhkum etməkdənsə təqsirli şəxsə bəraət verilməsi daha yaxşıdır. Lakin bu hal onu nəzərdə tutur ki, bəraət vermə işin empirik həqiqətini heç də hər zaman əks etdirə bilmir. İşləri həll edən hakimlər bu cür situasiyalarla rastlaşırlar. Qeyd edək ki, bu daxili qiymətləndirmənin kifayət qədər mürəkkəb prosesidir, lakin bunu peşənin xarakteri tələb edir.

Ümumi hüquq doktrinasında təqsirsizlik barədə qərarın standart qaydalarını müəyyən edərək təqsirsizlik prezumpsiyası sübut etməni müşayiət edir və ya onun elementi rolunu oynayır. Bu mənada sübut etmə ağırlığı tələb olunan sübutların sərhədlərinin (threshold) standartlarını müəyyən edən cinayət təqibi orqanlarının üzərinə düşür. Təqsirsizlik prezumpsiyası məhkumluq üçün əsas verən hər cür şübhədən kənar sübutların mövcudluğu şəraitində aradan qaldırıla bilər. Ümumi hüquqa xas olan daha bir mühüm cəhət təqsirsizlik prezumpsiyası ilə əlaqəli olan məhkəməyə qədərki həbsdən geniş istifadə edilməsinin məhdudlaşdırılmasıdır [1]. Bir çox hallarda hüquqşünaslar təqsirsizlik prezumpsiyasının real mənasını şəxsin məhkəmə tərəfindən məhkum edilməsinə qədər tutulması hallarını istisna edən arqument kimi görürlər. İrəli gedərək qeyd edirik ki, Avropa Məhkəməsi məhkəməyə qədər həbslə bağlı təqsirsizlik prezumpsiyası prinsiplərindən irəli gələn konkret məhdudiyyətləri göstərməmişdir. Beləliklə də səhv tutulma, ümumilikdə dövlət hakimiyyəti orqanlarının səhv hərəkətlərinə qarşı müdafiə tədbirləri şübhəli şəxslə rəftar qaydalarını nizama salan normalar olmaqla özlüyündə şəxsin tutulmasından məhkum edilməsinə qədərki dövrdə cinayət prosesinin özünün daxilindəki tendensiyalara qarşı əks-balans rolunu oynayır. Təqsirsizlik prezumpsiyasının hər bir

prosesin daxilində cinayət təqibi başlanmasından məhkumluq faktına qədər evolyutiv qiymətləndirilməsi daha ədalətli olardı. Faktların və onları təsdiq edən sübutların tənqidi evolyusiyası təqib edilən tərəfin etibarlı müdafiəsi və ona qarşı irəli sürülən dəlillərin təkzib etmə strategiyasının mövcudluğunu nəzərdə tutsa da, ümumi qaydaya görə sübutetmənin ağırlığı ittiham tərəfinin üzərinə düşür. Maraqlıdır ki, Avropa İttifaqının əsas institutu olan Avropa Şurası 12 aprel 2016-cı ildə təqsirsizlik prezumpsiyasının müəyyən aspektlərinin və cinayət işləri üzrə məhkəmə proseslərində iştirakının gücləndirilməsi barədə direktiv qəbul etmişdir. Direktivə görə şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin qanunla müəyyən edilən qaydada təqsiri sübuta yetirilənə qədər onun təqsirsiz olmasının ehtimal olunmasına dövlətlər zəmanət verməlidirlər. Direktiv adı çəkilən hüquq prinsipinin bir-biri ilə bağlı iki mühüm məqamını nəzərdə tutur: susmaq hüququ və özünə qarşı ifadə verməmək hüququ. Əlavə olaraq dövlətlər aşağıdakı öhdəliklərə də əməl etməlidirlər: şübhəli və təqsirləndirilən şəxslər məhkəmənin qəti qərarı qəbul edilənə qədər fiziki təsir tədbirlərinə məruz qalmamalı, sübutetmənin ağırlığı ittiham tərəfinin üzərinə düşür və istənilən ağılabatan şübhələr təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə təfsir olunur [2].

Sübutlar doktrinasını xatırlayarkən qeyd etmək lazımdır ki, ümumi hüquqda sübutetmə standartı dedikdə hakim qərar qəbul edərkən rəhbər tutduğu meyarlar başa düşülür. Sübutetmə standartı həqiqətin müəyyən edilməsi məqsədini daşımır. O, yalnız tərəflərin onların üzərinə qoyulan sübutetmə ağırlığını daşıya bilmələrinin göstəricisidir. Həm də situasiya tamamilə fərqlidir: bir halda sübutetmə ağırlığı ittiham tərəfinin, digər halda isə müdafiə tərəfinin üzərinə düşür. Hər bir tərəf özlərinin əsaslandırdıqları müddəaları sübut etməyə borcludurlar. Hələ *Yustinian Digestalarında* ifadə olunduğu kimi, sübutetmə təkzib edənə yox, iddia edənə üzərinə qoyulmalıdır. İttiham tərəfi təqsirləndirilən şəxsin ehtimal olunan təqsirinin təsdiqi üçün istinad etdiyi faktiki halları sübut etməlidir. Təqsirləndirilən şəxs isə əksinə, təqsirsiz olduğunu sübut etməyə borclu olmasa da belə hüquqa malikdir. Yəni o, bunun əksi məhkəmə tərəfindən təsdiq edilənə qədər təqsirsiz sayılır. Təqsirsizlik prezumpsiyasının mahiyyəti elə bundan ibarətdir.

Təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsiz olmasını təsdiq edən hallara istinad etdikdə isə sübutetmə ağırlığı onun üzərinə düşür. Onların hər birində sübutetmənin müxtəlif standartları mövcuddur. Ümumi qəbul edilən standart "ağılabatan şübhələrdən kənar" standart hesab edilir. Bu o deməkdir ki, hakimlər faktlara qiymət verərkən onların mötəbərliyinin ağılabatan şübhələrdən kənar olmasına əmin olmalıdırlar. Həmin standart təmin edilmədikdə fakt müəyyən edilmiş hesab oluna və məhkəmənin ittiham aktının əsası kimi qəbul edilə bilməz.

Kifayət qədər diqqətəlayiq olan bir işə istinad etmək istərdik: *Miller v. Minister of Pensions* işində Lord Denning sübutların "ağılabatan şübhədən kənar" olması formalarının necə başa düşüldüyünü izah etməyə çalışmışdır. Onun fikrincə həmin standartla əminliyə nail olunmasa da, yüksək səviyyəli ehtimal əldə olunur. "Ağılabatan şübhələrdən kənar" sübutlar zərər qədər

şübhəsiz sübutlar kimi qəbul edilə bilməz. Həmin formula ədalət mühakiməsindən yayınmaq üçün cürbəcür imkanlar yaratsaydı qanun cəmiyyəti mühafizə edə bilməzdi. Əgər şəxsə qarşı dəlillər onun təqsirliliyinin uzaq ehtimalına yol veriləcək dərəcədə güclüdürsə, həm də bu “əlbəttə bu mümkündür, lakin heç cür güman edilən deyil” ehtimalı ilə rədd edilə bilirsə, fakt əğlabatan şübhədən kənar sübuta yetirilmişdir. Bu hal istisna olmaqla başqa heç nə kifayət etməyəcəkdir [3]. Bundan əvvəl xatırladığımız bir fikri də əlavə edirik ki, bəraət özü də həmişə işin empirik mahiyyətini əks etdirmir. “*Qrin R-ə qarşı*” işdə lord Bervik izah edir: “Ağlabatan şübhə yaranmış situasiyada andlıların bölüşdükdükləri şübhədir. Nəyin ağlabatan olmasını yaranmış situasiyada andlılar özləri müəyyən edirlər. Onların malik ola bildikləri məhz bu qabiliyyət məhkəmə araşdırması üsulunun üstünlüklərindən biridir: fakt məsələsinin həlli vəzifəsini yerinə yetirmək üçün onlar özlərinin təcrübələrini və mühakimələrini işə salmalı olurlar [4].

Yuxarıda adı çəkilən prinsiplərin vacibliyini vurğulamaqla yanaşı cinayətdən ziyan çəkmiş və cinayət törətməklə şübhəli və təqsirli şəxslər də daxil olmaqla dövlətin bütün vətəndaşları qarşısında öhdəlikləri olduğunu da qeyd etmək lazımdır. Dövlət cinayət ədliyyə sisteminin ədalətli və effektiv olmasına təminat verməlidir. Bu sistemin funksional orbitinə cəlb edilmiş vəzifəli şəxsləri adi vətəndaşlardan daha artıq hakimiyyətə və səlahiyyətlərə malikdirlər. Təqsirsizlik prezumpsiyası belə səlahiyyətlər üçün sivil sərhədlər və hədudlar müəyyənləşdirir, cinayət ədliyyəsi sistemində səhvlərdən qorunma təminatına xidmət edir. Dövlət orqanları qismində fəaliyyət göstərən polis, prokurorluğun, istintaq orqanının sübutlar toplaması prosesində şəxsdən öz əleyhinə sübutlar tələb etməsi səhv olardı. Hətta işdə müdafiəçinin iştirakı olması hallarında da təqsirsizlik prezumpsiyası şübhəli şəxsləri yersiz təzyiqlərdən qorumaq üçün sipər rolunu oynayır. Bu nöqtəyi-nəzərdən özünə qarşı ifadə verməmək və susmaq hüququna cinayət hüququnda təqsirsizlik prezumpsiyasının və şəxsin digər əsas hüquqlarının kvintessensiyası (cövhəri) kimi də baxmaq olar [5].

Təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipi hazırda, demək olar ki, bütün hüquq sistemlərində, bəzi ölkələrdə isə hətta konstitusiya səviyyəsində tanınır. Onun nizama salınması və təfsirinə Avropa Konvensiyası və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin yurisprudensiyası xüsusi təsir göstərir. Avropa Məhkəməsinin təsir gücü hüquq sisteminin ümumi hüquqa, yaxud kontinental hüquqa aid olmasından asılı deyildir. Yalnız onu qeyd etmək lazımdır ki, cinayət proseslərinin birinə ikvizision araşdırmalı kontinental hüquqa nisbətən daha ciddi çəkişmə əlamətləri xarakterikdir. Təqsirsizlik prezumpsiyası prinsiplərinin bir çox aspektləri və ona uyğun elementlər Avropa Məhkəməsinin (Məhkəmənin) qərarlarında inkişaf etdirilir. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsində qeyd edilmişdir ki, “cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs onun təqsiri qanun əsasında sübut edilənədək təqsirsiz sayılır”. Konvensiyanın digər müddəaları kimi nümunə gətirilən bu maddənin yığcam mətni

Məhkəmənin təfsirlərində açılır və inkişaf etdirilir. Əvvəla, Məhkəmə şərh etmişdir ki, bu prinsipin təsiri cinayət prosesinin həm məhkəməyə qədərki, həm də məhkəmə mərhələsinə aiddir. Bu mərhələlərdə Məhkəmə cinayət təqibini, yaxud sadəcə olaraq hakimiyyət funksiyasını həyata keçirənləri müəyyən xarakterli bəyanatlar verməkdən çəkindirir. Məsələn, Məhkəmə *Allenet de Ribemont Fransaya qarşı* [6] və *Daktaras Litvaya qarşı* [7] işlərdə qeyd etmişdir ki, təqsirsizlik prezumpsiyasına nəinki hakim və ya məhkəmə tərəfindən, həm də ərizəçinin cinayət törətməkdə ittiham olunduğu andan digər publik hakimiyyət orqanları tərəfindən də qəsd edilə bilər. Digər tərəfdən bu hal şəxsin cinayət törətməkdə artıq təqsirli hesab olunduğu mərhələyə də şamil edilir. Adətən belə hallar bəraət alan şəxsin mülki məsuliyyəti haqqında məsələ qaldırılanda, yaxud da o, özü cinayət qaydasında təqib edildiyi üçün kompensasiya tələb etdikdə baş verir. Haqlarında cinayət işləri xitam edilmiş şəxslər barəsində təqsirsizlik prezumpsiyası ilə bağlı problemlərə bəzən ayrıca icraatda baxılır. Qeyd edildiyi kimi Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyasında təqsirsizlik prezumpsiyasının müxtəlif aspektləri açılır, həm də Məhkəmə bunu daha etibarlı və başadüşülən tərzdə verməyə çalışır. Belə ki, Məhkəmə *Barbero, Messegue və Jabardo İspaniyaya qarşı* iş üzrə təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinin üç aspektinə diqqəti cəlb etmişdir: birincisi, məhkəmə üzvləri öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən məhkəmə prosesini təqsirləndirilən şəxsin ittiham olunduğu cinayət əməlini törətməkdə təqsirli olması ideyasını bəyan etməklə başlamamalıdır. İkincisi, sübutəmə ağırlığı ittiham tərəfinin üzərinə qoyulur. Üçüncüsü, hər cür şübhələr təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə təfsir olunur [8]. Bu qərarda məhkəmə təqsirsizlik barədəki məsələnin həllinə real baxılması üçün prosesual tələblərə diqqəti cəlb edir. Təhqiqat orqanları təqsirləndirilən şəxsin müdafiəyə hazırlaşması, özünə müdafiə xətti seçməsi üçün onu əleyhinə olan cinayət işi barədə məlumatlandırılmalıdır. Elə həmin orqanlar şəxsin təqsirli olmasına dəlalət edən kifayət qədər sübutlar təqdim etməlidirlər. Göstərilən hallar Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 3-cü paragrafının (6§3-cü maddə) tələbindən irəli gəlir və cinayət hüquq formasında təqsirləndirilən şəxsin ayrılmaz hüququdur. Həmin qərarda məhkəmə xüsusi olaraq vurğulamışdır ki, şəxsin təqsirli olması qanunla müəyyən edilən qaydada sübut edilmədiyini hallarda məhkəmə qərarında bu fikrin əks etdirilməsi Konvensiyanın 6§2-ci maddəsinin açıq-aşkar pozulması deməkdir.

Məhkəmə *Loihteenmaki Estoniyaya qarşı* iş üzrə [9] qərarında qeyd etmişdir ki, cinayət araşdırmaları dövründəki prosesual təminatlara əlavə olaraq təqsirsizlik prezumpsiyası əlavə aspektləri də özündə əks etdirir. Bu aspektdə ümumi məqsəd ayrı-ayrı şəxslərin və hakimiyyət səlahiyyətlilərinin cinayət işi üzrə bəraət almış şəxslə faktiki olaraq təqsirli kimi rəftar edilməsinin qarşısını almaqdan ibarətdir [10]. Məhkəmə dəfələrlə şəxsə cinayət işi üzrə bəraət verilməsindən, yaxud haqqında cinayət işinə xitam verilməsindən asılı olmayaraq mülki iddialarla bağlı icraatlarda Konvensiyanın 6§2-ci maddəsinin tələblərinə əməl etməyə çağırılmışdır. *Allen Birləşmiş Krallığa qarşı*

iş üzrə qərarda Məhkəmə təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipini məhz bu mənada formalaşdırmışdır. Təqsirsizlik prezumpsiyası onu nəzərdə tutur ki, cinayət təqibi şəxsin bəraət alması ilə nəticələndikdə həmin ittiham üzrə təqib olunan şəxs günahsızdır və onunla günahsız şəxs kimi rəftar edilməlidir. Bu səbəbdən təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinin təsiri cinayət araşdırmasının başa çatmasından sonrakı dövr üçün də qüvvədə olur. Bu, istənilən sübut olunmamış ittihama münasibətdə şəxsin təqsirsiz olmasına hörmət edilməsinin təminatıdır. Bu məsələyə belə qayğı Məhkəmənin bu növ işlər üzrə Konvensiyanın 6§2-ci maddəsinin tətbiqinə yanaşmanın əsasını təşkil edir. Belə işlər üzrə 6§2-ci maddəsinin tətbiqi məsələsinin qoyulduğu bütün hallarda ərizəçi cinayət araşdırmalarının nəticəsi ilə sonrakı proseslərin əlaqəli olmasını nümayiş etdirməlidir. Belə əlaqə o zaman mövcud olur ki, məsələn, sonrakı araşdırma zamanı əvvəlki cinayət araşdırmasından irəli gələn nəticələrin yoxlanmasını tələb edir. Bu, xüsusilə cinayət işi üzrə hökmün təhlil edilməli olması, həmin işdəki sübutların yoxlanması və qiymətləndirilməsində iştirak etmə məsələlərinə, cinayət ittihamına gətirib çıxaran bir sıra, yaxud bütün hadisələrdə ərizəçinin iştirakına qiymət vermə və ya onun mümkün təqsirliliyi ilə əlaqədar fikir söyləmək məsələlərinə aiddir (§§ 103-104).

Biz artıq təqsirsizlik prezumpsiyasının tətbiqinin hansı məqsədlərə xidmət etdiyinə yuxarıda toxunmuşduq. Onların içərisində təqsirləndirilən şəxsin təqsirli hesab edilməsinə qədər qanunsuz məhkum edilməsinin qarşısının alınması, şərəf və nüfuzunun qorunmasını qeyd etmişdik. Bu məqsədlər Konvensiya üzrə öhdəliklər kimi başa düşülür. Belə ki, Konvensiyanın 1-ci maddəsində göstərilir ki, “Razılığı gələn yüksək tərəflər onların yurisdiksiyasında olan hər kəs üçün bu Konvensiyanın I Bölməsində müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin edirlər”. Əgər bu maddə Konvensiyanın 6§2-ci maddəsi ilə əlaqəli şəkildə oxunarsa dövlətlər həmin prinsiplərə hörmətlə yanaşmalı və əməl etməlidirlər. Beləliklə, dövlətlər səlahiyyətli şəxslər və hakimiyyət nümayəndələrinin simasında açıq bəyanatlarında bu prinsipləri pozmaqdan sadəcə çəkinməməli, həm də həmin şəxsləri onların şərəf və nüfuzunu böhtan xarakterli ittihamlardan qorumalıdırlar. Konvensiyanın 10-cu maddəsinin tələblərinə istinad etmək lazımdır. Həmin maddənin 2-ci hissəsi demokratik cəmiyyətdə qanunla müəyyən edildiyi və zərurət yarandığı hallarda söz azadlığını məhdudlaşdırmağa imkan verir. Konvensiyanın 6§2-ci maddəsi onun birinci maddəsi ilə əlaqəli şəkildə oxunur və tələb edir ki, dövlətlər təqsirsiz insanların qanunsuz təqiblərdən qorunmasına təminat versinlər. Ona görə də Konvensiyanın 6§2-ci maddəsi ilə müdafiə edilən və birinci maddəsi ilə zəmanət verilən təqsirsizlik prezumpsiyası Konvensiyanın 10§2-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulan müstəsna halların tətbiqini xeyli dərəcədə bəraətləndirir. Belə ki, *Minelli İsveçrəyə qarşı* iş üzrə qərarında Məhkəmə hesab etmişdir ki, müddətin ötməyəcəyi təqdirdə şəxsin məhkum edilmə ehtimalı olması barədə milli məhkəmənin bəyanatı Konvensiyanın 6§2-ci maddəsinin tələblərinin pozulması deməkdir [11]. *Garycki Polşaya qarşı* qərarında isə Məhkəmə qeyd

etmişdir ki, məhkəmə qərarı və ya dövlətin vəzifəli şəxsinin bəyanatında cinayət hadisəsi törətməkdə təqsirləndirilən şəxs barəsində onun qanuna müvafiq surətdə təqsirli bilinməsinə qədər mülahizə söylənilirsə təqsirsizlik prezumpsiyası pozulmuş sayılır [12]. Məhkəmə dəfələrlə belə bir qaydanın gözlənilməsinin zəruri olmasını vurğulamışdır ki, şəxsin müəyyən cinayət hadisəsinə görə məhkəməyə verilməsi və məhkum edilməsinə qədər vəzifəli şəxslər bəyanatlarında sözlərin seçilməsinə diqqət yetirməlidirlər [13]. Bununla belə dəqiqləşdirilməlidir ki, təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinin pozulması ilə bağlı dövlətin vəzifəli şəxsinin bəyanatı bu bəyanatın təkzib edildiyi konkret şərait kontekstində nəzərdən keçirilir [14]. Cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsin günahkar hesab edilməsinə qədər şərəf və nüfuzunun qorunması məqsədlərindən Stefan Treksel bəhs etmişdir [15]. Bir daha *Allent de Ribemont Fransaya qarşı* iş üzrə yuxarıda adı çəkilən qərara müraciət edək. Həmin iş üzrə qərardan görünür ki, Daxili İşlər Naziri və polisın yüksək vəzifəli şəxsləri tanınmış siyasətçinin öldürülməsindən dərhal sonra mətbuat konfransında qətdə təqsirli bilinən şəxsin adını çəkmişlər. Fransa hökuməti bu hərəkəti onunla əsaslandırmışdı ki, təqsirsizlik prezumpsiyası yalnız təqsirlilik məsələsi həll edilərkən milli məhkəmələrə aid edilir. Məhkəmə hesab etmişdir ki, əvvəla, təqsirsizlik prezumpsiyası publik hakimiyyət nümayəndələri barəsində tətbiq olunur. İkincisi diqqəti cəlb edən odur ki, həmin iş məhkəmə araşdırması ilə nəticələnməmişdir. Qərarla birbaşa göstərilməsə də Məhkəmənin gəldiyi nəticə təqsirsizlik prezumpsiyasının nüfuz obyektinə qırılmaz surətdə bağlıdır. Təqsirlilik barədə ilkin mülahizə cinayət işinin nəticəsinə birbaşa təsir göstərə bilər.

Butkevicius Litvaya qarşı işdə Baş Prokuror açıq şəkildə bildirmişdir ki, onda ərizəçinin təqsirli olmasını təsdiq edən kifayət qədər etibarlı sübutlar vardır. Həmin bəyanatdan əvvəl Parlamentin Spikeri ərizəçini rüsvətxor adlandırmışdı [16]. Məhkəmə Baş Prokurorun bəyanatlarında pozuntu aşkar etməmişdir. Hesab etmişdir ki, dəlil gətirmədən işlətdiyi sözlər cinayət təqibi irəli sürmək üçün Seymin razılığını almaq məqsədilə işlədilməsi kimi də şərh edilə bilər. Eyni zamanda vəzifəli şəxs kimi Seymin Spikerinin sözləri şikayətçinin təqsirli olmasına inandırmaq üçün cəmiyyətə yönəldilən bəyanat kimi də qəbul edilməlidir. Bu isə məhkəmə hakimiyyətinin səlahiyyətinə aid olan faktların qiymətləndirilməsinə təsir etdiyindən Konvensiyanın 6§2-ci maddəsinin tələblərinə ziddir.

Avropa Məhkəməsi ardıcıl olaraq qeyd etmişdir ki, kiminsə cinayət törətməkdə şübhəli olması haqda bəyanatla şəxsin cinayət törətməsi barədə yekun verdiktinin elan olunması arasında fərq vardır. Bununla əlaqədar olaraq Məhkəmə şəxsin cinayət törətməkdə təqsirli olmasının hökmlə təsdiq olunmasına qədər vəzifəli şəxslərin diqqətini öz bəyanatlarında ifadələrin (sözlərin) düzgün seçilməli olmasının zəruriliyinə cəlb etmişdir [17]. *Hüseyn və başqaları Azərbaycana qarşı* iş üzrə qərarında Məhkəmə qeyd etmişdir ki, hüquq tətbiq edən dövlət orqanları və onların yüksək vəzifəli şəxsləri tərəfindən

verilən bəyanatlarda şikayətçinin cinayət törətməsi barədə qəti fikirlər səsləndirilmişdir. Bununla da onların təqsirli olmaları qanuna uyğun olaraq müəyyənləşdirilənə qədər hüquq tətbiq edən orqanlar onların təqsirli olmalarına cəmiyyəti inandırmağa və məhkəmənin faktları qiymətləndirməsinə təsir göstərmək istəmişlər. Bütün bunlar isə Konvensiyanın 6§2-ci maddəsinin tələblərinə ziddir [18].

Həmin *Böhmer Almaniyaya qarşı* işdə milli məhkəmə şərti məhkumluğu ləğv edərkən göstərmişdir ki, şəxs cinayət hadisəsini sınaq müddətində törətmişdir, halbuki həmin hüquq pozuntusu haqqında məsələyə sonradan tamamilə başqa məhkəmə tərəfindən baxılmışdır. Burada Konvensiyanın 6§2-ci maddəsinin tələblərinin pozulması göz qabağındadır [13]. Məhkəmənin praktikasından daha bir nümunə: *Sekanına Avstriyaya qarşı* işdə milli məhkəmələr ölüm işi üzrə bəraətləndirilmiş şəxsə kompensasiya ödənilməsindən bu əsasla imtina etmişlər ki, onların fikrincə şəxsin cinayət törətməsi barədəki şübhələr aradan qalxmamışdır. Avropa Məhkəməsi bu iş üzrə qərara gəlmişdir ki, milli məhkəmələr nəinki kompensasiya ilə bağlı iddianı rədd etməklə Konvensiyanın 6§2-ci maddəsinin tələblərini pozmuşlar, həmçinin bəraətin düzgünlüyünü şübhə altına almaqla onun əsasını zəiflətməmişlər [19].

Təqsirsizlik prezumpsiyasının prosesin müxtəlif mərhələlərində tətbiqi məsələsində xüsusi olaraq dayanmazdan əvvəl qeyd etməliyik ki, Konvensiyanın 6§2-ci maddəsi cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxs kimi formula olunan şəxslər kateqoriyasını nəzərdə tutur. Həmin ifadədən cinayət prosesində minimal qaydaları əks etdirən 6§3-cü maddəsində də istifadə edilir. 6§2-ci maddədəki ifadə praktiki olaraq 6§1-ci maddədəki "cinayət ittihamı" ifadəsi ilə üstü-üstə düşür. Fərq yalnız onların qrammatik xüsusiyyətlərindədir. Məhkəmə praktikasına görə bütün bu terminlər avtonom əhəmiyyət kəsb edir. Həm də həmin praktikaya görə bu terminlər eyni kateqoriyadan olan şəxslərə şamil edilir [20]. *Engel və başqaları Niderlanda qarşı* iş üzrə Məhkəmə Konvensiyanın 6§1-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulan ədalətli məhkəmə araşdırması üzrə cinayət ittihamı olmasında 3 meyar müəyyənləşdirilmişdir: milli qanunvericiliyin təsnifatı, hüquq pozuntusunun xarakteri, təyin oluna bilən sanksiyanın ağırlığı. Konvensiyanın 6§1-ci maddəsi cinayət işinin ilkin mərhələlərinə tətbiq olunmur, 6§2-ci maddə haqqında isə bunu söyləmək olmaz, çünki bu maddədə "təqsiri sübut edilənədək" şəxsin təqsirsiz hesab edilməsi hüququndan söhbət gedir. Bu səbəbdən axırıncı maddənin qüvvəsi cinayət prosesinin ilkin mərhələlərini də əhatə edir və Konvensiyanın 6§1-ci maddəsinə nisbətən daha geniş tətbiq olunur.

Burada eyni zamanda Konvensiyanın 6§2-ci maddəsindəki "cinayət ittihamı" ifadəsi altında nəyin başa düşülməsinin şərhli mühüm əhəmiyyətə malikdir. Adətən bu zaman olduqca maraqlı iki qərara istinad edilir: *Zollmann Birləşmiş Krallığa qarşı və Filips Birləşmiş Krallığa qarşı*. Birinci işdə Antverpendə zərgərlik biznesi ilə məşğul olan şəxsin adı İcmalar palatasının iclasında Dövlət Nazirinin çıxışında brilyant eksportu üzrə BMT sanksiyasını

pozan şəxs kimi çəkilməmişdi. Məhkəmə hesab etdi ki, burada 6§2-ci maddənin tətbiqi mümkün deyildir. Çünki bir tərəfdən şikayətçi cinayət xarakterli hüquq pozuntusu törətməkdə ittiham edilməmişdir. Digər tərəfdən BMT-nin qətnaməsi özlüyündə şəxsin beynəlxalq hüquq pozuntusu törətmək üstündə təqib olunması üçün kifayət etmir [21]. Şikayətçi B. Phillips narkotiklə bağlı hüquq pozuntusu törətmək üstündə məhkum edilmişdir. Müsadirə ilə əlaqəli sonrakı dinləmələrdə narkotikanın yayılmasından onun gəlir əldə etməsi məsələsi aydınlaşdırılmalı idi. Müsadirə ilə əlaqəli araşdırmalar "cinayət ittihamı" yaratmadığından Məhkəmə iki səsə qarşı beş səslə 6§2-ci maddənin tətbiqini mümkün hesab etməmişdir [22].

Hüquq ədəbiyyatında təqsirsizlik prezumpsiyası nöqteyi-nəzərindən hökmün preyardisial qüvvəsinin tətbiqi məsələlərinə də yer ayrılır. (M.Vizenitin: Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent təcrübəsi kontekstində təqsirsizlik prezumpsiyası) [23]. Bununla əlaqədar olaraq *Gözütok və Briqqe* adlı iş nəzərə çarpdırılır. Həmin işdə Avropa Məhkəməsinin vəkili Jarabo (the Advocate General of the European Court of Justice Ruiz Jarabo) məhkəmə qərarında preyardisiyanın tətbiqi üçün 3 halın mövcudluğunun zəruriliyi əsaslandırılmışdır: "işlərin eyni halları, eyni təqsirləndirilən şəxslər və eyni hüquq pozuntuları" [24]. Adı çəkilən hallar Məhkəmə tərəfindən "*Huhtamaki Finlandiyaya qarşı* iş üzrə şikayətin qəbul olunmaması barədəki qərarla da tanınmışdır [25]. Məhkəmə dolay yolla da olsa ehtimal olunan iki iştirakçı barəsində müxtəlif qərarlar qəbul edilməsinin mümkünlüyünə işarə vurmuşdur: şikayətçi xahiş etmişdir ki, cinayətin əsas iştirakçısının bəraət almasına baxmayaraq onun bu cinayətdə təqsirli bilinməsi pozuntu kimi etiraf edilsin. Ərizəçi israr etmişdir ki, əsas iştirakçı təqsirli bilinmədən şəxs məhkum edilə bilməz. Lakin Məhkəmə bu işdə Konvensiya pozuntusu olmasını aşkar etməmişdir.

Məhkəmə başqa bir işdə [26] ayrıca icraata götürülən iş üzrə cinayətin başqa iştirakçıları barəsində çıxarılmış hökmdə ərizəçinin təqsirli olmasını təsdiq edən müddəa olması məsələsinə baxmışdır. Bu zaman ərizəçinin özünə aid olan iş hələ baxılmamış olmuşdur. Məhkəmə onu yoxlamışdır ki, ayrıca icraata götürülməklə baxılan iş üzrə başqa təqsirləndirilən şəxslərin ifadələrindən istifadə edilməsi faktını təqsirsizlik prezumpsiyasının pozuntusu hesab etmək olarmı? Məhkəmə hökumətin belə bir dəlilini rədd etmişdir ki, ərizəçi hüquqlarının pozulması barədə ərizə verənədək özü haqqında iş üzrə qərar çıxarılmasını gözləməli imiş, nə qədər ki, təqsirsizlik prezumpsiyası şəxsin təqsirli olmasının formal tanınması hallarında da pozula bilər. Məhkəmə, həmçinin məcmu üzrə götürülmüş cinayət proseslərinin ədalətli olmasının vacibliyini zəruri saymış və göstərmişdir ki, ərizəçinin özü haqqında hökmün olmaması onun təqsirsiz sayılması barədə şikayət verməsinə mane olmur. Məhkəmənin qərarına görə ayrıca təqib olunan təqsirləndirilən şəxs barəsindəki hökmdə şübhəli şəxsin təqsirli olması barədə vaxtından əvvəl ifadələr işlədilməsi təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinə ziyan gətirə bilər. Ərizəçi barədəki işdən görünür ki, cinayətin digər iştirakçıları barədə hökm çıxarılmakən artıq

ərizəçinin əleyhinə olan məlumatlar əsasında Almaniya və Türkiyədə ilkin cinayət araşdırmalarına başlanmışdır. Bununla da formal olaraq ittiham elan edilməsə də ərizəçi Konvensiyanın 6§2-ci maddəsi mənasında cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxs hesab edilir. Bununla əlaqədar ərizəçi üçün məcburi qüvvəyə malik olmasa da regional məhkəmənin hökmündəki mülahizələr onun əleyhinə olan cinayət araşdırmasında preyardisial əhəmiyyətə malik ola bilər. Həmin işdə olduğu kimi belə hallarda yadda saxlamaq lazımdır ki, cinayətdə birgə iştirakçılıqla bağlı araşdırmalarda iştirak etməyən və ayrıca təqib olunan şəxs, onun bu cinayətdə iştirak etməsini mübahisələndirmək imkanından məhrum olur (§§65 - 67). Həmin qərarla Məhkəmə hökumətin belə bir arqumentini qəbul etmişdir ki, birlikdə mühakimə edilmələri mümkün olmayan, bir neçə şəxslə bağlı cinayət araşdırması zamanı birinci instansiya məhkəməsinin sonradan məhkəməyə verilə bilən üçüncü şəxslərin də hadisədə iştiraklarına istinad etməsi, haqqında iş ayrılmış iştirakçıların təqsirlərinin qiymətləndirilməsində məcburi ola bilər. Bu mənada məhkəmələr təqsirləndirilən şəxslərin məsuliyyəti üçün əhəmiyyət kəsb edən faktları mümkün qədər səliqəli və dəqiq müəyyən etməlidir ki, onlar güman və şübhə kimi qəbul edilə bilməsin. Bu fikir, eləcə də üçüncü şəxslərin iştirakı məsələsinə də aiddir. Lakin bu faktlar hökmdə göstərildikdə də birinci instansiya məhkəməsi müəyyən məhdudiyətlər müəyyən etməli və yalnız məhkəməyə verilən şəxslərin hüquqi məsuliyyətini müəyyən edən məlumatları bildirməklə kifayətlənməlidir (§64).

Regional məhkəmənin yuxarıda adı çəkilən iş üzrə hökmündə mübahisələndirilən mülahizələr alman qanunvericiliyi kontekstində qiymətləndirilməli idi. Orada cinayət araşdırmasında iştirak etməyən şəxslərin təqsirli hesab edilmələri barədə nəticə çıxarılmasının mümkünlüyü istisna edilir. Almaniya milli məhkəməsinin qərarının əsaslandırılması məsələsinə gəldikdə isə Məhkəmə qeyd etmişdir ki, iştirakçılardan birinin məsuliyyəti məsələsinə qiymət vermək üçün regional məhkəmə ərizəçi də daxil olmaqla Türkiyədə fəaliyyət göstərmiş bütün şəxslərin rolları və niyyətlərini nəzərdən keçirmişdir. Bu Kontekstdən də hökmdə ərizəçinin adının çəkilməsi qaçılmaz olmuşdur. Bundan əlavə regional məhkəmənin hökmünün internet versiyasının giriş hissəsində və Federal Konstitusiyaya Məhkəməsinin iş üzrə qərarında göstərilmişdir ki, digər iştirakçılara münasibətdə məhkəmə araşdırmasının nəticəsi olaraq ərizəçinin təqsirli bilinməsi təqsirsizlik prezumpsiyasına zidd ola bilərdi. Məhkəmə qərara gəlmişdir ki, milli məhkəmələr ərizəçinin təqsirli olması barədə əvvəldən təsəvvür yaratmaqdan mümkün qədər çəkinmiş və bununla da ərizəçinin təqsirsiz hesab olunma hüququ pozulmamışdır (§§70, 71).

Hakimlərdən M.Villiger və G.Yudkivska xüsusi rəydə qalaraq göstərmişlər ki, təqsirsizlik prezumpsiyası yalnız məhkəmə prosesinin çəkişməli olması çərçivəsində məhkəmə tərəfindən təqsirləndirilən şəxsin hərəkətlərinin mənəvi və hüquqi tövsifinin nəzərdə tutulmasıdır. Lakin hazırkı işdə Məhkəmə eyni ittiham üzrə təqsirləndirilənlərin ayrılıqda mühakiməsi zamanı ərizəçinin də əməlini qiymətləndirmiş və əməlin tövsifini vermişdir. Onlar hesab etmişlər

ki, ərizəçinin mütəşəkkil cinayətdə iştirakına istinad edilməsi və fikrin ifadə tərzini təqsirlilik məsələsinin qabaqcadan həll olunması deməkdir.

Klouvi Fransaya qarşı işdə [27] Məhkəmə təqsirsizlik prezumpsiyasının sonrakı cinayət icraatlarına münasibətdə məhkəmə qərarlarının preyardisial gücü ilə bir araya sığması məsələsini yoxlamışdır. İşdən görünür ki, həmin iş üzrə ərizəçi qadın əvvəllər rəisi tərəfindən zorlanması və seksual xarakterli təsirlərə məruz qalması ittihamı ilə müraciət etsə də, haqqında şikayət verilən rəis sübutların kifayət etməməsi əsası ilə bəraətləndirilmişdir. Bundan sonra ərizəçi qadın cinayət barədə yalan xəbərçilik etmə üstündə məhkum olunmuşdur. Milli hakim öz qərarını onunla əsaslandırılmışdır ki, Fransa CPM-nə görə təqsirləndirilən şəxsin bəraət alması avtomatik olaraq ona qarşı ittihamın yalan olmasına dəlalət edir. Avropa Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, bu müddəə ərizəçinin təqsirsizlik prezumpsiyasına əməl edilməsi sahəsindəki hüquqlarını pozur. Belə ki, məhkəmə icraatı və müvafiq sübutlara ayrıca baxılmalı və birinci iş üzrə məhkəmə prosesi onunla əlaqəli olan sonrakı məhkəmə araşdırmasına həlledici təsir göstərməməlidir (§§52, 53).

Konvensiyanın 6§2-ci maddəsi təcrübədə məhkəmələri təqsirliliyi gümana əsaslanan qərarlar qəbul edilməsindən çəkinməyi tələb etsə də, ittiham irəli sürülərkən əsaslı şübhədən istifadə edilməsini qadağan etmir. Bu həm də işin həll olunma mərhələsinədək şəxsin hüquq pozuntusu törətməsinə əsaslı şübhələr yaradan kifayət qədər əsaslar olması hallarında onun qanuni olaraq tutulması və ya həbs edilməsini şərtləndirən Konvensiyanın 5§1(c)-ci maddəsindən də irəli gəlir. Burada məhkəmə məhkəməyəqədərki tutulmanın işin halları və ittihamın ciddilik dərəcəsi ilə qarşılaşmalı olur. *Letellier Fransaya qarşı* işdə Məhkəmə hesab etmişdir ki, belə hallarda tutulma aşağıdakı faktlarla əsaslandırılmalıdır: təqsirləndirilən şəxsin azad edilməsi ictimai qaydanın pozulmasına gətirib çıxara bilər, qanuni əsasla həbsdə saxlama müddətinin uzadılması, həmçinin ictimai qaydanı təhdid edə bilər. Eyni zamanda həbsdə saxlama müddətinin uzadılmasından şəxsin gələcəkdə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məruz qala biləcəyini əsaslandırmaq üçün istifadə edilə bilməz [28]. Məhkəmə əsaslandırması göstərir ki, orada məhkəməyəqədərki saxlama (tutma) halları təkcə Konvensiyanın 5§3-cü maddəsi ilə əlaqədar deyil, həm də təqsirsizlik prezumpsiyası anlamında müzakirə edilmişdir.

Cinayət araşdırmasının bəraət hökmü çıxarılması ilə yekunlaşması təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinin təsirinin başa çatması demək deyildir. Çünki, məsələn, bəraət hökmü çıxarılandıqdan sonra bəraət almış şəxs, yaxud zərərçəkmiş tərəf kompensasiya barədə iddia ilə məhkəməyə müraciət edə bilər. Burada kifayət qədər maraqlı məsələlər meydana çıxır. Belə ki, məsələn, ittiham üzrə bəraətləndirilmiş şəxsə qarşı eyni əmələ görə mülki iddia verildiyi hallarda, həmin prosesdə keçən digər güman edilən zərərçəkmişin də mülki iddia vermə problemi qarşıya çıxır. Cinayət ittihamı və mülki iddia ilə əlaqədar işlər üzrə məhkəmənin biri digəri ilə əks nəticəyə gəlməsi bəraətin əsaslı olmasına şübhə yarada, məhkəmə qərarının ədalətli olmasına inamı

sarsıda bilər. Bu səbəbdən də təqsirsizlik prezumpsiyası məhkəmənin gəldiyi nəticələrdə bəraət hökmlərinə inamı sarsıtmayan aydınlıq və uzlaşma olmasını nəzərdə tutur. Bu qəbildən bəzən Norveçə qarşı çıxarılmış iki qərarın adı çəkilir: *Y.Norveçə qarşı* və *Ringvold Norveçə qarşı*. Y. Norveçə qarşı işdə ərizəçi zərərçəkmişə basqın, seksual hərəkətlər və qəsdən adam öldürmə cinayətlərində təqsirləndirilsə də Yüksək Məhkəmənin andlı iclasçılarının qərarı ilə bəraət almışdır. Həmin araşdırma zamanı Yüksək Məhkəmə eyni əməllərə görə şəxsin mülki məsuliyyət daşdığını müəyyənləşdirmiş və zərərçəkmişin valideynlərinə kompensasiya qət etmişdir. Ali Məhkəmə bu qərarın mülki iddia ilə bağlı hissəsini iki səsə qarşı üç səslə müdafiə etmişdir. Ərizəçi isə Məhkəməyə müraciətində cinayət ittihamı üzrə bəraət aldığı halda qərarın eyni əməl üçün kompensasiya ödəməli olması hissəsini Konvensiyanın 6§2-ci maddəsinə zidd olmasında israr etmişdir.

Məhkəmə Konvensiyanın həmin müddəasının pozulması nəticəsinə gələrək qeyd etmişdir ki, bəraət hökmü kompensasiya məsələsinin həll edilməsinə maneçilik törətmir və bu halda sübutetmə ağırlığı daha yüngül formada qarşıya çıxır. Məhkəmə qərarı cavabdehin cinayət məsuliyyəti daşmasını özündə ehtiva etdikdə isə məsələ Konvensiyanın 6§2-ci maddəsi çərçivəsinə düşür. Burada mühüm məsələ ondan ibarətdir ki, Norveç məhkəmələri lazımi qaydada hərəkət etmişləmi, yaxud da 6§2-ci maddənin tətbiqini bəraətləndirmək üçün iki məsələ, yəni cinayət işi ilə kompensasiya arasındakı əlaqəni əsaslandırmaq üçün müvafiq ifadələr işlədilmişdir? [29]. Yüksək Məhkəmənin qərarındakı hallara istinad etməklə Məhkəmə həmin suallara aşağıda göstərilən qaydada müsbət cavab vermişdir: “təqdim edilən sübutlara məcmu şəkildə baxan Yüksək Məhkəmə hesab etmişdir ki, şəxsin təqsirləndirildiyi iş üzrə onun Ms. T-yə qarşı cinayət törətdiyini kifayət dərəcədə güman etmək mümkündür” (§ 44). Bu bəyanatla da Yüksək Məhkəmə mülki iddia ilə bağlı araşdırma apararkən bütün sərhədləri pozaraq, şəxsin bəraətləndirilməsini şübhə altına almışdır ki, bu da təqsirsizlik prezumpsiyasına ziddir (§ 46).

Yuxarıda adı çəkilən başqa bir qərar da yetkinlik yaşına çatmayan əleyhinə seksual xarakterli cinayət törətməkdə təqsirli bilinən Ringvold Yüksək Məhkəmənin andlı iclasçıları tərəfindən bəraətləndirilmişdir. Lakin *Y.Norveçə qarşı* işdən fərqli olaraq Yüksək Məhkəmə zərərçəkmişin kompensasiya almaq hüququnu tanınmamışdır. Zərərçəkmişin şikayətinə əsasən işə baxan Ali Məhkəmə mülki iddianın xeyrinə işdə olan sübutları təhlil etmə və yeni sübutlar əldə etməklə iddianı təmin etmişdir. Ali Məhkəmənin tərkibindəki birinci hakim Mrs Yustice Gjolstad hesab etmişdir ki, həmin iş iki əsas ümumi məsələni ortaya qoyur: bəraət almış şəxsə münasibət və sübutlara qarşı tələb. Xanım hakim qeyd etmişdir ki, Norveçin cinayət prosessual qanunvericiliyində şəxsin məhkum olunmadığı hallarda kompensasiya alması üçün şərait yoxdur. Bu zaman o, əməlin nəticəsi ilə bağlı sübutlara mülki hüquqda və cinayət hüququnda müxtəlif tələblər olması faktına istinad etmişdir. Bundan əlavə Konvensiyanın 6§2-ci maddəsi şəxsin bəraətləndirilməsinə gətirib çıxarmış

əməllər üçün mülki məsuliyyət müəyyən edilməsinə şərait yaratmamışdır. Eyni zamanda onun fikrincə mülki məsuliyyət barədə nəticəyə gəlmək üçün şəxsin seksual xarakterli hərəkətlər törətməsi, şəxsin nüfuzuna mənfi təsir etməsi barədə aydın yəqinlik olmalıdır. Ali Məhkəmənin digər dörd hakimi onun fikri və əsaslandırması ilə razılaşmışlar.

Məhkəmə bir səsə qarşı altı səslə hesab etmişdir ki, pozuntu olmamışdır və Konvensiyanın 6§2-ci maddəsi bu iş üzrə tətbiq oluna bilməz. Məhkəmə xatırlatmışdır ki, "cinayət ittihamı" konsepsiyası avtonom anlayışdır. Həmin işdə yerli qanunlara əsasən kompensasiya barədəki iddiaya cinayət ittihamı qismində baxılmamışdır. Cavabdeh bəraət aldıqda belə zərərçəkmiş hesab olunan şəxsin kompensasiya tələb etməsi hallarında cinayət araşdırmasının nəticəsi kompensasiya məsələsində həlledici əhəmiyyət kəsb etmir. Məhkəmə daha sonra qeyd etmişdir ki, iki növ məsuliyyət üçün şərtlər bir-birindən fərqlənir. Kompensasiya barəsində qərar ayrıca məhkəmə sənədində əks olunmuşdur. Həmin sənəddə ittiham olunan, lakin bəraət alan ərizəçinin kompensasiya barədə cinayət mənasında məsuliyyət daşımali olması barədə bəyanat mövcud deyildir. Sonrakı mülki araşdırmalar ərizəçiyə bəraət verilməsi ilə uyğunsuzluq təşkil etmir və ona zidd deyildir [30]. Xanım hakim Tulkens üst-üstə düşən rəyində cinayət və mülki proseslər arasında lazımi əlaqə olduğu hallarda onun nöqtəyi-nəzərincə 6§2-ci maddənin tətbiq olunmasının səbəbi izah edilmişdir. O, qeyd etmişdir ki, bu qayda elə tərzdə şərh edilməlidir ki, təqsirsizlik prezumpsiyasının əhatə dairəsinin nəzəri və xəyali deyil, təcrübi və effektiv olduğuna inam yaransın. Buna müvafiq olaraq ərizəçinin və ya mülki iş üzrə cavabdehin hərəkətlərinin məhkəmə hakimiyyəti tərəfindən qiymətləndirilməsi bütün ittihamlar üzrə bəraət faktını sarsıtdıqda Konvensiyanın 6§2-ci maddəsi tətbiq ediləndir. Hakim Kosta özünün xüsusi rəyində qeyd etmişdir ki, mülki və cinayət qaydasında məsuliyyət bir-birindən köklü surətdə fərqlənir. Mülki hüquqda ziyan yetirilməsi cavabdeh üçün cinayət prosesində məhkum olunanla eyni dərəcəli nəticəyə səbəb olmur. Cinayət araşdırmasının yekunu olaraq bəraət verilməsinin əsaslarını mülki işin təsirindən yayındırmaq lazımdır. Onun fikrincə Ali Məhkəmə sözləri xırdalıqlarına qədər seçməsinə baxmayaraq ciddi şəkildə bəraət barədəki qərara etinasız yanaşmışdır.

Misal gətirilən iki işdən görünür ki, onlar ziddiyətlidirlər, yaxud da ardıcılıqdan uzaqdır. Belə ki, *Y.Norveçə qarşı* iş üzrə Məhkəmə hesab etmişdir ki, bəraətin düzgünlüyünə şübhə edilməsi Konvensiyanın 6§2-ci maddəsinin pozulması üçün əsas yaradır, *Ringvold Norveçə qarşı* iş üzrə isə belə bir əsas görmür və qeyd edir ki, ərizəçinin bəraət almasına baxmayaraq kompensasiya ödənilməsinin hüquqi əsası vardır. Birmənalı olaraq qəbul edilməlidir ki, milli məhkəmələr bəraətin əsaslı olmasını şübhə altına almamalıdırlar. Hakim Tulkens özünün üst-üstə düşən fikrində haqlı olaraq göstərmişdir ki, kompensasiya haqqındakı qərarada ərizəçinin bəraətləndirildiyi iş üzrə cinayət ittihamında təqsirli olması barədə ifadələr işlədilməməlidir.

Bəraətləndirilmiş şəxs və zərərçəkən tərəflərin mənafeləri arasında

rəqabət olması məsələsindən də yan keçmək çətindir. Görünür Konvensiyanın 6§2-ci maddəsi özlüyündə bəraət almış şəxsi mülki hüquq məsuliyyətinə cəlb etmək imkanından qorumur. Bununla da eyni zamanda zərərçəkmiş şəxsin Konvensiyanın 6§1-ci maddəsinə uyğun olaraq ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ təmin olunur. Bundan başqa Məhkəmə razılığa gələn Dövlətlərin hüquq sistemlərində cinayət prosesi çərçivəsində iddiaçılara dəyən zərərin ödənilməsinə imkan verən, lakin cinayət işinin nəticəsinə təsir etməyən normaların olmasını da istisna etmir. Ümumilikdə bu da bir həqiqətdir ki, bu hal bəraətin effektiv olmasını sarsıdır, ictimaiyyətin belə qərarlara olan etimadını azaldır. Konvensiyanın 6§2-ci maddəsi məhkəmələri bəraət alan şəxs üçün mülki hüquq məsuliyyəti müəyyən etməkdən çəkilmədikdə problemin həllinə belə məsələlərin ayrıca məhkəmə araşdırması yolu ilə baxılması kömək edə bilər. ABŞ-da O.İ.Simpsonun işi üzrə tətbiq olunan prosedura təqsirsizlik prezumpsiyasını daha dəqiq təmin edir. Çünki həmin qərarda bəraət almış şəxs zərərçəkmiş şəxslə müqayisədə daha pis vəziyyətdə qalmır.

Cinayət işi üzrə bəraət almış şəxsin kompensasiya ödənilməsi barədə məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır. Məhkəmənin yurisdiksiyasında hüquqi yanaşma şəxsin bəraət almasında hər hansı şübhənin olmamasına əsaslanır. Paradoks isə ondan ibarətdir ki, qanunvericilik bəzən dövlətdən kompensasiya istəyən bəraətləndirilmiş şəxsdən tələb edir ki, ona verilən ittiham üzrə cinayət hadisəsini törətmədiyini sübut etsin. *O. Norveçə qarşı* işdə hakim Xanim Greve özünün üst-üstə düşən rəyində qeyd etmişdir ki, Məhkəmənin həmin işdə aşkar etdiyi pozuntuların nəticəsi göstərir ki, razılığa gələn Dövlətlər Konvensiyanı pozmadan bəraət alma və ya işə xitam verilmədən sonra şəxsə kompensasiya təklif edə bilməzlər. Çünki güman edilən balansda əvvəlcə təqsirli hesab edilən şəxs həmin əməli törətməmiş olmuşdur [31]. Bu fikir təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipini pozmadan tətbiq olunması mümkün olmayan qanunların təhlil edilməsinə əsaslanır. Eyni zamanda o da həqiqətdir ki, milli hüquq normalarının təfsirində əsas rol məhkəmələrə məxsusdur və onlar kompensasiya məsələlərinin həlli zamanı Konvensiyanın 6§2-ci maddəsinin tələblərini pozmamalıdırlar.

Fikrimizcə təqsirsizlik prezumpsiyasına birtərəfli yanaşmaq olmaz. Bu Doktrina gerçəklik, konkret şərait, yeni elmi nailiyyətlər nəzərə alınmaqla öyrənilməlidir. Məhkəmə belə hallarda təqsirsizlik prezumpsiyasının tətbiqi zamanı evolyusyon yanaşmanın aktuallığını dəfələrlə qeyd etmişdir. İndi hər kəsə aydındır ki, polis və təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən müşahidə texnologiyası geniş tətbiq olunur. Mahiyyətinə görə onlar müasir istintaq metodologiyasında mühüm rol oynayır. Onların müxtəlifliyi, incəlikləri, istifadəsinin insan hüquqlarına təsiri heç də bütünlüklə öyrənilməmiş və məhkəmə təcrübəsində tam həcmdə tətbiq olunmamışdır. Qeyd olunanlar onların təqsirsizlik prezumpsiyasına təsiri problemlərinə də aiddir. Etiraf etmək lazımdır ki, müşahidə texnologiyasının tətbiqinin yayılması müşahidənin özü ilə təqsirsizlik prezumpsiyası arasında bağlılığın öyrənilməsinə tələb edir. Qeyd etdiyimiz

kimi cinayət prosesual hüquq nöqtəyi-nəzərindən təqsirsizlik prezumpsiyası yalnız cinayət prosesi çərçivəsində tətbiq oluna bilər. O, məhkəməyə qədərki və məhkəmə mərhələsində cinayət törətməkdə təqsirli hesab olunan şəxsin prosesual təminatıdır. Təhqiqat və məhkəmə araşdırmasından kənar kontekstdə, yəni formal olaraq ittiham ediləndə təqsirsizlik prezumpsiyası tətbiq olunmur. Eyni zamanda bu prinsipin tətbiqinin məhdudlaşdırılması hüquq pozuntusunun aşkarlanması və qarşısının alınması gedişində texniki müşahidələrdən kütləvi şəkildə istifadə edilməsi ilə toqquşur. Qanunverici onların şəxsi həyata hədsiz müdaxiləsini sivil çərçivəyə salmağa cəhd etsə də, hüquqi təminatlarda onlara tələbat ölçüyəgəlməz dərəcədə artmaqdadır. Konvensiyanın 6§2-ci maddəsinə Məhkəmənin genişləndirici şərh vermə cəhdinə baxmayaraq belə hallar artmaqda davam edir. Məhkəmənin öz qərarları da müəyyən məhdudluqları özündə əks etdirir. Belə ki, qeyd olunan *Adolf Avstriyaya qarşı* və *Lutz Almaniyaya qarşı* işlərdə Məhkəmə müəyyən etmişdir ki, təqsir barədəki nəticəni özündə ehtiva etməyən və yalnız şübhəyə söykənən məhkəmə qərarları təqsirsizlik prezumpsiyası məsələsini irəli sürmür [32]. İttiham irəli sürüləndə şübhələrin mövcudluğu hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. *Sekanına Avstriyaya qarşı* işdə məhkəmə şübhə ilə ittiham arasında, onların təqsirsizlik prezumpsiyası ilə qarşılıqlı əlaqəsi arasında dəqiq sərhəd müəyyən etmişdir [33]. Məhkəmənin yurisprudensiyası cinayət prosesinin ilkin mərhələsində təqsirsizlik prezumpsiyasının mümkün pozuntusunun dərk edilmədiyini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Bu, xüsusilə nüfuz (ləyaqət) müdafiəsi işlərində təqsirsizlik prezumpsiyasının şəxsi həyatın müdafiəsi problemləri ilə toqquşması hallarında baş verir. Müəyyən dərəcədə belə mövqe konvensiyanın 8-ci maddəsi ilə müəyyən edilən təminatlara da yaxındır.

Hüquqi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, qeyd olunan mövqe təqsirsizlik prezumpsiyasına iki ölçü və aspektdə baxılmasına gətirib çıxarır: 1) hüquqi prezumpsiya və 2) Mənəvi (əxlaqi) prezumpsiya. Hüquqi prezumpsiya cinayət törətməkdə ittiham olunan təqsirləndirilən şəxsi onun əməlinin hüquq pozuntusu yaratması barədə ağılabatan şübhələrdən uzaq sübutlarla təsdiq edilənə qədər məhkum edilməkdən qoruyur. Mənəvi prezumpsiya isə əməli cinayət hesab edilməyən şəxsi cinayət hüquqpozması üstündə məhkum edilməkdən qoruyur [34]. Adı çəkilən iki aspekt arasında mühüm fərq vardır. Hüquqi prezumpsiya qanundan çox asılıdır və cinayətə, həmçinin müdafiəyə münasibətdə sübut etmənin hədlərini və standartlarını müəyyənləşdirir. Mənəvi prezumpsiya isə məhkəməni maddi cinayət hüququnun qanuniliyini mənəvi və siyasi cəhətdən qiymətləndirməyə çağırır. Nəticə olaraq hüquqi prezumpsiya məhkəmə araşdırması mərhələsində fəaliyyətdə olur, mənəvi prezumpsiya isə məhkəməyə qədərki mərhələdə də ortaya çıxa bilər. Hüquqi prezumpsiya qanunla tanınır və nizama salınır, mənəvi isə yox. Məsələ cinayət prosesinin məhkəməyə qədərki mərhələsində axırıncının hər hansı hüquqi relevantlıq əldə etməsindədir [35].

Mənəvi prezumpsiya şəxsin günahkar olmasının müəyyənləşdirilməsinə

yardım göstərir. Konvensiyanın 6§2-ci və 8-ci maddələri ilə mənəvi prezumpsiya arasında əlaqə olması *S. və Marper Birləşmiş Krallığa qarşı* işdə də nümayiş etdirilir [36]. İş iki nəfər şəxslə əlaqəli olmuşdur: Mr. S. və Mr. Marper. Ərizəçilər həbs edildikdən sonra onlara cinayət törətmək üstündə ittiham verilmiş, barmaq izləri və DNK analizləri götürülmüşdür. Bəraət aldıqdan sonra ərizəçilər götürülən barmaq izləri və DNK analizi nümunələrinin məhv edilməsini istəmişlər. Onların xahişləri bu əsasla rədd edilmişdir ki, qanunla həmin məlumatlar müddətsiz olaraq saxlanıla bilər. Avropa Məhkəməsi öz qərarında qeyd etmişdir ki, qanun adı çəkilən məlumatların saxlama şərtlərini və qaydalarını tənzimləməmiş, onlardan qeyri-məqsədlər üçün istifadə edilməyəcəyinə təminat verməmiş, həmçinin hər bir konkret işin fərdi hallarının nəzərə alınmasını şərtləndirməmişdir. Ərizəçilər konvensiyanın 6§2-ci maddəsinə müraciət etmədən 8-ci maddənin pozulmasından şikayətlənmişlər. Məhkəmə 8-ci maddənin tələblərinin pozulmasını müəyyən etməklə yanaşı, qeyd etmişdir ki, həmin məlumatların müddətsiz saxlanması şəxsin təqsirli olması görüntüsü yaradır, məzəmmət olunma və bəraət aldığı halda onunla məhkum olunmuş şəxs kimi rəftar edilmək riskini artırır. Məhkəmənin bu nəticələri mahiyyət etibarilə onu göstərir ki, texnologiyalardan istifadə təqsirsizlik prezumpsiyasına etimadı azaldır, şübhəli şəxslər kateqoriyasına aid edilənlərin sayını artırır. Məhkəmə həmin qərarla şəxsin cəmiyyət tərəfindən təqsirsiz kimi qəbul olunmasında və bu qismində identifikasiya edilməsində cəmiyyətin rolundan bəhs etmişdir. O, şəxsin başqaları tərəfindən səhv qəbul edilməsindən müdafiənin təminatını elan etmişdir. Beləliklə, göstərilən qərar mahiyyət etibarilə təkcə təqsirsizlik prezumpsiyasının insan hüquqları nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətini deyil, həm də hüquqi müdafiə tələb edən mənəvi dəyərləri nəzərdə tutur. Deyilən mənada etibarlı müdafiə müasir texnologiyalardan istifadə etməklə aparılan müşahidələr zamanı mümkün neqativ nəticələrin məhdudlaşdırılması üçün balans yaranmasına xidmət edə bilər. Fikrimizcə bəhs etdiyimiz problem cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində problemlərin yalnız müəyyən hissəsini təşkil edir. Bu problemlərə Konvensiyanın müddələrinin dinamik və evolyusion təfsiri yolu ilə cavab verilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Baradaran S., Restoring the Presumption of Innocence, (2011) Ohio State Law Review, §§ 729-730 and citations
2. Criminal Law, Justice Weekly, Silencing Silence? Cathal MacPartholan, 26 November 2016
3. Miller V. Minister of Pensions (1947) /ALL ER 372, 373-4 Delalic və qeyrilərinin işi üzrə 16.11.1998-ci il tarixli məhkəmə qərarına istinadən, § 601
4. Green V. R (1972) 46 ALI 12545
5. Andrew Ashworth, Self-Incrimination in European Human Rights Law – A Pregnant Pragmatism? Cardezo Law Review, December 2008, Vol.30, § 751-773
6. *Alenet de Ribemont Fransaya qarşı* iş üzrə 10.02.1995-ci il tarixli 15175/89 №-li qərar
7. *Daktaras Litvaya qarşı* iş üzrə 10.02.2000-ci il tarixli 42095/98 №-li qərar
8. Barbero, Messeque and Jabardo v. Spain, ECHR, Judgment of 6 December 1988, Series

A no 146. p. 33 § 77

9. *Loihteenmaki Estoniyaya qarşı* iş üzrə 21.06.2016-cı il tarixli, 53/72 №-li
10. *Allen v. the United Kingdom*, No 25424/09, § 93-94, ECHR 2013
11. *Minelli İsveçrəyə qarşı* iş application № 8660/79, Judgment 25 March 1983, §40
12. *Garycki Polşaya qarşı* iş application № 14348/02, Judgment of 6 February 2007
13. *Böhmer v. Germany*, No 37568/97, Judgment of 3 October 2002, *Nestar v. Slovakia*, No 65559/01, Judgment of 27 February 2007
14. *A.L v. Germany*, № 72758/01, Judgment of 28 April 2005
15. Stefan Trechsel, *Human Rights in Criminal Proceedings*, Oxford, Oxford University Press. 2005, pp 153-191
16. *Butkeviciusis Litvaya qarşı* iş № 48297/99, ECHR, Judgment of 26 March 2002, §52
17. *Kuzhin and Others v. Russia*, No 13470/02, §94, 23 October 2008
18. *Hüseyn and Others v. Azerbaijan*. No 35485/05, 45553/05, 35680/05 and 36085/05, Judgment of 26 July 2011, § 232
19. *Sekanina v. Austria*, No 13126/87, Judgment of 20 May 1992
20. *Adolf v. Austria*, No 8269/78, Judgment of 26 March, 1982, §30; *Lutz v. Germany*, No 9912/82, Judgment of 25 August 1987, §52
21. *Zollmann v. the United Kingdom* N 62902/00, the Decision of 27 November 2003
22. *Philips v. the United Kingdom*, No 41087/98, the Judgment of 5 July 2001, §§34, 35
23. *Russian Yearbook of the European Convention on Human Rights* 2015, N-1, 258 – 264
24. Judgment of the European Court of 11 February 2003 on the Merits of the Application No - C - 187/01 Cu - 385/01. *Gözütok and Brigge*, joined cases
25. *Huhtamaki Finlandiyaya qarşı* iş № 54468/09, Judgment of 24 September 2012
26. *Karaman v. Germany*, No 17103/10 the Judgment of 27 February 2014
27. *Klouvi Fransaya qarşı* iş № 30754/03, the Judgment of 30 June 2011
28. *Letellier v. France*, No 12369/86, Judgment of 26 June 1991, §51
29. *Y. v. Norway*, N 56568/00, Judgment of 11 February 2003, §§ 42, 43
30. *Ringvold v. Norway* No 34964/97, Judgment of 11 February 2003, §§ 38-41
31. *O. v. Norway*, No 29327/95, Judgment of 11 February 2003
32. *Adolf v. Austria*, 40, *Lutz v. Germany*, No 9912/82, Judgment of 25 August 1987, §62
33. *Sekanina v. Austria*, § 37
34. *Tadros, Viçtor*, “Rethinking, the Presumption of Innocence”, *Criminal Law and Philosophie*, Vol. 1, No 2, 2007, §§ 193-213, p. 197
35. *Antonella Galetta*, *The Changing Nature of the Presumption of Innocence in Today’s Surveillance Societies: Rewrite Human Rights or Regulate the Use of Surveillance Technologies?* *EJLT, European Journal of Law and Technology*, vol. 4, No 2, 2013, p. 6
36. *S. və Marper Birləşmiş Krallığa qarşı* iş № 30562/04 and 30566/04, Judgment of 4 December 2008

ПРЕЗУМПЦИЯ НЕВИНОВНОСТИ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА

Х.И.ГАДЖИЕВ

РЕЗЮМЕ

Предметом исследования настоящей статьи является ряд проблем общего характера, связанных с содержанием принципа презумпции невиновности. На суть и применение этого принципа особое влияние оказывают Европейская Конвенция и юриспруденция Европейского Суда по Правам Человека. В статье 6 Европейской Конвенции по Правам Человека сказано, «Каждый обвиняемый в совершении уголовн-

ого преступления считается невиновным, пока его виновность не будет доказана в соответствии с законом». Некоторые аспекты принципа презумпции невиновности развиваются в решениях Европейского Суда. Именно по этой причине в статье анализируются дела, рассмотренные Европейским Судом непосредственно касающиеся сущности принципа презумпции невиновности.

В статье презумпция невиновности рассматривается также с точки зрения двух аспектов: 1) правовая презумпция; 2) моральная презумпция. Кроме всего прочего автор уделил внимание анализу права оправданного лица на обращение в суд для получения компенсации. Решения Европейского Суда в своем большинстве рассматривают презумпцию невиновности не только с позиций прав человека, но и подразумевают моральные ценности, требующие правовой защиты.

Ключевые слова: презумпция невиновности, моральная презумпция, компенсационный платеж, Решения Европейского Суда по правам человека.

PRESUMPTION OF INNOCENCE IN THE INTERPRETATION OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Kh.I.HAJIYEV

SUMMARY

The research subject of the presented scientific article is a number of common problems related to the interpretation of the principle of the Presumption of innocence. European Convention on Human Rights and jurisprudence of the European Court of Human Rights have a special effect on its regulation and interpretation. Article 6 of the European Convention on Human Rights stipulates that everyone charged with a criminal offence shall be presumed innocent until proved guilty according to law. Several aspects of the principle of presumption of innocence and its proper elements have been developed in the European Court of Human Rights' judgments. Due to this reason, the matters linked to the interpretation of the principle of presumption of innocence have been analysed in the article by referring to the European Court of Human Rights case law.

Presumption of innocence has been approached in two dimensions and aspects in the article: 1) legal presumption and 2) moral presumption. Besides, right of acquitted defendants to appeal to the court for compensation in criminal cases has also been analysed. In essence, European Court of Human Rights' judgments envisioned innocence of presumption not only from the perspective of human rights, but also from the aspect of moral values requiring legal protection.

Key words: the presumption of innocence, moral presumption, compensation payment, the European Court of Human Rights' judgments.

UOT 341.1**PREZİDENT İLHAM ƏLİYEVİN TARİXİ ÇAĞIRIŞLARI:
BMT TRİBUNASINDAN SƏSLƏNDİRİLƏN TEZİSLƏR****L.N.MƏMMƏDƏLİYEVƏ***Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə İnstitutu
lmammadova@hotmail.com*

Məqalədə Azərbaycan-BMT münasibətləri müasir geosiyasi kontekstdə təhlil edilib. Bu münasibətlərin formalaşmasında Ulu öndər Heydər Əliyevin tarixi rolunun qısa xronoloji təhlili aparılıb və göstərilib ki, Azərbaycanla BMT arasında əlaqələrin qurulmasının təməl prinsipləri Heydər Əliyev tərəfindən işlənib. Məqalədə Ulu öndərin müəyyən etdiyi prinsiplər əsasında Prezident İlham Əliyevin BMT-Azərbaycan münasibətlərini uğurla inkişaf etdirdiyi əsaslandırılıb. Son nümunə kimi Azərbaycan Prezidentinin BMT-nin Baş Assambleyasının 72-ci sessiyasında söylədiyi dərin məzmunlu, proqram xarakterli nitqi göstərilib. Məqalədə həmin nitqin geosiyasi təhlili aparılıb və konkret nəticələr çıxarılıb.

Açar sözlər: Azərbaycan-BMT əlaqələri, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yolları, Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri, Azərbaycanın BMT TŞ-də sədrliyi, BMT Baş Assambleyasının 72-ci sessiyası, BMT-də islahatlar.

Bu yaxınlarda BMT-nin Baş Assambleyasının 72-ci sessiyası keçirilib. Dünya miqyasında bir-birindən ziddiyyətli proseslərin getdiyi, böyük dövlətlər arasında münasibətlərin daha da kəskinləşdiyi bir mərhələdə dünya ictimaiyyətinin diqqəti Nyu-Yorka yönəlmişdi. İnsanlar siyasətçilərdən problemlərin həlli yolları ilə bağlı fikirlər gözləyirdilər. Lakin bir sıra dövlət başçıları radikal və əsassız çıxışları ilə ümidləri doğrultmadı. Xüsusilə Ermənistanla rəhbərlik edən Serj Sarkisyan gülüş obyektinə çevrildi. Bununla yanaşı, əksər dövlət başçılarının nitqləri böyük maraqla dinlənildi. Onların sırasında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin xüsusi yeri vardır. Çünki dövlət başçısı öz cəsarətli çıxışında elə məqamlara toxundu ki, həmin məqamlar yalnız Azərbaycan üçün deyil, bütövlükdə BMT-müstəqil dövlətlər münasibətləri aspektində aktual və zəruridir. Prezident İlham Əliyevin ifadə etdiyi fikirlər, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan-BMT münasibətlərinin məzmunu və inkişaf dinamikası baxımından əhəmiyyətlidir. Bu məqamlar üzərində geniş dayanmağa ciddi ehtiyac yaranıb.

Cari il sentyabrın 20-də Nyu-Yorkda BMT Baş Assambleyasının 72-ci sessiyasının açılışında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev belə bir tezis ifadə edib: "Azərbaycan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının fəal üzvüdür" [1]. Azərbaycan-

canın dövlət başçısının dərin mənalı bu fikri bir sıra aspektləri özündə birləşdirir. İlham Əliyevin həmin sessiyadakı nitqinin məzmunu bu istiqamətdə çoxlu sayda incə məqamları dərk etməyə imkan yaradır. Bunlara Azərbaycan-BMT münasibətlərinin tarixi dinamikası, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində BMT-nin rolu və yeri, BMT Təhlükəsizlik Şurasında islahatların aparılmasına olan ehtiyac və müasir mərhələdə Azərbaycan-BMT əlaqələrinin inkişaf perspektivləri və s. aiddir.

Təhlillər göstərir ki, Azərbaycanla BMT arasındakı münasibətlərin formalaşması mürəkkəb geosiyasi şəraitdə baş verir. Burada ölkəmizin bu mötəbər təşkilata üzv olmasından başlayaraq, bu günə qədər müxtəlif geosiyasi, hərbi, təhlükəsizlik, enerji və s. şərtlərin təsirini nəzərə almaq lazım gəlir. Məhz belə yanaşmanın prizmasından Prezident İlham Əliyevin Baş Assambleyanın 72-ci sessiyasının açılışında söylədiyi nitqin həm tarixi dəyərini, həm də məzmun özəlliyini düzgün anlamaq mümkün olur. Şübhəsiz, Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi BMT-yə üzv qəbul edilməsi tarixi hadisədir. Ancaq burada iki məqamı diqqətə almaq gərəkdir. Birincisi, Azərbaycanın BMT-yə üzvlüyü ərəfəsində global geosiyasətdə köklü dəyişikliklər baş verirdi. Bu dəyişikliklərin dünyanı hansı geosiyasi müstəviyə atacağı aydın deyildi. Yəni global miqyasda bir qeyri-müəyyənlik, gərginlik və böyük güclərin sət mübarizəsi müşahidə edilirdi.

Bunlara havadarlarının ciddi yardımını ilə Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini işğal edən Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasətini də əlavə etmək gərəkdir. Nəticədə, Azərbaycan gənc və hələ tam formalaşmamış müstəqil dövlət kimi müstəqilliyin ilk illərindən çətin ziddiyyətlər burulğanına düşdü. Belə bir şəraitdə BMT-yə üzv olmaq çox vacib addım idi.

İkincisi, həmin dövrdə Azərbaycanın daxili siyasi qüvvələri hakimiyyət uğrunda bir-biri ilə mübarizə aparırdılar. Bu, ölkəni çox ağır vəziyyətə salmışdı. Bütün sahələrdə tənəzzül vardı, kənar təcavüzə cavab vermək mümkün olmurdu, naşı idarəetmə ölkəni parçalanmağa doğru aparırdı. Təbii ki, əgər bu proses sona qədər getsə idi, parçalanmış ölkənin BMT kimi təşkilata üzvlüyünün mənasını demək çətin olardı.

Xarici siyasətdə Heydər Əliyev prinsipləri: BMT ilə münasibətlərin məhək daşı

Lakin Azərbaycan xalqı tarixi seçim edərək özünün müdrik rəhbəri Heydər Əliyevi yenidən hakimiyyətə dəvət etdi. Qısa müddət ərzində Azərbaycanda proseslər sabitliyə doğru getməyə başladı. O cümlədən ölkənin BMT-dəki fəaliyyəti də yeni məzmun aldı. Artıq 1994-cü ildə BMT Baş Assambleyasının 49-cu sessiyasında Heydər Əliyev Azərbaycanla bu beynəlxalq təşkilatın əməkdaşlığının başlıca prinsiplərini yüksək tribunadan bəyan etmişdi. Həmin prinsipləri Ulu öndər Azərbaycanın "...qətiyyətlə hüquqi, demokratik, sivilizasiyalı dövlət quruculuğu yolunu tutması"na uyğun müəyyənləşdirib [2, 193]. Eyni zamanda, Heydər Əliyev xatırladı ki, bütövlükdə hüquqi, demokratik, sivilizasiyalı dövlət quruculuğu mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir. Bu

səbəbdən müstəqilliyinə qovuşmuş ölkələrə BMT kimi təşkilat ciddi yardım etməlidir. Bu bağlılıqda digər mühüm məqam kimi xarici siyasətin əsas prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi kontekstində beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərin özəl əhəmiyyət daşımasının hər iki tərəfdən dərk edilməsini vurğulamaq olar. O zamandan Azərbaycanın BMT ilə münasibətlərində həmin özəlliğin xüsusi yeri vardır. Bu da ölkənin daim BMT ilə münasibətlərə, beynəlxalq hüquqa sadıq olmasının əyani sübutlarından biridir.

Vurğulanan aspektdə Azərbaycanın xarici siyasətində başlıca yeri sülhə, barışa, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa nail olmaq prinsipi tutur. Bunun üçün Azərbaycan rəhbərliyi bütün istiqamətlərdə balanslaşmış siyasət yeritməkdədir. Şübhə yoxdur ki, həmin kontekstdə beynəlxalq təşkilatlarla, ilk növbədə, BMT ilə əlaqələrin strateji qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onu da qeyd edək ki, bu seçimin də əsasında Heydər Əliyevin "Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, bir sıra münaqişələrin və böhran vəziyyətlərinin aradan qaldırılmasında təcrübəyə malik olan Təhlükəsizlik Şurasının yeni dünya qaydasının qurulmasında aparıcı yol oynamalı" olduğuna dərin inamı dayanır [2,194]. Deməli, Azərbaycan-BMT münasibətlərinə yeni dünya nizamının formalaşması aspektində yanaşan Ulu öndər bu prosesdə həmin təşkilata ciddi əhəmiyyət verib.

Heydər Əliyev yuxarıda vurğulanan fikirlərini 1995-ci ildə BMT-nin 50 illiyi münasibətilə Baş Assambleyadakı çıxışında daha da inkişaf etdirib. Ulu öndər ifadə edib: "İkinci Dünya müharibəsindən sonra... xüsusi rol Birləşmiş Millətlər Təşkilatına məxsusdur. O, 50 il ərzində bəşəriyyətin tarixində ən nüfuzlu və ən səlahiyyətli beynəlxalq təşkilata çevrilmişdir" [3, 194].

Nəhayət, bütün bu fikirlərin yekunu kimi Heydər Əliyev BMT ilə münasibətlərdə açar rolunu oynayan tarixi bir prinsipi dünyaya bəyan edib: "Azərbaycan xalqının iradəsini ifadə edərək bəyan edirəm ki, biz Yer kürəsinin hər hansı bir nöqtəsində və hər hansı bir formada təcavüzkarlığı pisləyirik. Biz sülh istəyirik. Biz bütün dünyada sülh istəyirik, bizim regionda sülh istəyirik, bütün qonşu dövlətlərlə sülh və mehriban münasibətlər istəyirik" [3, 194].

Vurğulanan məqamlardan Heydər Əliyevin Azərbaycan-BMT münasibətlərində önəm verdiyi üç prinsipdən danışa bilərik. Birincisi, yeni dünya qaydasının fundamental prinsipləri tərəfdaşlıq, möhkəm sülh və hamı üçün təhlükəsizlikdir. İkincisi, Azərbaycan hüquqi, demokratik və sülhpərvər dövlət quruculuğu kursundan qətiyyənlə dönməyəcəkdir. Üçüncüsü, birinci prinsipə ikinci prinsipin uzlaşdırılması Azərbaycanın dünya birliyi ilə BMT Nizamnaməsinin və beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı vasitəsilə reallaşır.

Bir qədər də konkretləşdirsək, Ulu öndərin müstəqil milli, hüquqi və demokratik dövlət quruculuğunun perspektivini global sülh, bərabər hüquqlu tərəfdaşlıq və hamı üçün təhlükəsizliklə sıx əlaqələndirdiyini görürük. Bu bağlılığın reallaşdırma mexanizmi isə BMT Nizamnaməsi və beynəlxalq hüquq normalarıdır.

Təcrübə göstərir ki, Azərbaycan rəhbərliyi bu prinsiplərə dəqiqliklə əməl edib və BMT ilə əməkdaşlığa daim yüksək diqqət göstərib. Prezident İlham Əliyevin 72-ci sessiyadakı nitqində ifadə etdiyi fikirlər bunun parlaq təsdiqidir. Belə ki, dövlət başçısı həm əvvəlki sessiyalardakı çıxışlarında ifadə etdiklərini, həm də indiki şərtlərin ortaya qoyduğu trendlərin məntiqini çox gözəl uyğunlaşdırıb. Qısa və lakonik tezlərlə Azərbaycan-BMT münasibətlərinin mühüm tərəflərini aydın ifadə edib. Bu kontekstdə biz xronoloji müstəvidə bir sıra məqamlara nəzər salmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

1993-cü ildən başlayaraq Azərbaycan BMT-də kifayət qədər fəallıq göstərib. Bakı BMT-də yalnız özünə aid olan və regional xarakterli problemlərin həllindən bəhs etməyib. Rəsmi Bakı dəfələrlə BMT-nin qlobal məsələlərin həllində səmərəli fəaliyyəti üçün təşkilatda islahatların aparılmasının zəruriliyini vurğulayıb. Eyni zamanda, Azərbaycan BMT-nin müxtəlif qurum və orqanları ilə aktiv əməkdaşlıq edib. Bu bağlılıqda BMT-nin İnkişaf Proqramı, Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı, Uşaq Fondu, Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı, Sənaye İnkişaf Təşkilatı, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Qadınlar Fondu, Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik, Nüvə Sınaqlarının Hərtərəfli Qadağan olunması haqqında Müqavilə Təşkilatı və s. qurumları ilə sıx əməkdaşlığı qeyd edə bilərik [4].

Bunlara əlavə olaraq Azərbaycan BMT-nin müvafiq orqan və qurumlarına öz namizədlərini irəli sürür. "Azərbaycan Respublikası 1995-1997, 1998-2000-ci illər ərzində UNICEF-in İcra Heyətinin, 2000-2002-ci illər ərzində Qadınların vəziyyəti haqqında Komissiyasının və 2002-2004-cü illər ərzində BMT-nin Davamlı İnkişaf üzrə Komissiyasının üzvü olmuşdur. Azərbaycan 2003-2005-ci illər üçün BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının (ECOSOC) üzvü seçilmişdir" [4].

Dövlət başçısı İlham Əliyev BMT-nin yüksək tribunasından qlobal təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərinə aktiv münasibətini həmişə bildirib. Məsələn, 2003-cü ilin sentyabr ayında BMT Baş Assambleyasının 58-ci sessiyasında o dövrdə Baş nazir olan İlham Əliyev beynəlxalq aləmdə mürəkkəb proseslərin cərəyan etdiyini vurğulamaqla yanaşı, təşkilata daxil olan üzvlər arasında anlaşılmazlıqların yarana biləcəyini diqqətə çatdırıb. İndiki təcrübə Azərbaycan Prezidentinin o zaman tam haqlı olduğunu təsdiq edir.

Azərbaycan və BMT-də islahatlar: qarşılıqlı əlaqələrin aktual aspektləri

Hələ o illərdə dövlət başçısı BMT Təhlükəsizlik Şurasının problemlərə şəraitə uyğun çevik və adekvat reaksiya verməli olduğunu əsaslandırır. İlham Əliyev BMT-nin mövcud mexanizmlərinin zamanın tələbinə cavab vermədiyini də ifadə edirdi. Çıxış yolu kimi Azərbaycan Prezidenti təşkilat daxilində islahatların aparılması zəruriliyini göstərirdi. Bunun üçün əsas prinsiplərdən birinin Təhlükəsizlik Şurasında müasir reallıqlarla yanaşı, son 50 ildə dünyada özünü göstərən proseslərin də nəzərə alınmasından ibarət olduğunu ifadə edirdi.

Bundan əlavə, BMT Baş Assambleyasının 59-cu sessiyasında İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli kontekstində Təhlükəsizlik Şurasının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, tərkibinin genişləndirilməsi, iş metodlarının şəffaflığının təmin edilməsi və qlobal səviyyədə XXI əsrin yeni təhdidlərinə, risklərinə, təhlükələrinə çevik reaksiya verməsi vacibliyi barədə fikirlər ifadə edib. Dövlət başçısı xüsusi qeyd edib ki, TŞ-nin bu funksiyaları yerinə yetirə bilməsi üçün daha çox məsuliyyətli və demokratik olması gərəkdir.

Burada ölkə rəhbərinin vurğuladığı mühüm məqam ondan ibarətdir ki, islahatların aparılması BMT-yə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı qəbul etdiyi dörd qətnaməni yerinə yetirməyə yeni imkanlar yarada bilər.

Azərbaycanın BMT orqanlarında aktiv iştirakı 2011-ci il oktyabrın 24-də başqa bir bəhrə də verdi. Həmin tarixdə Azərbaycan BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçildi. Prezident İlham Əliyev bu münasibətlə bəyan etmişdi: "Bu, Azərbaycan dövlətinin qələbəsidir, siyasətimizin təntənəsidir" [5].

İndi bu qısa xronologiyanın fonunda və yuxarıda Azərbaycan-BMT münasibətlərinin əsas prinsipləri, əhəmiyyətli məqamları işığında dövlət başçısının BMT-nin Baş Assambleyasının 72-ci sessiyasındakı nitqinin məzmununa nəzər salaıq. İlham Əliyevin nitqində Ermənistanın Azərbaycanın 20 faiz ərazisini işğalda saxlaması faktını vurğulaması təsadüfi deyil. Bununla ölkə rəhbəri Azərbaycan üçün ən önəmli olan məsələni bir daha ortaya qoyur. Bu, həm də ona görə əhəmiyyətlidir ki, hazırda dünyada mürəkkəb və ziddiyyətli geosiyasi proseslər gedir, lakin BMT onlara ciddi təsir etməkdə acizlik göstərir. Azərbaycan 25 ildir ki, bu mötəbər təşkilatdan qətiyyətli addım gözləyir, özünün qəbul etdiyi sənədlərin yerinə yetirilməsini tələb etməsini gözləyir, lakin hələlik heç bir tərpəniş yoxdur. Bunun müqabilində yuxarıda vurğulanan məqamlar da aydın göstərir ki, Azərbaycan BMT ilə münasibətlərə tam sədaqətlik göstərib. Bəs nəyə görə qarşılığı yoxdur?

Bu sual arxa planda Prezidentin ilk cümləsində ifadə olunub. Ancaq "Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın əzəli və tarixi torpağıdır... Bir milyondan artıq azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşüb. Ermənistan azərbaycanlılara qarşı Ermənistanda, Dağlıq Qarabağda və Azərbaycanın digər 7 rayonunda etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirib" [1]. Deməli, Azərbaycan-BMT münasibətlərinin ümumi ruhuna uyğun olmayan bu vəziyyəti dərhal dəyişmək lazımdır.

İlham Əliyev sessiya iştirakçılarına çox vacib bir məqamı da xatırladı. Ermənistan tarixi həqiqətləri təhrif edərək uydurma "soyqırımı" iddiaları ilə çıxış edir, bəzi dövlətlər də onu dəstəkləyir. Lakin cəmi bir neçə il bundan əvvəl, dünya ictimaiyyətinin gözləri qarşısında Ermənistan Xocalıda əsrin soyqırımını törətdi. Erməni silahlıları havadarları ilə birlikdə 1992-ci il fevralın 26-da Xocalının 613 dinc sakinini, o cümlədən 106 qadın və 63 uşağı qətlə yetirdi, hərbi cinayət törətdi. Və daha heyrət doğuran məqam ondan ibarətdir

ki, "Bəşəriyyətə qarşı bu dəhşətli cinayəti törədən hərbi kriminallardan biri Ermənistanın hazırkı prezidentidir" [1].

Bu, bütün dünya üçün üz qarası olan nonsens deyilmi? Necə olur ki, soyqırımını törətmiş bir cani hansısa dövlətə başçılıq edir və üstəlik, o, BMT-nin tribunasından danışır, başqalarını nələrdəsə ittiham edir? İnsanlıq əleyhinə amansız cinayətlərdən birinin – Xocalı şəhərində Azərbaycanın dinc sakinlərinə qarşı qanlı soyqırımını aktının iştirakçılarının və ideoloqlarının indiyə qədər cəzasız qalması və beynəlxalq məhkəmə qarşısında dayanmaması ədalətsizlik və mənəviyyatsızlıq deyilmi? Və BMT hansı səbəblərdən bu səviyyədə ikili standartlara göz yumur? Bu suallar obyektiv olaraq yaranır. Təbii ki, yalnız İlham Əliyev onları demir. Hər bir ədalətli insanda bu suallar öz-özünə yaranır. Şübhə yoxdur ki, BMT-nin sessiyasında iştirak edən çoxlu sayda vicdanlı adamlar da həmin sualları özlərinə veriblər. Cavab isə hələ də yoxdur.

Məsələ Azərbaycan Prezidentinin cəsarətində, ədalətliliyində, milli maraqlara sadiqliyində və demokratikliyindədir. Tam əsaslı və məntiqi fikirlər ifadə edən Azərbaycanın dövlət başçısı bütün dünyaya həqiqətləri açıq söyləyir, eyni zamanda, çıxış yolunu da göstərir.

Bunu dövlət başçısının sessiyadakı çıxışının bir fraqmentindən aydın görə bilərik. Azərbaycan rəhbəri üzünü bütün dünyaya tutaraq bəyan etdi: "İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Qoşulmama Hərəkatı, ATƏT, Avropa Şurasının Parlament Assambleyası və Avropa Parlamenti kimi digər beynəlxalq təşkilatlar oxşar qərar və qətnamələri qəbul etmişlər. Ermənistan bu qərar və qətnamələri icra etmir. Ermənistan 24 ildir ki, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə məhəl qoymur və əfsuslar ki, o, buna görə cəzalandırılmır" [1].

Fikirlərinə davam edərək İlham Əliyev vurğulayır ki, BMT bir sıra hallarda qətnamələrinin cəmi bir neçə gün ərzində yerinə yetirilməsinə nail olur. Azərbaycana gəldikdə isə 24 ildir qəbul etdiyi 4 qətnamənin heç birini yerinə yetirmir. Rəsmi Bakı bu vəziyyəti belə qiymətləndirir: "Bu, ikili standarta əsaslanan yanaşmadır. Bu yanaşma qəbuledilməzdir. Ermənistana qarşı beynəlxalq sanksiyalar qəbul edilməlidir. BMT-nin mühüm islahatlarından biri Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin icra mexanizminin yaradılması olmalıdır" [1].

Mövqe məntiqi, reallığa uyğun və ədalətlidir – BMT elə islahatlar aparmalıdır ki, dünya dövlətlərinin heç birinə qarşı ikili standartlar həyata keçirilməsin! Ən əsası isə – İlham Əliyev qətiyyətlə vurğulayır ki, bu dəyişiklik baş verməyincə dünyada sakitlik təmin edilməyəcək, ziddiyyətlər qalacaq. Məsələn, Ermənistan neçə illərdir ki, Dağlıq Qarabağda "status-kvonun dəyişməz qalması üçün əlindən gələni edir, substantiv danışıqların qarşısını alır" (1). Özü də bunu ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr dövlətləri olan ABŞ, Fransa və Rusiyanın bunun qəbuledilməz olduğunu dəfələrlə bildirməsi fonunda edir.

İkili standartlar fonunda: Azərbaycanın BMT ilə münasibətlərdə sədaqətliliyi

Onda təbii bir sual yaranır: "...necə olur ki, despotik və orta əsrlər

rejiminin idarə etdiyi bu cür korrupsiyaya uğramış, uğursuz dövlət uzun illər ərzində beynəlxalq hüququ pozmağa, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə və dünyanın aparıcı ölkələrinin bəyanatlarına məhəl qoymamağa müvəffəq olur? Buna cavab isə ikili standartlardır. Təcavüzkara heç bir beynəlxalq təzyiq göstərilmir, Ermənistan diktatorluğuna heç bir beynəlxalq sanksiya tətbiq edilmir. Bu siyasətə son qoyulmalıdır" [1].

Belə siyasətin nəticəsi isə bütün dünya üçün təhlükəlidir. Belə ki, "təcavüzkara münasibətdə bu cür siyasət təkcə ədalətsizliyi nümayiş etdirmir, eyni zamanda, Ermənistan diktatorluğunda elə bir illüziya yaradır ki, sanki onlar öz terror siyasətini bundan sonra da davam etdirə bilərlər" [1].

Həqiqətən, dünya birliyinin belə bir xəbərdarlığa ciddi ehtiyacı vardır. BMT ikili standartlara nə qədər çox meyl etsə, Ermənistan kimi ölkələr də böyük təhdid mənbəyi olaraq qalacaqlar. Bunun isə ən azından iki nəticəsi ola bilər. Birincisi, meydana yeni-yeni münaqişələr çıxa bilər. Zətən, bu tendensiya artıq müşahidə olunur. İkincisi, müstəqil dövlətlərin BMT ilə münasibətlərində qarşılıqlı inamsızlıq, etimadsızlıq və normaları gözləməmə kimi neqativ hallar özünü göstərir. Onu deyək ki, bir sıra dövlətlər artıq bu sualları yüksək səslə verirlər. Məsələn, nəyə görə müəyyən qrup ölkələr nüvə silahına, ballistik raketlərə və ən müasir silahlara malik ola bilər, başqaları isə yox? Hansı səbəblərdən bir işğalçı dövlətə qarşı dərhal tədbirlər görülür, başqalarına qarşı isə kifayət qədər loyallıq göstərilir? Hansı səbəbdən müsəlman ölkələrində bəzən iynə ilə problem axtarılır, ancaq bir sıra başqa dövlətlərə tamamilə fərqli yanaşma nümayiş etdirilir?

Bütün bunlara görə ki, Ermənistanın hərbi-xunta rejimi hələ də uşaq, qadın və qoca qatili olmaqdan çəkinmir. Bilir ki, hər bir halda onun cinayətlərini havadarları ört-basdır edəcək. Daha doğrusu, İrəvan onların əmrlərini yerinə yetirir. Bu, artıq çox aydın özünü göstərir. BMT isə susur və göz yumur. Bu təşkilat heç kimin deyil, bütün dünya xalqlarının maraqlarını ifadə etməlidir. Onu inhisara almaq bütövlükdə millətlərə qarşı ədalətsiz olmaq deməkdir. İlham Əliyevin fikirlərinin işığında bu məqam dolğun şəkildə özünü göstərir.

Elə bu səbəbdən də Azərbaycan rəhbərliyi qətiyyətlə tələb edir: "Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq hüquq, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri əsasında həll olunmalıdır. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü tam şəkildə bərpa olunmalıdır" [1]. Bu məsələ BMT üçün həm də Azərbaycanda uğurlu müstəqil dövlət quruculuğu fonunda əhəmiyyət kəsb edir. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Ermənistanın təcavüzünün yaratdığı çətinliklərə və dünya birliyinin bu fakta laqeyd münasibət göstərməsinə baxmayaraq, sürətlə inkişaf edir. Xarici siyasətində isə qarşılıqlı əməkdaşlıq, beynəlxalq təşkilatlarla sıx əlaqələrin qurulması, sülh və barış üçün konkret proqramların reallaşması istiqamətində fəaliyyətini davam etdirir.

Bütün bunları dövlət başçısı dolğun şəkildə təmkinlə sessiya iştirak-

çılarının diqqətinə çatdırıb. Hər şeydən əvvəl, İlham Əliyev bəyan edib ki, "Azərbaycan münaqişənin sülh yolu ilə həllinə sadıqdır, lakin eyni zamanda, Ermənistanın hərbi təxribatı davam edərsə, ölkəmiz BMT-nin xartiyasına uyğun olaraq, öz vətəndaşlarını qoruyacaq və lazım gələrsə, təcavüzkarı 2016-cı ilin aprelində olduğu kimi yenidən cəzalandıracaq" [1]. Bu, Azərbaycan rəhbərliyinin ölkənin ərazi bütövlüyünü bərpa etmək prinsipindən bir addım belə geri çəkilmək fikrinin olmadığını göstərir. BMT də bu məqamı mütləq nəzərə almaldır.

Dövlət başçısı Azərbaycanın müasir, sabit və demokratik ölkə olmasını da xüsusi vurğulayıb. Demokratiyanın inkişafı və insan hüquqlarının müdafiəsi ölkə rəhbərliyinin fəaliyyətində çox mühüm yer tutur. "Azərbaycanda bütün fundamental azadlıqlar, o cümlədən ifadə, mətbuat, yığıncaq və dini azadlıqlar tam şəkildə təmin edilir" [1].

O da təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dünyanın qəbul edilən multikulturalizm mərkəzlərindən biridir. "Multikulturalizm Azərbaycanda dövlət siyasətidir. Bütün etnik qrupların və dinlərin nümayəndələri Azərbaycanda sülh və harmoniya şəraitində yaşayırlar. Azərbaycanda 2016-cı il "Multikulturalizm İli", 2017-ci il isə "İslam Həmrəyliyi İli" elan olunmuşdur" [1].

Bu səbəbdən tamamilə məntiqlidir ki, Azərbaycanda dinlərarası dialoqun gücləndirilməsinə yönəlmiş çoxlu sayda beynəlxalq tədbirlər keçirilir. Onların sırasında "BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunu, Dünya Dini Liderlər Forumunu, dörd dəfə keçirilmiş Mədəniyyətlərarası Dialoq və beş dəfə keçirilmiş Bakı Beynəlxalq Humanitar forumlarını və digər mühüm tədbirləri qeyd etmək olar" [1].

Azərbaycan 2008-ci ildə BMT-nin dəstəklədiyi "Bakı prosesi"nə start verib. Bunda əsas məqsəd "müsəlman aləmi ilə Avropa arasında dialoqu, tərəfdaşlığı və əməkdaşlığı gücləndirməkdir" [1].

İlham Əliyev keçən müddət ərzində Azərbaycanın sosial və iqtisadi sahələrdə böyük inkişafa nail olduğunu da tədbir iştirakçılarının diqqətinə çatdırıb. Son 13 ildə ölkə iqtisadiyyatı 3 dəfədən çox artıb. İşsizlik cəmi 5%-dir. Yoxsulluq 40%-dən 5-6%-ə düşüb. Xarici dövlət borcu ÜDM-in yalnız 20%-ni təşkil edir. Azərbaycan Dünya Bankının hesabatında "Dünyanın aparıcı islahatçı ölkəsi" kimi qiymətləndirilib. Ölkəmiz Dünya İqtisadi Forumunun "2016-2017-ci illər üzrə qlobal rəqabətə davamlılıq hesabatında" 138 ölkə sırasında 37-ci yeri tutub [1].

Azərbaycan həm də indi əqli məhsullarını ixrac edir [1]. Bu, müasir dövrün tələblərinə cavab verən sosial-mədəni inkişaf modelinin mövcudluğundan xəbər verir. Bütün dünya üçün əhəmiyyəti olan insan kapitalının inkişaf etdiyini göstərir.

Nəhayət, İlham Əliyev Azərbaycanın qlobal enerji bazarında mühüm rol oynadığını və nəqliyyat layihələrini prioritet hesab etdiyini vurğulayıb. TAP, TANAP, "Cənub Qaz Dəhlizi" və başqa energetik layihələr, "Yeni İpək Yolu" ilə bağlı nəqliyyat imkanlarının artırılması, Şərqi-Qərb və Şimal-Cənub

dəhlizlərinin reallaşdırılması [1] bu istiqamətlərdə ayrıca vurğulanmalı faktlardır. Bunlar Azərbaycanı Avrasiyada aparıcı nəqliyyat qovşaqlarından birinə çevirir.

Beləliklə, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin BMT Baş Assambleyasının 72-ci sessiyasında söylədiyi nitqin tarixi əhəmiyyəti var. Ona iki aspektdə yanaşmaq daha doğru olardı. Birincisi, dövlət başçısı Azərbaycan-BMT münasibətlərinə böyük önəm verdiyini açıq ifadə edib. Azərbaycan bütün münaqişəli məsələlərin əsas olaraq BMT çərçivəsində həll edilməsini dəstəkləyir. Bu mövqenin əsası Ulu öndər Heydər Əliyevin keçən əsrin 90-cı illərində xarici siyasətin təməlinə qoyduğu prinsiplərdədir. Azərbaycan keçən müddətdə bu prinsiplərə tam sadıqlığını nümayiş etdirib. Ermənistan tərəfdən daim təcavüzə məruz qalmasına və bu ölkəni havadarlarının tam dəstəkləməsinə baxmayaraq, Azərbaycan münaqişənin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həll edilməsi prinsipindən zərrə qədər də dönməyib. Bu, onun göstəricisidir ki, BMT Azərbaycanla münasibətlərə daha diqqətli yanaşmalıdır. Cənubi Qafqazın lider dövləti şəxsi nümunəsi ilə sosial-iqtisadi inkişafda, regional əməkdaşlığın yeni formatlarının yaranmasında, terrorla mübarizədə, sabitliyin təmin olunmasında BMT üçün nə dərəcədə önəmli olduğunu əməldə sübut edir. Yəni BMT bu növ müstəqil dövlətlərin hüquqlarının təmin edilməsində çox maraqlı olmalıdır.

İkincisi, Azərbaycan BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edilmiş qətnamələrin yerinə yetirilməməsinə rəğmən, bu təşkilatda islahatların aparılması zərurətini daim vurğulayır. Bununla Azərbaycan Respublikası yenə də bütün problemləri BMT çərçivəsində həll etməyə sadıq qaldığını nümayiş etdirir.

Bütün bunlar yekun olaraq Azərbaycan Prezidentinin BMT tribunasında bütün dünya ictimaiyyətinə, o cümlədən BMT TŞ-nin daimi üzvlərinə çağırış etdiyini göstərir. Bu çağırışda ədalətli, vicdanlı, obyektiv və tərəfsiz olmaq əsas məqamları təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev BMT-nin Baş Assambleyasının 72-ci sessiyasının açılışında çıxış edib // Xalq qəzeti, 2017, 21 sentyabr, № 205, s. 1-2.
2. BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında Heydər Əliyevin çıxışı (29 sentyabr 1994-cü il), s. 193-197 / Əliyev Heydər Əlirza oğlu. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. May, 1994 – dekabr, 1994. İkinci kitab / Buraxılışa məsul: Ramiz Mehdiyev. Bakı: Azərneşr, 1997, 604 s.
3. BMT-nin 50 illiyi yubileyi ilə əlaqədar BMT Baş Məclisinin xüsusi təntənəli iclasında çıxış (22 oktyabr 1995-ci il), s. 194 / Əliyev Heydər Əlirza oğlu. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. İyun, 1995 – noyabr, 1995. Dördüncü kitab / Buraxılışa məsul: Ramiz Mehdiyev. Bakı: Azərneşr, 1998, 528 s.
4. Cəfəri R. Haqq səsimizi dünyaya çatdıran qlobal platforma // Azərbaycan qəzeti, 2016, 2 mart, № 48, s.4.
5. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilməsi

münasibətilə bəyanatı // Xalq qəzeti, 2011, 26 oktyabr, № 237, s. 1.

**ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРИЗЫВЫ ПРЕЗИДЕНТА ИЛЬХАМА АЛИЕВА:
ТЕЗИСЫ, ОЗВУЧЕННЫЕ С ТРИБУНЫ ООН**

Л.Н.МАМЕДАЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Статья обращается к отношениям Азербайджан-ООН в контексте современной геополитики. Историческая роль Общенационального лидера Гейдара Алиева в формировании тех отношений была проанализирована в четкой, хронологической манере, отчетливо демонстрирующей тот факт, что он первым начал развивать основополагающие принципы установления отношений между Азербайджаном и ООН. В статье утверждается, что успешное развитие связей Азербайджана и ООН президентом Ильхамом Алиевым, базируется на основных принципах, установленных Общенациональным лидером. Программная и глубокая, по сути, речь президента Ильхама Алиева на 72-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН представлена в качестве совсем недавнего примера этому. Геополитический анализ самой речи и конкретных заключений, исходящих из нее, и составляют предмет статьи.

Ключевые слова: отношения Азербайджан-ООН, пути решения армяно-азербайджанского, Нагорно-Карабахского конфликта, резолюции Совета Безопасности, председательство Азербайджана в СБ ООН, 72-я сессия ГА ООН, реформы ООН

**PRESIDENT ILHAM ALIYEV'S HISTORIC CALLS:
THESES VOICED FROM THE UN ROSTRUM**

L.N.MAMMADALIYEVA

SUMMARY

The article addresses the Azerbaijan-UN relations in the context of modern geopolitics. The historic role of the National leader Heydar Aliyev in the shaping of that relationship has been analyzed in a concise, chronological manner, clearly demonstrating that he was the one to develop the founding principles for establishment of relations between Azerbaijan and UN. The article goes on to validate the successful development of Azerbaijan-UN ties by the President Ilham Aliyev, based on the sound principles set out by the National leader. Therefore, President Ilham Aliyev's speech, programmatic and profound in substance, at the 72nd session of the UN General Assembly, is presented as one of the most recent examples. The geopolitical analysis of the very speech and concrete conclusions stemming from it are the subject of the article.

Key words: Azerbaijan-UN relations, ways of resolving the Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict, Security Council's resolutions, Azerbaijan's presidency at the UNSC, 72nd session of the UNGA, UN reforms.

UOT 343.1**HÖKMÜN ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİNİN
MÜHÜM AKTI KİMİ ANLAYIŞI VƏ ƏHƏMİYYƏTİ****Ə.Ə.QASIMOV*, M.Ə.HÜSEYNLİ******Bakı Dövlət Universiteti,****Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin**Mərkəzi Ekspertiza Məhkəməsi**haci-arastun@rambler.ru*

Məqalədə hökmün prosessual akt olub öz xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən fərqləndiyindən bəhs edilir. Ədalət mühakiməsi aktları içərisində hökmü digər aktlardan fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, təqsirləndirilən şəxsin cinayət hadisəsini törətməkdə təqsirli olub-olmaması və cəza məsələsi həll edilməsindən ibarətdir. Hökm, cinayət işləri üzrə məhkəmənin gəldiyi son nəticədir. Ədalət mühakiməsinin ali aktı olan hökmdən danışılarkən hər şeydən əvvəl onun anlayışına diqqət yetirmək lazımdır.

Açar sözlər: hökm, ədalət mühakiməsi, məhkəmə, cəza, apelyasiya

Ədalət mühakiməsində hökm ən mühüm akt hesab edilir. Hökm cinayət işlərinə baxılması və onların həlli prosesində məhkəmənin qəbul etdiyi aktdır. Dövlət hakimiyyətinin üçüncü qolu olan məhkəmələr öz fəaliyyətlərini ədalət mühakiməsini həyata keçirmək yolu ilə həyata keçirirlər. Məhkəmələr ədalət mühakiməsi tərəfindən cinayət və ya mülki işlərə baxmaqla həyata keçirir. Məhkəmənin ədalət mühakiməsi aktı cinayət işləri üzrə hökm, mülki işlər üzrə isə qətnamə adlanır. Hökm, prosessual akt olub öz xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən fərqlənir. Ədalət mühakiməsi aktları içərisində hökmü digər aktlardan fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, təqsirləndirilən şəxsin cinayət hadisəsini törətməkdə təqsirli olub-olmaması və cəza məsələsi həll edilməsindən ibarətdir. Hökm, cinayət işləri üzrə məhkəmənin gəldiyi son nəticədir. Ədalət mühakiməsinin ali aktı olan hökmdən danışılarkən hər şeydən əvvəl onun anlayışına diqqət yetirmək lazımdır. Məhkəmə hökmü həmişə prosessualistlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ona müxtəlif aspektlərdən yanaşılmış və bir çox, elmi və dissertasiya işləri işlənib hazırlanmışdır.

İ.D.Perlov göstərir ki, mahiyyətinə, əhəmiyyətinə, qəbul edilməsi qay-

dasına, quruluşuna, işin hallarının müfəssəl araşdırılmasına görə hökm digər aktlardan daha əhəmiyyətlidir (6, 62).

Hökm ədalət mühakiməsi aktları içərisində mərkəzdə durur. Digər aktlar isə hökmün ətrafında dövr edirlər və hökmün qəbul edilməsi üçün şərait yaradırlar. Demək olar ki, hökmün çıxarılmasına qədər həyata keçirilən bütün cinayət prosesual fəaliyyət məhkəmə tərəfindən ədalətli hökmün çıxarılmasına yönəlmişdir.

Hökm yeganə aktdır ki, təqsirlilik məsələsi həll edir. Məhkəmə tərəfindən çıxarılan hökm sübutlara əsaslanmalı və cinayət prosesinin demokratik tələblərindən irəli gələn prinsiplərə tam cavab verməlidir. Hökm işin halları üzrə əsaslı, qanuni, ədalətli olub obyektiv həqiqətə əsaslanmalıdır. Məhkəmə hökmündən başqa heç bir aktı, o cümlədən prokurorun və ya müstətiqin qəbul etdikləri akt (təqsirləndirilən şəxsin cinayət əməlini törətməsində kifayət qədər sübutlar olsa belə) şəxsi təqsirli hesab etməyə imkan vermir. Hətta, əgər məhkəmə işə apelyasiya və ya başqa qaydada baxdıqda belə, onun çıxardığı qərar təqsirlilik məsələsini həll etmir. Məhkəmə isə apelyasiya qaydasında baxıbsa o hökmü ya dəyişdirir, ya qüvvədə saxlayır, ya da ləğv edir. O yenidən təqsirləndirilən şəxsi təkrarən cinayət hadisəsi törətməyə görə təqsirli sayı bilməz. Ali məhkəmə, ancaq cəzanı yüngülləşdirə bilər, cəzanı ağırlaşdırma bilməz.

Cinayət mühakimə icraatında heç bir akt hökmdən başqa təqsirləndirilən şəxsi cinayət törətməkdə təqsirli sayı bilməz və ona cəza təyin etməni nəzərdə tutma bilməz (4, 10; 10, 251).

Məhz elə buna görə də hökm ədalət mühakiməsi aktları içərisində öz əhəmiyyəti və mahiyyətinə görə fərqlənir. Hökmdən başqa heç bir akt təqsirləndirilən şəxsi təqsirli hesab etmir, ona cəza nəzərdə tutmur. Bu da hökmü digər aktlardan fərqləndirən başlıca amil olub hökmün mahiyyəti və xüsusi təbiətindən irəli gəlmiş olur. Hökmün xarakteristikasını verərkən birinci növbədə onu digər aktlardan fərqləndirmək lazımdır. Hökmü digər aktlardan fərqləndirən əsas cəhət onun təqsir və cəza məsələsini həll etməsidir. Düzdür, əgər şəxsin təqsirsiz olduğu müəyyən edildikdə, iş müstətiq, prokuror və ya məhkəmə tərəfindən xitam edilə bilər. R.İsgəndərov "İbtidai istintaq mərhələsində cinayət işinin xitam edilməsi" haqqında yazdığı monoqrafiyasında göstərir ki, müstətiqin və ya prokurorun cinayət işini xitam etmə haqqında qərarı məhkəmənin bəraət hökmünə bərabər tutulmalıdır. Bu fikirlə bütünlüklə, razılaşmaq olar. Çünki CPM-nin müvafiq maddələrinə fikir verdikdə görürük ki, cinayət işinə xitam verilməsinin əsasları ilə bəraət hökmünün çıxarılmasının əsasları üst-üstə düşür. Hər iki halda təqsirsizlik məsələsi həll edilmiş olur. Lakin təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olmasını, ancaq məhkəmənin hökmü həll edir. Hökmü cinayət prosesinin mühüm sənədlərindən biri sayılan ittiham aktı ilə də müqayisə etsək düzgün olardı. İttiham aktı ibtidai istintaqı tamamlayan və onun nəticələrini özündə əks etdirən çox mühüm prosesual əhəmiyyəti olan bir sənəddir. Hökm isə ədalət mühakimə-

sinin mühüm aktıdır. İttiham aktı işin mahiyyətini, yəni istintaqda müəyyən edilmiş cinayətin faktiki hallarını özündə əks etdirir. Hökmdə isə iş mahiyyətə həll edilir. İşin məhkəmə baxışı zamanı araşdırılmış faktiki halları əsasında hökm çıxarılır. İttiham aktında göstərilən hər hansı hal iş materiallarında öz təsdiqini tapmalı, çıxarılan nəticələr isə sübutlara əsaslanmalıdır. Müstəntiq ittiham aktında toplanmış sübutlar əsasında təqsirləndirilən şəxsin təqsirkar olması haqqında öz inamını ifadə edir. Lakin ittiham aktı məhkəmə hökmünü əvəz edə bilməz. İttiham aktı təqsirləndirilən şəxsin cinayətdə təqsirliyini hələ də qəti həll etmir. Təqsirləndirilən şəxsin təqsirliyi məsələsini məhkəmə baxışında məhkəmənin hökmü ilə müəyyən edilir (5, 192). İttiham aktı məhkəmə baxışının hədlərini müəyyən edir. Bir çox müəlliflər göstərilər ki, məhkəmə iclasında ittiham aktı tədqiq edilmir. Ona görə də onun hökmə heç bir münasibəti ola bilməz. V.Y.Doroxov qeyd edir ki, məhkəmə baxışının predmeti ittiham deyil. Məhkəmə baxışının predmetini təqsirləndirilən şəxsin törətdiyi əməl təşkil edir (2, 32).

M.S.Stroqoviç göstərir ki, ittiham aktı məhkəmə baxışının predmetini müəyyən edir, yəni şəxsin təqsirli olmasını göstərir. Məhkəmə yalnız şəxsi ittiham aktında göstərilən əsaslar üzrə ittiham edir, ittiham aktından kənara çıxmır. Məhkəmə o faktları müəyyən edir ki, o təqsirləndirilən şəxsin ittihamına daxildir. Başqa cür ola bilməz (8, 81).

Prokuror ittihami təsdiq etdikdən sonra o məhkəmə istintaqının predmetinə çevrilir. Məhkəmə hökmü çıxararkən ittiham üzrə həqiqəti müəyyən edir. Əgər maddi hüquqi mənada hökm ittiham aktından kənardırsa, deməli o natamamdır (2, 32). Bu iki prosessual sənəd cinayət prosesinin ayrı-ayrı mərhələlərində qəbul edilsə də bir-biri ilə sıx bağlıdır. İttiham aktının tərtib edilməsində məqsəd məhkəmə tərəfindən hökmün çıxarılmasına yönəlib. Bütün bu fikirləri yekunlaşdırarkən qeyd etmək olar ki, məhkəmənin hökmü ədalət mühakiməsi aktıdır. Bu aktla təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olub-olmaması məsələsi, cəzanın verilib-verilməməsi məsələsi və qanunda göstərilən digər məsələlər həll edilir.

Hökm vahid aktıdır. O, I instansiya məhkəməsi tərəfindən məhkəmə iclasında xüsusi prosessual təminatlarla çıxarılır. Cinayət prosesində dırnaqarası və alternativ hökmə yol verilmir. Bütün hallarda məhkəmənin hökmü ya ittihamedicidir, ya da bəraətverici olmuş olur. Təqsirləndirilən şəxs məhkəməyə bir neçə ittiham üzrə verilirəkən ola bilər ki, o hər hansı bir ittiham üzrə bəraət almış olsun. Təqsirləndirilən şəxsə irəli sürülmüş ittiham məhkəmə tərəfindən həll edilir və bir neçə ittiham üzrə bir hökm çıxarılır. Belə halda bir-birindən fərqlənən və müxtəlif nəticələrə görə məhkəmənin bir hökmü olur.

Hökm digər prosessual aktlardan mahiyyətinə və icrasına görə fərqlənir. Çünki hökm digər aktlara nisbətən daha çox həlledici və mühümdür (3, 58). I instansiya məhkəməsinin mühüm aktı olan hökm çıxarılarəkən prokurorluq orqanı tərəfindən təqdim edilmiş bütün faktiki məlumatlar araşdırılır.

İbtidai istintaq materiallarının dəqiq və tam araşdırılması məhkəmə tərəfindən şəxsin təqsirli olması məsələsinin həllinə səbəb olur. Məhkəmə təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olmasını müəyyən etdikdən sonra o cəza tədbirinin həyata keçirilib-keçirilməməsi məsələsini həll edir.

Hökmdən başqa heç bir prosessual akt şəxsi cinayət törətməkdə təqsirli hesab edib ona cəza tətbiq edə bilməz. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 63-cü maddəsində deyilir ki, «Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır. Şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa, onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir. Məhkəmənin hökmü olmasa kimsə cinayətdə təqsirli sayıla bilməz».

Təqsir məsələsinin həll edilməsi burada birbaşa olaraq məhkəmə hökmünün üzərinə qoyulur. Lakin cəzanın tətbiq edilməsi məsələsi nəzərə alınmır. Düzdür, bəzi vaxtlar qanunla müəyyən edilmiş qaydada məhkəmə cəza təyin etmədən də ittiham hökmü çıxara bilər. Lakin cəzanın təyin edilməsi məhkəmənin müstəsna səlahiyyətidir. Heç bir dövlət orqanı cəza təyin edə bilməz.

Şübhəsiz ki, cəza təqsirə görə müəyyən edilir. Təqsiri olmayan şəxsə cəza təyin edilə bilməz.

Hüquq ədəbiyyatında belə bir fikrə rast gəlmək olar ki, hökmün əsas əlaməti onun göstərici olmasıdır. V.P.Radkov göstərir ki, "məhkəmə qanuni və obyektiv həqiqət əsasında hökm qəbul etməklə şəxsin təqsirli olub - olmaması məsələsini həll edir» (7, 101).

Q.N.Ağayeva da bu fikirlə tam razılaşaraq göstərir ki, «məhkəmə tərəfindən qəbul edilmiş hökm, ancaq təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olub - olmaması məsələsini həll edir» (1, 87).

Yaddan çıxarmaq olmaz ki, hökm təqsirləndirilən şəxsin təqsir məsələsi ilə yanaşı ona cəza təyinetmə tədbirini də nəzərdə tutur. Şəxsin təqsirli bilinməsində yeganə akt hökmdür.

Hökm – yuxarı instansiya məhkəməsi tərəfindən cinayət işinə baxılarkən, qanunla müəyyən edilmiş qaydada, sübutları araşdırmaq yolu ilə təqsirləndirilən şəxsin təqsirli və ya təqsirsiz olduğunu, habelə cəzanı müəyyən edən yeganə aktdır (3, 58).

Hökmün anlayışı keçmiş SSRİ respublikaları içərisində yalnız Gürcüstan SSR-nin və Azərbaycan SSR-nin cinayət prosessual qanunvericiliklərində dəqiq verilmişdir. Azərbaycan Respublikası CPM-nin 7.0.45 maddəsində hökmün anlayışı verilmişdir. Məhkəmənin hökmü – şəxsin təqsirləndirildiyi əməllərdə onun təqsirli olub-olmaması, təqsirləndirilən şəxsə cəza tətbiq edilib-edilməməsi haqqında birinci və apelyasiya instansiya məhkəməsində məhkəmə baxışı nəticəsində hakimin (hakimlərin) çıxardığı qərarıdır.

Hökm – xüsusi funksiyasını, yəni cinayət işi üzrə məhkəmənin qərarını özündə əks etdirən prosessual aktdır. Hökm məhkəmə hakimiyyətinin ali

aktıdır, o, dövlət adından çıxarılır və elan edilir. Azərbaycan Respublikasında bütün məhkəmələr hökmü dövlət adından çıxarır. Hökm dövlət hakimiyyətinin üçüncü qolu olan məhkəmə hakimiyyətinin ali aktı olsa da o normativ akt sayılmır. Hökmün əsas mahiyyəti onun cinayət prosessual qərar olmasıdır. Lakin normativ akt konkret hüquq münasibətlərini nizama salır. Hökmü digər aktlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət onun prosessual formada məhkəmə tərəfindən cinayət işinin halları müəyyən edilməklə qəbul edilməsidir.

Hökmdə I instansiya məhkəməsi tərəfindən cinayət işinə baxarkən şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib-edilməməsi məsələsi həll edilir. Beləliklə, hökm təkə cinayət prosessual akt kimi deyil, həm də cinayət hüquqi aktıdır. Hökm başqa aktlara nisbətən ümumməcburi xarakterə malikdir. Onun bütün dövlət ərazisində idarə, müəssisə və vətəndaşlar tərəfindən icrası məcburidir. Hökmü digər normativ aktlardan fərqləndirən əsas amillərdən biri onun qanuni qüvvəyə minməsidir. Təqsirləndirilən şəxs çıxarılmış hökmdən narazı olduqda qanunla müəyyən edilmiş qaydada 20 gün müddətində hökmdən yuxarı instansiya məhkəməsinə şikayət verə bilər. Təqsirləndirilən şəxsin bu hüququ öz mahiyyətindən gəlmiş olur (9, 394).

Qanuni qüvvəyə minmiş hökm onun doğru və həqiqi olmasından xəbər verir. Hökmü yalnız məhdud və ciddi qanun şəraitində dəyişmək olar. Artıq qüvvəyə minmiş hökm hüquqi əhəmiyyətə malik olur. Bütün bu göstərilənləri cəmləşdirib hökm üçün səciyyəvi olan əlamətləri aşağıdakıları hesab etmək olar. Bu əlamətlərin özləri də zəruri və fakultativ əlamətlərə ayrılır. Zəruri əlamətlər də elə əlamətlərdir ki, yalnız hökmə məxsusdur. Zəruri əlamətlər aşağıdakılardır:

Hökm yeganə aktıdır ki, şəxsi təqsirli hesab edir, yəni bu məsələ heç bir dövlət hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdikləri anlarda həll edilə bilməz.

Hökm təqsirli şəxsə cəza təyin edir.

Yuxarıda göstərilən bu iki ciddi məsələ yalnız məhkəmənin hökmünü digər aktlara nisbətən daha az əhəmiyyət kəsb edir. Hökmün fakultativ əlamətlərinə isə aşağıdakılar aiddir:

1. Hökm dövlət adından çıxarılır.
2. Hökm məhkəmə hakimiyyətinin ali aktıdır.
3. Hökmdə şəxs təqsirsiz hesab edilə bilər.
4. Hökmdə mülki iddia təmin oluna bilər.
5. Hökmdə maddi sübutların taleyi həll olunur.
6. Hökmdə təqsirləndirilən şəxs cəzadan azad edilə bilər və ya təyin edilmiş cəzanın növü, həddi və onun hansı islah əmək koloniyasında çəkilməsi müəyyən edilir.

Bunun da əsasında məhkəmənin gəldiyi son nəticə hökm olur. Hökmdən başqa heç bir prosessual akt şəxsin təqsirli olduğunu, onu cinayət törətməkdə təqsirli və ona cəza müəyyən edə bilməz. Bu öz əksini CPM-nin 21-ci maddəsində tapmışdır: «Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir

şəxs onun təqsiri CPM-də nəzərdə tutulmuş qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmənin hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır». Məcəllənin bu maddəsi hökmün xüsusi mövqeyə malik olduğunu göstərir.

Hökmün mahiyyəti onun prosessual aktlar içərisində öz tutduğu mövqeyə görə seçilməsidir. Bütün prosessual aktlar hökmün əsaslı və qanuni olmasına yönəlir. Məsələn: ittiham aktının tərtibi, onun məhkəməyə verilməsi haqqında qərar və s. (3,71).

Hökmün qanuni və əsaslı olması apelyasiya qərarının çıxarılması ilə yuxarı instansiya məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilmiş olur.

Dövlət adından çıxarılan hökm həm də böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Mühüm prosessual sənəd olan hökm cinayət və cinayət-prosessual qanunun tələblərinə uyğun surətdə tərtib edilməklə yanaşı məhkəmə mədəniyyətinin nümunəsi olmalıdır. Bu isə özünü nəinki hökmün məzmununda, həmçinin onun formasında, rəsmi-işgüzar yazı stilində öz əksini tapmalıdır. Hökm səlis, aydın, anlaşılan şəkildə yazılmalı, iş üzrə müəyyən olunmuş hallar, sübutlar və məhkəmənin nəticələri hökmdə ciddi məntiqi ardıcılıqla şərh edilməlidir. İşin hallarına aid olmayan məlumatların hökmə daxil edilməsi yolverilməzdir.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 1996-cı il 27 dekabr «Məhkəmə hökmü haqqında» qərarında deyilir ki, «Məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, bəzən hökm çıxarılanda qanunun əhəmiyyətli dərəcədə pozulması hallarına yol verilir və bu da öz növbəsində hökmlərin ləğvinə, süründürməçiliyə gətirib çıxarır. Məhkəmə iclasının səthi aparılması, məhkəmə baxışı zamanı əldə edilmiş sübutların düzgün təhlilinin verilməməsi, nəticələrin lazımı qaydada əsaslandırılmaması halları aradan qaldırılmamışdır. İttiham aktının məzmununun mexaniki surətdə hökmə köçürülməsi hallarına da təsadüf edilir. Sübutları hərtərəfli təhlil edib qiymətləndirmək əvəzinə məhkəmələr bəzən ittihamı təsdiq edən ifadələrin mətnini hökmdə əks etdirməklə kifayətlənirlər. İttihamı şübhə altında qoyan ifadələr isə ya ümumiyyətlə, nəzərə alınmır, yaxud da onlar hökmdə təhlil edilib qiymətləndirilmir».

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 1996-cı il 26 dekabr tarixli «Məhkəmə hökmü haqqında» qərarında düzgün olaraq hökm haqqında aşağıdakılar göstərilir: «Məhkəmələrin diqqəti məhkəmə hökmünün qanuni, əsaslı, ədalətli və inandırıcı olması tələbinə cəlb edilsin. Hökmün inandırıcı olması o deməkdir ki, burada forma və məzmun etibarilə hökmün qanuni, əsaslı və ədalətli olması aydın və mötəbər şəkildə əks etdirilir».

Plenumun qərarında göstərilən arzuolunmaz fakt kimi bu iradlara məhkəmə təcrübəsində tez-tez rast gəlirik. Məhkəmələr hökmə tək prosessual akt kimi yox, həmçinin təqsirləndirilən şəxsin taleyini həll edən və təqsirləndirilən şəxs üçün tale yüklü məsələ olan bir qərar kimi baxmalıdırlar. Hökm yeganə aktdır ki, şəxsin azadlıqlarını məhdudlaşdırır və ya şəxsi ömürlük azadlıqdan məhrum edir.

ӘДӘБИҲАТ

1. Агаева Г.Н. Приговор советского суда - акт социалистического правосудия. М., 1957, с.87
2. Дорохов В.Я. Изменения обвинения в советском уголовном процессе. М., 1955, с.32.
3. Искендеров Р.Г. Судебный приговор (Правовые аспекты и социальные аспекты) М., 1990, с.58
4. Маликов М.Ф. Проблемы судебного приговора. УФА, 1987, с.10.
5. Mövsümov С. Sovet cinayət prosesini. В., 1989, 192 s.
6. Перлов И.Д. Приговор в советском уголовном процессе. М., 1960, с.62.
7. Радьков В.П. Приговор в советском суде. М., 1959, с. 101.
8. Строгович М.С. Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном процессе. М., 1955, с. 81
9. Уголовно – процессуальное право Российской Федерации. Под ред. П.А. Лупинской М., 2000, с. 394.
10. Уголовный процесс. Под ред. В.П.Божьева. М., 2000, с. 251

СУТЬ И ВАЖНОСТЬ ВЕРДИКТА КАК ОСНОВНОГО ЗАКОНА СПРАВЕДЛИВОСТИ

А.А.ГАСЫМОВ, М.А.ГУСЕЙНЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вердикт как процессуальный акт, который отличается от других своими особенностями. Одной из отличительных черт вердикта среди судебных актов является то, что он решает, виновен ли обвиняемый в совершении преступления и решает дело. Приговор является окончательным заключением суда по уголовному делу. Когда речь идет о вердикте, верховном акте суда, его сущность должна быть принята во внимание.

Ключевые слова: вердикт, судебное решение, суд, наказание, апелляция

THE ESSENCE AND IMPORTANCE OF VERDICT AS A MAJOR ACT OF JUSTICE

A.A.GASIMOV, M.A.HUSEYNLI

SUMMARY

The article deals with verdict as a processual act that differs from others for its features. One of the distinguishing features of verdict among the justice acts is that it decides whether the accused is guilty for the crime and solves the case. Verdict is the final conclusion of the court on the criminal case. When talking about the verdict, the supreme act of the judgement, its essence must be taken into consideration

Key words: verdict, judicial judgement, court, punishment, appeal

UOT 341.21**SİLAHLI MÜNAQİŞƏLƏRDƏ UŞAQLARIN HÜQUQİ STATUSU:
“UŞAQ” ANLAYIŞI, UŞAQLARIN SİLAHLI MÜNAQİŞƏLƏRƏ
CƏLB EDİLMƏSİ VƏ İŞTİRAKI PROBLEMI****A.M.QASIMOVA****Bakı Dövlət Universiteti****agasimova@pasha-holding.az**

Məqalədə silahlı münaqişələrdə uşaqların statusu problemi “uşaq” anlayışı, uşaqların silahlı münaqişələrə cəlb edilməsi və iştirakı kontekstində hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi və beynəlxalq praktika əsasında təhlil edilir. Qeyd edilir ki, “uşaq” anlayışı çoxmənəlidir və geniş istifadə olunur, həm insanın həyat dövrü ilə, həm də fiziki və əqli cəhətdən inkişafı dövrünə münasibətdə fərqləndirilir. Silahlı münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarının müdafiəsi naminə “uşaq” anlayışının müəyyən edilməsi həm yaşadığımız dövrdəki çoxsaylı silahlı münaqişələrin qurbanları olan uşaqların müdafiəsi, həmçinin gələcəkdə baş verəcək silahlı münaqişələrdə uşaqların hüquq və azadlıqlarının qorunması işində qeyri-müəyyənliyə yol verilməməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq sənədlərin iştirakçı-dövlətləri uşaqların silahlı qüvvələrə cəlb edilməsinin qarşısının alınması üzrə milli və beynəlxalq tədbirləri aktivləşdirməlidirlər, xüsusilə də bu istiqamətdə qanunvericilik aktları qəbul edilməli, beynəlxalq mexanizmlərin dövlət daxilində fəaliyyətinə normal şərait yaradılmalı, problemlərin üzə çıxarılması və aradan qaldırılması üzrə həm dövlətlər arasında, həm də beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq təşviq edilməlidir.

Açar sözlər: insan hüquqları, uşaq hüquqları, beynəlxalq mexanizmlər, münaqişə qurbanları, iştirakçı-dövlətlər, silahlı münaqişələr, milli qanunvericilik, beynəlxalq hüquq normaları, dövlətdaxili hüquq, beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət.

Ümumiyyətlə, “uşaq” anlayışı çoxmənəlidir və geniş istifadə olunur, həm insanın həyat dövrü ilə, həm də fiziki və əqli cəhətdən inkişafı dövrünə münasibətdə fərqləndirilir. Uşaq dedikdə, adətən “kiçik”, “azyaşlı” insanlar nəzərdə tutulur, hansı ki, öz yaşına görə hələ sərbəstlik əldə etməmişdir. Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasının preambulasına əsasən “uşaq” anlayışına müxtəlif kontekstlərdə və müəyyən hüquq normalarında təsbit olunan müxtəlif funksiyalara uyğun olaraq rast gəlinir (1, 189-190).

Onu da qeyd edək ki, uşaq hüquqlarının müdafiəsini Yeniyetmələrin əmək şərtlərini müəyyən edən BƏT Konvensiyası, 1966-cı il İnsan hüquqları paktları və digər beynəlxalq hüquq aktları da nəzərdə tutur. Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın təhlili zamanı uşaq anlayışına dair bəzi qeyri-müəyyənliklər meydana çıxır. Belə suallara ana bətnində olan rüşeymin

hüquqlara malik olub-olmaması, yaş həddi kimi məsələləri aid etmək olar. Bu suallar 1989-cu il Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın mətninin hazırlanması zamanı da geniş müzakirə obyektinə olmuşdur.

Mübahisə doğuran suallardan birincisi ana bətnində olan rüşeymin "uşaq" anlayışına aid edilib-edilməməsi ilə bağlıdır. 1989-cu il Konvensiyasına müvafiq olaraq, hər bir insan 18 yaşına çatana qədər bu Konvensiyanın məqsədləri üçün uşaq sayılır, bir şərtlə ki, həmin uşaq barəsində tətbiq edilən qanuna görə o, yetkinlik yaşına daha əvvəl çatmış olmasın. Lakin qeyd etmək ki, 1959-cu il Uşaq hüquqlarına dair Bəyannaməyə istinad edən bu Konvensiyanın preambulasında göstərilir ki, uşağın istər doğulmazdan əvvəl, istərsə də doğulduqdan sonra xüsusi mühafizəyə və qayğıya, o cümlədən lazımi hüquqi müdafiəyə ehtiyacı var (3, 826). Qeyd edilən məsələ ilə bağlı dövlətlər arasında fikir ayrılıqlarını nəzərə alan konvensiya müəllifləri müvafiq problemin həllini dövlətdaxili hüququn öhdəsinə buraxmağa qərar vermişlər. Bəzi (Amerika insan hüquqları konvensiyası) sənədlər istisna olmaqla, əksər beynəlxalq hüquqi sənədlər insan hüquqlarının müdafiəsini doğulduqdan sonra nəzərdə tutur və bu səbəbdən də ana bətnindəki rüşeymi beynəlxalq hüququn subyektinə kimi qəbul etmirlər. Beləcə, ana bətnindəki rüşeymi beynəlxalq hüquqi baxımdan "uşaq" anlayışına aid etmək mümkün olmur.

"Uşaq" anlayışının müəyyən edilməsi zamanı növbəti mübahisəli sual yetkinlik yaşı ilə bağlıdır. Bu məsələnin həllini də 1989-cu il Konvensiyası dövlətdaxili qanunvericiliyin öhdəsinə buraxmışdır. Yetkinlik yaşının müəyyən edilməsi ölkələr üzrə fərqlidir. Adətən bu 18 yaş həddində müəyyən edilir, lakin 21 yaş (Toqo), hətta Laosda bu məsələ hüquqi cəhətdən təsbit edilməmiş və insanın həddi-buluğa çatması anı ilə müəyyən edilir.

Belə çıxır ki, 18-21 yaş arasında şəxslər həm Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın müdafiəsindən, həmçinin öz ölkələrində yetkinlik yaşına çatmışlara aid hüquqi müdafiədən məhrum olurlar. Başqa sözlə desək, bu kateqoriya insanlar "hüquqi vakuuma" düşürlər. Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya ilə yanaşı, digər beynəlxalq hüquqi aktlarda yetkinlik yaşına çatmayanların müdafiəsi üçün müxtəlif anlayışlardan istifadə edilir. Belə ki, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda "18 yaşdan aşağı şəxslər" (md. 6.5), "yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər" (md. 10, md. 26), İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda "qeyri-müstəqil uşaqlar" (md. 10.1), Avropa Sosial Xartiyasında "yeniyyətə" kimi ifadələrdən istifadə olunur. "Uşaq" anlayışını fiziki və əqli baxımdan sərbəst olmayan şəxslər kimi müəyyən edərkən hüquq normalarının tamamlanması üçün əlavə edilən meyarları da nəzərə almaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, uşaqların müxtəlif yaş qrupları müxtəlif ehtiyaclara malikdir və onların hüquqi tənzimlənməsi meyarları da müxtəlifdir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, uşaq hüquqlarını təhlil edərkən, uşağın yetkinlik yaşına çatması anını müəyyən etmək kritik məsələdir. Bu məqam uşaqda hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin olmasını, məsələn, seçki hüququnun olmasını müəyyən edir. Milli qanunvericilik, adətən uşaqların yaş qrupları barəsində fərqlər

aparır. Uşağın yaşından asılı olaraq müxtəlif hərəkətlər barəsində məhdud fəaliyyət qabiliyyəti tanına bilər. Məsələn, Fransada uşaq 16 yaşından əmək müqaviləsini bağlamaq hüququna malikdir, Yunanıstanda bu hədd 14, Azərbaycan Respublikasında isə 16-dır. Valideynlərin razılığı olmadan sazişləri imzalamaq hüququ Avstriyada 14 yaşdan, Polşada 16 yaşdan başlayır. Övladlığa götürülmədən imtina etmək hüququ Estoniyada 10, Danimarkada 12, Belçikada isə 15 yaşdan başlayır. Beləliklə, məhdud fəaliyyət qabiliyyətinin yaranması yaşı milli mədəniyyətdən, ənənədən və başqa amillərdən asılıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər əsasən dinc dövrdə qüvvədə olur, silahlı münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarının müdafiəsi naminə uşaq anlayışının müəyyən edilməsi həm yaşadığımız dövrdəki çoxsaylı silahlı münaqişələrin qurbanları olan uşaqların müdafiəsi, həmçinin gələcəkdə baş verəcək silahlı münaqişələrdə uşaqların hüquq və azadlıqlarının qorunması işində qeyri-müəyyənliyə yol verilməməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Silahlı münaqişə qurbanları olan uşaqların hüquqlarının müdafiəsi kontekstində "uşaq" anlayışını müəyyən edərkən, beynəlxalq humanitar hüququn mövcud standartlarını qeyd etmək lazımdır. Üstün olan normaya əsasən uşaqların xüsusi müdafiədən istifadə üçün yaş həddi 15-dir. Ancaq normaların əksəriyyəti yuxarı yaş həddi kimi 18 yaşı müəyyən edir. Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında IV Cenevrə Konvensiyasına əsasən ölüm hökmü 18 yaşdan aşağı şəxsə tətbiq edilə bilməz (md. 68.4). 18 yaş həddi, həmçinin I Əlavə Protokolda (md. 77.5), II Əlavə Protokolda (md. 6.4) da təsbit edilmişdir. Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya da şəxsin uşaq hesab edilməsi üçün 18 yaşı yuxarı hədd kimi müəyyənləşdirmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, I Əlavə Protokolun 77.2-ci maddəsi hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak və silahlı qüvvələrə xidmətə çağırış üçün minimal yaş kimi 15 yaşı təsbit etmişdir. BMT-nin Uşaq hüquqları üzrə Komissiyası 1989-cu il Konvensiyasına Fakultativ Protokolu hazırlamış və 2000-ci ilin yanvar ayında qəbul edilmiş bu sənəddə hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak və silahlı qüvvələrə xidmətə çağırış üçün minimal yaş kimi artırılaraq 18 yaş müəyyən edilmişdir (6, 3-7).

Yuxarıda qeyd edilən beynəlxalq hüquqi sənədlərin müddəalarını nəzərə alaraq hesab edirik ki, silahlı münaqişə qurbanları olan uşaqların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı ayrıca beynəlxalq konvensiyanın işlənilməsi zamanı, xüsusilə də "uşaq" anlayışına tərif verilməsi zamanı şəxsin yetkinlik yaşına çatmaması meyarı kimi 18 yaşın müəyyən edilməsi daha məqsəduşundur.

Silahlı münaqişələrdə uşaqların iştirakı və bütövlükdə uşaqların silahlı münaqişələrə cəlb edilməsi problemi müasir dövrün ən acınacaqlı problemlərindən biridir. Bu problem 1990-cı illərdən xüsusilə intensiv xarakter almışdır. 1996-cı ildə BMT Baş Katibinin Uşaq hüquqları üzrə eksperti və Mozambikin keçmiş təhsil naziri Qrasa Maşel ilk dəfə olaraq silahlı münaqişələrin uşaqlara dağıdıcı təsiri və tövsiyələrlə bağlı geniş hesabatla çıxış etmişdir. Həmin hesabat əsasında Uşaqlar və silahlı münaqişələr problemi ilə bağlı BMT-nin xüsusi nümayəndəsi təyin

edilmişdir. Silahlı münaqişələrin uşaqlara təsiri müxtəlif formalara malikdir. Silahlı münaqişə dövründə uşaqların müdafiəsi üzrə məsələnin həlli üçün, həmçinin hüquq pozucularının cəzasızlığına son qoymaq üçün, BMT Təhlükəsizlik Şurası pozuntuların altı kateqoriyasını müəyyən etmişdir: uşaqların qətli və ya onlara xəsarət yetirilməsi; uşaqların əsgər kimi toplanması və onlardan əsgər qismində istifadə; uşaqlar barəsində cinsi zorakılıq; məktəblərə və ya xəstəxanalara hücumlar; humanitar təşkilatların fəaliyyətinə qadağa qoyulması; uşaqların oğurlanması (10, 39). Göstərilən pozuntuların qarşısının alınması məqsədilə 2005-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası Müşahidə və hesabat mexanizmini təsis etmişdir. Bu qurumun vəzifəsi dünyanın müxtəlif ölkələrində sistematik müşahidələrin aparılması yolu ilə uşaq hüquqlarına qarşı cinayət hadisələrinin sənədləşdirilməsi və müvafiq məruzələrin tərtib edilməsidir.

Təşkilati mexanizmlərlə yanaşı, uşaqların silahlı münaqişələrə cəlb edilməsini inkar edən əsas beynəlxalq hüquqi sənədlər 1949-cu il Cenevrə konvensiyaları və əlavə protokollar, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin 1998-ci il Roma Statutu, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya 2000-ci il Fakultativ Protokolu, BƏT-in 182 sayılı Konvensiyası, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1261 (1999-cu il), 1314 (2000-ci il), 1379 (2001-ci il), 1460 (2003-cü il), 1539 (2004-cü il), 1612 (2005-ci il), 1882 (2009-cu il) sayılı qətnamələri və s.

2006-cı ildə qəbul edilmiş Belfast Bəyannaməsi də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu sənəddə göstərilir ki, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya da daxil olmaqla beynəlxalq humanitar hüququn normaları uşaqların silahlı münaqişələrə cəlb edilməsinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutmalıdır (md. 11). Uşaqlardan canlı sipər kimi istifadə edən şəxsləri və ümumilikdə hərbi məqsədlərin realizəsi üçün uşaqlardan istifadə edən şəxsləri müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər törədən şəxslər kimi mühakimə etmək lazımdır.

Bütövlükdə, uşaqların silahlı münaqişələrə cəlb edilməsi probleminə yaş həddi məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən bu problemin üzərində dayanmaq istərdik. Qeyd edək ki, yeniyetmələrin hərbi əməliyyatlardan tamamilə təcrid edilməsi qeyri-mümkündür. Cenevrə konvensiyalarına I Əlavə Protokolun 77.2-ci maddəsi silahlı münaqişə tərəflərinə hərbiyə çağırış yaşının 15-dən 18-ə qaldırılmasını təklif edərək hərbi əməliyyatlarda iştirak üçün yaşlı əhaliyə üstünlük verilməsini təsbit edir. Qeyd edək ki, bu norma şərti xarakter daşıyır, çünki dövlətlər hərbi vəziyyətin mürəkkəbliyinə istinad edərək gənclərin hərbiyə səfərbər edilməsini əsaslandırma bilirlər (2, 21). Əgər beynəlxalq silahlı münaqişə dövründə I Əlavə Protokolun 77.2-ci maddəsinin əksinə olaraq 15 yaşdan aşağı şəxslər hərbi əməliyyatlara cəlb edilibsə, həmin şəxslər göstərilən Protokolun təsir dairəsindən kənar qalmır və xüsusi beynəlxalq hüquqi müdafiədən istifadə edə bilər.

15 yaşadək şəxslərin hərbi əməliyyatlara cəlb edilməsinə qadağa qeyd etdiyimiz I Əlavə Protokolla yanaşı, II Əlavə Protokolun 4.3-cü maddəsi ilə də müəyyən edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, 15 yaşı tamam olmamış uşaqlar silahlı qüvvələrə cəlb edilmir və onlara hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyə icazə verilmir (8, 139). Cenevrə Konvensiyaları sisteminin yaş meyarı ilə yanaşı, uşaqların silahlı

münaqişələrdə iştirakı zamanı müdafiəsi ilə bağlı digər vacib məqamı onların statusu ilə bağlıdır. Cenevrə konvensiyalarına əsasən uşaqların tutulması, əsir götürülməsi vaxtı onlara uşaq-əsgər statusu verilir. III Cenevrə Konvensiyasının (və ya Hərbi əsirlərlə rəftar haqqında Konvensiya) 4-cü maddəsi, I Əlavə Protokolun 43.2-ci maddəsi müvafiq məsələləri tənzimləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, hərbi əsir statusunun verilməsi üçün yaş məhdudiyyəti mövcud deyil. Bundan başqa, uşaqların silahlı münaqişədə iştirakı onların tərəfindən qanun pozma kimi qiymətləndirilmir, bu halda uşaqları silahlı münaqişəyə cəlb edən tərəflər belə qanun pozmalar üçün məsuliyyət daşıyırlar.

Silahlı münaqişə dövründə uşaqlar tərəfindən edilmiş hüquq pozmalar üçün məsuliyyəti müəyyən edərək ilk növbədə, həmin pozuntuları törədənin yaşını dəqiq müəyyən etmək lazımdır, yalnız bundan sonra həmin şəxsin beynəlxalq humanitar hüquq qaydalarını pozması haqqında fikir yürütmək olar.

Uşaqların silahlı münaqişələrdə iştirakı ilə bağlı hüquqi tənzimləmə məsələsi 1989-cu il Konvensiyasında da öz təsbitini tapmışdır. Bu Konvensiyanın 38-ci maddəsində qeyd edilir ki, iştirakçı-dövlətlər silahlı münaqişələr zamanı onlara tətbiq edilən və uşaqlara aidiyyəti olan beynəlxalq humanitar hüquq normalarına hörmət bəsləməyi və onlara əməl olunmasını təmin etməyi öhdələrinə götürürlər. İştirakçı dövlətlər 15 yaşına çatmayan şəxslərin hərbi əməliyyatlarda birbaşa iştirak etməməsini təmin etmək üçün bütün mümkün tədbirləri görürlər (12, 196). Bu maddə Cenevrə konvensiyalarına II Əlavə Protokolun 4.3-cü maddəsindən fərqli olaraq, uşaqların hərbi əməliyyatlara cəlb edilməsindən çəkindirməklə bağlı pozitiv tədbirlərin görülməsini müəyyən edir. Hesab edirik ki, normalar arasında mübahisə yaranarsa *lex specialis* prinsipi əsas götürülməli və uşaqların vəziyyəti ilə bağlı daha pozitiv məqamı özündə əks etdirən 1989-cu il Konvensiyası əsas götürülməlidir.

Bizim fikrimizcə, 1989-cu il Konvensiyasının əsas neqativ tərəfi uşaqların silahlı münaqişələrə və ümumilikdə hərbiyə çağırılması yaş həddinin 18 yox, 15 yaş müəyyən edilməsidir. Bu məsələdə də dövlətlər vahid fikirdə olmamışdı, əksər dövlətlər səfərbərlik yaşının 18-ə qaldırılması üçün öz milli hərbi qanunvericiliklərini köklü şəkildə dəyişməli olduğunu əsas gətirərək bu məsələdən yan keçmişdi. Lakin silahlı münaqişələrin sayının artması, xüsusilə də azyaşlıların bu münaqişələrdə iştirakı problemi intensiv xarakter aldığından müvafiq məsələ ilə bağlı müzakirələr davam etdirildi.

Aparılan müzakirələrin nəticəsi 25 may 2000-ci il tarixdə BMT Baş Məclisinin 1989-cu il Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya Fatultativ Protokol qəbul etməsi oldu. Bu sənəd hərbiyə cəlbəmə yaşının 18-ə qaldırılmasına nail oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən Fakultativ protokolun hazırlaması vaxtı dövlətlərin əksəriyyəti onun xeyrinə fikir bildirmişdir. Bununla belə, ABŞ və Böyük Britaniya kimi böyük dövlətlərin nümayəndələri yeni dəyişikliklərlə tam şəkildə razılaşmırdı. ABŞ nümayəndə heyəti yeni dəyişikliyi dövlətdaxili qanunvericilik və hüquq tətbiqi praktikasına uyğunlaşdırmaq üçün yaş həddinin 17 edilməsini tələb edirdi. Böyük Britaniya isə bu dəyişikliyin milli qanunvericiliyə adaptasiyasında meydana çıxacaq maneələrin aşılması üçün bir

müddət protokolda iştirakdan imtina da etmişdi. Bütün müzakirə və mübahisələrdən sonra kompromis əldə edildi və protokolun 1-ci maddəsində qeyd edildi ki, iştirakçı-dövlətlər onların silahlı qüvvələrinin 18 yaşma çatmamış hərbi qulluqçularının hərbi əməliyyatlarda bilavasitə iştirak etməməsini təmin etmək üçün bütün mümkün tədbirləri görürlər (4, 118). Qeyd etmək olar ki, bu norma insan hüquqları üzrə əksər beynəlxalq müqavilələrdən müəyyən dərəcədə fərqlənir. İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair müqavilələrin çoxu konkret nəticənin əldə edilməsi üzrə dövlətlərin üzərinə öhdəliklər qoyur, yəni hüquq və azadlığın pozulmasına yol verilməməsini dövlətlərdən tələb edirlər. Bu Protokolda isə biz müəyyən dövlətlərdən müəyyən bir davranışın realizəsi tələbini görürük. Bundan başqa, Protokolun 1-ci maddəsindəki "bütün mümkün tədbirləri görürlər" ifadəsi 18 yaşa tamamilə çatmayan şəxslərin hərbi əməliyyatlarda istifadəsinə nəzəri baxımdan icazə verir. Eyni zamanda, belə vəziyyət ümumi qayda kimi yox, istisna kimi qiymətləndirilməlidir. Məcburi çağırışa gəlincə, Fakultativ protokolun 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, iştirakçı-dövlətlər 18 yaşına çatmamış şəxslərin bu dövlətlərin silahlı qüvvələrinə məcburi çağırışa cəlb edilməməsini təmin edirlər.

Məcburi çağırışın minimal yaşının artımı bu protokolun böyük nailiyyəti idi, çünki Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya və Cenevrə konvensiyalarına I Əlavə Protokol dövlətləri hərbiyə çağırış məsələsində daha böyük yaş həddinə üstünlük verməyə çağırır. Beləcə, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya Fakultativ protokol uşaqların silahlı münaqişələrdə iştirakdan müdafiəsinin təminatı yolunda əhəmiyyətli addım oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə uşaqların silahlı münaqişələrdə iştirak etmək yaşının təyini məsələsi ilə bağlı beynəlxalq hüquqi sənədlərin mövcudluğuna baxmayaraq, bu məsələ beynəlxalq problem kimi öz aktuallığını itirmir. Bəzi ölkələrdə uşaqları hələ erkən yaşlarından ağır işlərə cəlb etmək, o cümlədən hərbi əməliyyatlara cəlb etmək normal qarşılır. Belə ki, BMT Baş Katibinin Uşaqlar və Somalidə silahlı münaqişə məsələsinə dair Təhlükəsizlik Şurasına verdiyi 22 dekabr 2016-cı il tarixli Hesabatına əsasən hesabat dövrü (2010-2016) üçün aparılan müşahidələr göstərmişdir ki, uşaqların hərbi əməliyyatlara cəlb edilməsi və iştirakı üzrə 6163 təsdiq edilmiş hal qeydə alınmışdır ki, onlardan 5933-ü oğlan, 230-u qızlardır. Somalidə fəaliyyət göstərən Əş-Şəbab terror qruplaşması, hətta 9 yaşlı uşaqları partlayıcı maddələrin daşınması, məlumat ötürülməsində istifadə edir. 1 avqust 2015-ci ildə Əş-Şəbab qruplaşması Xaqarey kəndində məşq düşərgəsi yaratmışdır, hansında ki, 9-15 yaş arası 60 oğlan uşağı aktiv təlimlər keçmişdir (9, 5).

Daxili münaqişələrin tez-tez baş verdiyi ölkələrdə uşaq-əsgərlərin sayı durmadan artır. Adi əsgərlər kimi uşaqların könüllü və zorakı yığılması — bu müasir günün reallıqlarıdır və hal-hazırda müxtəlif qruplaşmaların sıralarında oğlanlar kimi qızlar da cəlb olunurlar. UNICEF-in verdiyi məlumatlara əsasən 43 milyon uşaq məktəbə getmək imkanından məhrumdur. Belə məhrumluq müxtəlif səbəblər yol açır, silahlı münaqişələr onlardan birincisidir. BMT Qaçqınların İşləri üzrə Ali Komissarın İdarəsinin (QİAKİ) 2016-cı il Məruzəsinə əsasən milyonlarla uşaq, hansılar ki, münaqişələrə və zorakılığa görə doğma

yerlərindən qaçmağa məcbur edilmişdilər, məktəbə getmək imkanından məhrumdur. Qaçqın-uşaqların yarısı ibtidai məktəbə gedir və yalnız bu kateqoriyadan 22 faiz yeniyetmə orta məktəbə gedə bilər.

Məktəbli yaşında olan 6 milyon qaçqın-uşaqdan 3,7 milyonu məktəbə getmir. 1,75 milyon uşaq ibtidai məktəbə və 1,95 milyon yeniyetmə orta məktəbə getmir. BMT Qaçqınların İşləri üzrə Ali Komissarı Filippo Qrandi mövcud vəziyyəti "böhran" adlandırmışdır. Ən acınacaqlı vəziyyət Çad, Konqo, Efiopiya, Keniya, Livan, Pakistandır. Məruzənin müəllifləri Suriyada münafişlərin nəticələrinə diqqət cəlb edərək göstərirlər ki, hazırda 2,1 milyon uşaq və yeniyetmə məktəbə getmir. Əgər 2009-cu ildə bu ölkədə 94 faiz uşaq məktəbə gəldisə, 2016-cı ilin iyulunda bu yalnız 60 faiz təşkil etmişdir.

Beynəlxalq birliyin uşaqların silahlı münaqişələrə cəlb edilməsinin qarşısının alınmasında yerində dayanmasını və ya hərəkətsizliyini də qeyd etməmək olmaz. 2000-ci il Fakultativ protokolundan sonra, həm universal, həmçinin regional beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində bu istiqamətdə işlər davam etdirilmişdir.

5 fevral 2007-ci ildə Paris şəhərində Mühərribədən azad olmuş uşaqlar adlı beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Konfrans iştirakçısı olan 70-dən çox ölkə müxtəlif tövsiyə və qaydaların məcmusu olan Paris Prinsiplərini qəbul etdilər. Bu prinsiplər məcburi hüquqi qüvvəyə malik deyil, amma yenə də bu uşaqlarla bağlı hərəkətə çağırışdır, ona çağırış ki, uşaqlar hərbi əməliyyatların iştirakçısı olmasınlar, uşaqlardan kəşfiyyatçı kimi istifadə edilməsin, uşaqları cinsi zorakılığa məruz qoymasınlar. Paris prinsipləri hərbi əməliyyatlarda iştirak edən dövlətləri öz milli qanunvericiliyini beynəlxalq hüquqi standartlara uyğunlaşdırmağa çağırır (11, 407-409). Beynəlxalq hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətində istifadə oluna bilən müdafiə mexanizmlərinin yaradılması, bu və ya digər dərəcədə hərbi əməliyyatlar nəticəsində uşaqlara vurulmuş zərərin əvəzini ödəməyə və ilkin maddi dəstək, zəruri hallarda siyasi sığınacaq, vətəndaşlıq əldə etməyə imkan verəcək.

Dünya ictimaiyyəti ümumi fikrə gəlməlidir ki, əhalinin zəif qrupları olan uşaqların müdafiəsinə dair beynəlxalq normalar, standartlar və tövsiyələr məcburi olmalıdır. Yalnız həmin normalara ciddi şəkildə əməl edilməsi şəraitində uşaqların hüquqlarının real, effektiv müdafiəsindən və pozuntu hallarının azalmasından danışmaq olar. Silahlı münaqişələrə uşaqların cəlb edilməsi nəticəsində uşaqlara qarşı cinsi zorakılıq halları, onlara fiziki zərər yetirilməsi, uşaqlarda müxtəlif xəstəliklərin üzə çıxması kimi problemlər müasir dövrün aktual problemləri sırasındadır. Sadalanan problemlər 1990-cı illərdə keçmiş Yuqoslaviya ərazisində baş vermiş silahlı münaqişələrdə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində təcavüzkar Ermənistanın dəfələrlə və bu gün də təkrarlanan beynəlxalq-hüquqa zidd hərəkətlərində özünü büruzə vermişdir.

Hazırda isə Sudan (Darfur əyaləti), Somali kimi ölkələrdə baş verən silahlı münaqişələrdə azyaşlı qızların zorlanması, uşaqlar arasında QİÇS və digər xəstəliklər kütləvi hal almışdır. BMT-nin Uşaqlar və silahlı münaqişələr üzrə Xüsusi işçi Qrupunun Cənubi Sudanla bağlı 12 may 2015-ci il Hesabatında göstərilir ki, bu

ölkədə azyaşlı qızların kütləvi şəkildə zorakılığa məruz qalması, cinsi zorakılıq, tibbi xidmətdən tamamilə məhrum olması, aktiv döyüş əməliyyatlarına cəlb edilməsi hallarına yol verilir (7, 5). Silahlı münaqişələr, həmçinin insan immun çatışmazlığı virusu/QİÇS-in yayılmasına imkan yaradan şəraiti ağırlaşdırır. Son məlumatlara görə, Saharadan cənubdakı Afrika ölkələri immun çatışmazlığı virusu epidemiyasının əsas ağırlığını daşıyır, çünki, bütün dünya üzrə bu xəstəliyə yoluxanların 66%-i, o cümlədən, uşaqların 90%-i bu ölkələrdə yaşayır. Bu regiona ölüm hallarının hər dördündən üçü QİÇS-lə bağlıdır (5, 4).

Son zamanlar Cənubi Sudan, Nigeriya, Uqanda, Keniya və başqa dövlətlərdə müşahidə olunan silahlı münaqişələr dövründə uşaqlar barəsində cinsi zorakılığın yayılmasının qarşısının alınması üçün BMT çərçivəsində hazırlanmış proqramların, spesifik işçi qruplarının fəaliyyəti kifayət qədər səmərə verə bilmir. Bəs belə problemlə vəziyyətin yaranma səbəbi nədir, niyə beynəlxalq təşəbbüslər müvafiq problemlərin həllində lazımi effekti verə bilmir. Hesab edirik ki, konkret olaraq silahlı münaqişələrdə uşaqlara qarşı cinsi zorakılığa yol verilməsi probleminin davamlı xarakter almasının əsas səbəbləri bunlardır: 1) zorakılıq törədənlərin cəzasız qalması və ya həmin şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi mexanizminin qeyri-ışlək olması və yaxud da heç olmaması; 2) dövlətlərin bu cinayətlərin qarşısının alınmasında maraq göstərməməsi və ya maraq göstərmək gücündə olmaması; 3) bu problemin həlli kifayət qədər maliyyə vəsaiti, insan resursları tələb etdiyindən və insan həyatı üçün təhlükəli olduğundan (QİÇS və s xəstəliklər) digər dövlətlərin yardım göstərməklə bağlı real dəstəyinin olmaması. Lakin beynəlxalq ictimaiyyət nəzərə almalıdır ki, cinayətkarlar cəzalandırılmadıqda cinayətlərin sayı da azalmayacaqdır. Siseronun sözləri ilə desək – “cinayətkarlığın yayılmasının əsas səbəbi cəzasızlıqdır”.

2009-cu ildə Münaqişə şəraitində cinsi zorakılıq məsələləri üzrə BMT Baş Katibinin Xüsusi nümayəndəsi institutu təsis edilmişdir. Öz səlahiyyətlərinin icrası məqsədilə bu Xüsusi nümayəndə öz fəaliyyətinə dair illik məruzələri BMT Baş Məclisinə, İnsan Hüquqları Şurasına və ECOSOC-a təqdim edir. Münaqişə şəraitində Xüsusi nümayəndə UNİCEF və Uşaqlar barəsində zorakılıqla mübarizə üzrə idarələrarası işçi qrupu ilə əməkdaşlıq edir.

Beynəlxalq ictimaiyyət anlamalıdır ki, uşaqların müdafiəsi və hüquqlarının təmin edilməsi xeyriyyəçilik fəaliyyəti yox, öhdəlikdir. Uşaqların vəziyyətinin yaxşılaşması yalnız əməkdaşlığın və dövlətlərin arasında tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulması şəraitində mümkündür, eyni zamanda dövlət daxilində — nazirliklərin arasında, yerli hökumət orqanlarının və ictimai strukturların müxtəlif qurumları, müstəqil təşkilatlar, vətəndaş cəmiyyəti qrupları və əlbəttə, kütləvi informasiya vasitələrinin qarşılıqlı əməkdaşlığı uşaq hüquqlarının müdafiəsində pozitiv nəticələr əldə edilməsinə müsbət təsir göstərə bilər.

Beləliklə, 1949-cu il Cenevrə konvensiyaları, 1977-ci il I və II protokollar, 1989-cu il Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya, 2000-ci il tarixli Fakultativ protokol və digər tövsiyə xarakterli beynəlxalq hüquqi sənədlər uşaqların silahlı münaqişələrdə statusu, uşaq anlayışının müəyyən edilməsi, münaqişələrə cəlb

edilməsi, onların iştirakı, uşaqların silahlı münaqişələrdən çəkindirilməsi ilə bağlı dövlətlərin öhdəlikləri ilə bağlı vacib normalar təsbit etmişdir. Lakin yaşadığımız dünyada əsgər-uşaqların mövcudluğu bu normaların dövlətlər tərəfindən nəzərə alınmaması, riayət edilməməsinin göstəricisidir.

Fikrimizcə, dövlətləri bu normaların icrasına, sadəcə riayət edilməsinə məcbur edən mexanizmlərin olmaması və ya olduğu təqdirdə qeyri-effektiv fəaliyyəti bu istiqamətdə problemlərin daha da çoxalmasına yol açır. Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri uşaqların silahlı qüvvələrə cəlb edilməsinin qarşısının alınması üzrə milli və beynəlxalq tədbirləri aktivləşdirməlidirlər, xüsusilə də bu istiqamətdə qanunvericilik aktları qəbul edilməli, beynəlxalq mexanizmlərin dövlət daxilində fəaliyyətinə normal şərait yaradılmalı, problemlərin üzə çıxarılması və aradan qaldırılması üzrə həm dövlətlər arasında, həmçinin beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq təşviq edilməlidir. Beynəlxalq ictimaiyyət ümumi fikirə gəlməlidir ki, əhalinin həssas qrupları olan uşaqların müdafiəsi barəsində beynəlxalq normalara, standartlar və tövsiyələrə məcburi hüquqi qüvvə verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı, 2013, 506 s.
2. Борченко В.А., Долганова Н.В. Защита прав несовершеннолетних в период вооруженных конфликтов. Вестник Прикамского социального института, 2016, № 1 (73), с. 19–23.
3. Ann-Charlotte Nilsson. Children and Youth in Armed Conflict. Martinus Nijhoff Publishers, 2013, 1638 p.
4. Bruce Oswald, Helen Durham, Adrian Bates. Documents on the Law of UN Peace Operations. Oxford University Press, 2010, 608 p.
5. Joint United Nations Programme on HIV/AIDS (UNAIDS). Note by the Secretary-General. United Nations E/2009/70. Economic and Social Council, 20 p.
6. Guide to the Optional Protocol on the Involvement of Children in Armed Conflict. UNICEF, 2003, 71 p.
7. Working Group on Children and Armed Conflict. Conclusions on Children and Armed Conflict in South Sudan. S/AC.51/2015/1. Security Council United Nations, 10 p.
8. Mark A. Drumbl. Reimagining Child Soldiers in International Law and Policy. OUP Oxford, 2012, 254 p.
9. Report of the Secretary-General on Children and Armed Conflict in Somalia. S/2016/1098. United Nations Security Council, 18 p.
10. Sonja C. Grover. The Torture of Children During Armed Conflicts: The ICC's Failure to Prosecute and the Negation of Children's Human Dignity. Springer Science & Business Media, 2013, 228 p.
11. Trevor Buck. International Child Law. Routledge, 2014, 508 p.
12. Frauke Lachenmann, Rüdiger Wolfrum. The Law of Armed Conflict and the Use of Force: The Max Planck Encyclopedia of Public International Law. Oxford University Press, 2017, 1472 p.

**ПРАВОВОЙ СТАТУС ДЕТЕЙ В ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТАХ:
ПОНЯТИЕ «РЕБЕНОК», ПРОБЛЕМА ПРИВЛЕЧЕНИЯ ДЕТЕЙ
В ВООРУЖЕННЫЕ КОНФЛИКТЫ И ИХ УЧАСТИЯ В НИХ**

А.М.КАСИМОВА

РЕЗЮМЕ

В статье, исходя из разногласий, существующего в юридической литературе и с учетом международной практики, анализируются проблема статуса детей в вооруженных конфликтах в контексте понятия «ребёнок», привлечения детей в вооруженные конфликты и их участия в них. Отмечается, что широко применяемое понятие «ребёнок» воспринимается неоднозначно, выражая различия как по отношению к периоду жизни человека, так и по отношению к уровню его физического и умственного развития. Определение понятия «ребёнок» во имя защиты прав детей в период вооруженных конфликтов имеет особое значение как для защиты детей, ставших жертвами в многочисленных вооруженных конфликтах, происходящих в наше время, так и для недопущения неопределенности в деле защиты прав и свобод детей в период будущих вооруженных конфликтов. Государства-участники международных документов должны активизировать национальные и международные меры по предотвращению привлечения детей в вооруженные силы. В частности, необходимо принять соответствующие законодательные акты, создать нормальные условия для действия международных механизмов внутри государств, поощрять сотрудничество как между государствами, так и в рамках международных организаций, направленное на выявление и устранение проблем.

Ключевые слова: права человека, права ребенка, международные механизмы, жертвы конфликтов, государства-участники, вооруженные конфликты, национальное законодательство, нормы международного права, внутригосударственное право, международно-правовая ответственность.

**THE LEGAL STATUS OF CHILDREN IN ARMED CONFLICT:
THE DEFINITION OF 'CHILD', THE PROBLEM OF THE INVOLVEMENT AND
PARTICIPATION OF CHILDREN IN ARMED CONFLICT**

A.M.GASIMOVA

SUMMARY

In the article, the problem of the legal status of children in armed conflicts is analyzed in the context of the definition of 'child', the involvement and participation of children in armed conflicts on the basis of existing disagreements in legal literature and international practice. It is noted that the definition of 'child' is significant and is widely used, this definition differs both in terms of the person's life period and the period of his physical and intellectual development. The definition of 'child' for the protection of the rights of children in times of armed conflict is important for the protection of children who are victims of a number of armed conflicts of our period, as well as to avoid uncertainty in protecting the rights and freedoms of children in future armed conflicts. States- parties to international instruments should activate national and international measures to prevent the involvement of children in armed conflicts, in particular, legislative acts should be adopted in this direction, normal conditions for the operation of international mechanisms within the state should be created, cooperation between states and within organizations on identifying and preventing problems should be encouraged.

Keywords: human rights, rights of children, international mechanisms, victims of war, States parties, armed conflicts, national legislation, norms of international law, domestic law, international legal responsibility.

SOSİOLOGİYA

UOT 37.21.51; 316.42

**AZƏRBAYCAN İLƏ TÜRKİYƏ ARASINDA SOSIAL-İQTİSADI
MÜNASİBƏTLƏRİN İNKİŞAFINDA BAKI-TBİLİSİ-CEYHAN
NEFT KƏMƏRİNİN ROLU**

H.Q.CAVADOVA
Bakı Dövlət Universiteti
cavadova22@mail.ru

Məqalədə Azərbaycanın yenidən müstəqilliyini bərpa etdiyi ilk çağlarda qardaş Türkiyə ilə tarixən mövcud olan sosial-iqtisadi əlaqələrin daha da möhkəmlənməsindən, eyni zamanda onun Avropa iqtisadi sistemə inteqrasiyasını təmin edən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri layihəsinin reallaşmasından, region üçün əhəmiyyətindən və gələcək perspektivlərindən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, neft kəməri, beynəlxalq əməkdaşlıq, dünya iqtisadiyyatı, inteqrasiya

Müasir dünyada dostluq və qardaşlıq əlaqələri baxımından nümunə göstəriləcək Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Azərbaycan və Türkiyə xalqlarını ortaq tarix, ortaq mədəniyyət birləşdirir. Ortaq etnik-mədəni mənşəyə, tarixi keçmişə sahib olan iki qardaş xalqı mənəvi tellərlə yanaşı, həm də ümimi milli, siyasi və iqtisadi maraqlar da birləşdirir.

Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əməkdaşlığının əsas məqsədi ilk növbədə bu iki qardaş ölkənin malik olduğu maddi və mənəvi sərvətlərdən səmərəli istifadə edərək hər iki ölkənin iqtisadi müstəqilliyini təmin edə biləcək bütün zəruru istehsal və digər həyati əhəmiyyətli sahələri genişləndirmək, başqa dövlətlərdən asılı olmayan inkişafını təmin etmək, daxili ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı dünya bazarına yüksək keyfiyyətli məhsul çıxartmaqdan ibarətdir.

Azərbaycanla Türkiyə arasındakı mövcud olan geniş iqtisadi əlaqələr içərisində neft-qaz sənayesi sahəsindəki əməkdaşlıq mühüm yer tutur. Neft qədimdən Azərbaycanın inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirən milli sərvəti olmuşdur. Azərbaycanın neft strategiyasının həyata keçirilməsi regional sabitliyin möhkəmlənməsi və qonşu dövlətlərlə, xüsusilə qardaş Türkiyə ilə strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin daha dadərinləşməsində mühüm əhəmiyyət

kəsb etmişdir. Xəzər regionunda fəal mövqeyə malik olan Azərbaycanın bütün məsələlərdə müttəfiqi olan Türkiyə dövlətinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri marşrutu ideyasının irəli sürülməsi, kəmərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və reallaşdırılması işində böyük rolu olmuşdur.

1991-ci ildə yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasındakı hərtərəfli münasibətlərin, o cümlədən sosial-iqtisadi əlaqələrin inkişafında yeni mərhələnin əsası qoyulmuşdur. 1993-cü ildə H.Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra bütün istiqamətlərdə olduğu kimi neft sənayesinin inkişafı sahəsində də prinsipal və ciddi işlərin əsası qoyuldu. 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış “Əsrin müqaviləsi”nin xarici neft şirkətlərinin konsorsiumunda “Türk petrolları” şirkətinin təmsil olunması Türkiyə ilə Azərbaycan arasında strateji əməkdaşlığın inkişafının ilk əsas təzahürü idi.

“Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasına həsr olunmuş təntənəli mərasimdə çıxış edən Heydər Əliyev demişdir: “Biz belə bir addım atmaqla Azərbaycanın dünya üçün, dünya iqtisadiyyatı üçün açıq ölkə olduğunu nümayiş etdiririk. Biz bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərqərar olduğunu, Azərbaycanın tam müstəqil olduğunu, xalqımızın öz sərvətlərinə özünün sahib olduğunu dünyaya bir daha nümayiş etdiririk. Biz bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikası ilə dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri, onların ən böyük şirkətləri arasında əlaqələr yaradıırıq. Biz bu müqaviləni imzalamaqla xarici ölkələrdən Azərbaycana investisiya qoyulması üçün böyük yol açırıq, digər sahələrdə çalışan şirkətlərin də Azərbaycanda fəaliyyət göstərməsi üçün zəmin yaradıırıq, müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında və ictimai-siyasi həyatında hökm sürən sabitliyi dünyada bir daha nümayiş etdiririk. Biz bu müqaviləni imzalamaqla müqavilədə iştirak edən şirkətlərin mənsub olduqları böyük ölkələrdə - Amerika Birləşmiş Ştatları, Rusiya, İngiltərə, Türkiyə, Norveç kimi dövlətlərlə dostluq əlaqələrinin, iqtisadi əməkdaşlığın və ümumiyyətlə, bütün sahələrdə əlaqələrin möhkəmlənməsinə ümüd bəsləyirik” [1, 166-167].

“Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra keçirilən mətbuat konfransında Türkiyənin dövlət naziri Nəcməddin Cövhər ixrac marşrutu kimi Bakı-Ceyhan variantına tərəfdar olduqlarını birmənalı şəkildə bəyan etdi. Onun sözlərinə görə, 1936-cı ildə “Montro müqaviləsi imzalandığı dövrdə dünyanın ən böyük tankerlərinin subasımı 20-30 min ton idi. Bu gün 200-300 min tonluq tankerlərin İstanbuldan keçməsi mümkün deyildir. Çünki, boğazların sahilində 12 milyon əhalisi olan bir şəhər yerləşir. Buna görə də Anadoludan keçəcək neft kəmərlərinə ehtiyac var” [1, 169-170].

“Əsrin müqaviləsi”nin mühüm tərkib hissələrindən birini də xarici şirkətlərlə birlikdə hasil olunan neftin nəqlini və xarici bazarlara ixracını təmin edəcək çoxvariantlı boru nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması təşkil edirdi. Müqavilə imzalanarkən bu məsələ ətrafında gedən müzakirələr zamanı xam neftin ixracı üçün ilkin olaraq Bakı-Novorosiysk və Bakı-Supsa boru kəmərləri

marşrutları seçildi. Buna baxmayaraq, müqavilədə sonrakı dövrdə neft hasilatının artması ilə əlaqədar əsas ixrac boru kəmərinin tikilməsi də nəzərdə tutulurdu. Yəni müqaviləyə görə xarici neft şirkətləri ilə imzalanmış sazişin qüvvəyə minmə tarixindən 54 ay sonra xam neftin Əsas ixrac boru kəməri ilə nəqlinə başlanması planlaşdırılırdı.

Əsas ixrac boru kəmərinin marşrutu ilə bağlı ideyalar hələ neft müqaviləsinə dair danışıqlar aparıldığı dövrdə irəli sürülsə də, bütövlükdə onun konsepsiyasının hazırlanmasına 1996-cı ildə başlandı. Bu işlər çərçivəsində Azərbaycanın Xəzər hövzəsində çıxarılan neftin dünya bazarlarına çatdırılması üçün ixrac marşrutunun 11 variantı nəzərdən keçirilirdi.

Əsas ixrac boru kəmərinin inşasına başlanılması işi xarici neft şirkətlərinin kommersiya maraqları ilə Azərbaycanın siyasi-iqtisadi və geosiyasi mənafeələrinin uzlaşdırılmasının çətinliklərindən doğan gərgin mübarizə ilə müşayiət olunmağa başladı. Azərbaycan hökuməti neft ixracı marşrutlarının seçilməsi məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verir, özünün və tərəfdaşlarının maraqlarını, siyasi, iqtisadi, kommersiya təhlükəsizlik və geostrateji amilləri nəzərə alırdı. Qeyd edilənləri əsas götürərək, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1997-ci il sentyabrın 5-də "Əsas ixrac boru kəməri marşrutunun seçilməsi ilə əlaqədar işçi qrupunun yaradılması haqqında" sərəncam imzaladı [7, 136].

1998-ci il oktyabrın 29-da Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan və Gürcüstan dövlət rəhbərləri Ankarada bəyannamə imzaladılar. Bu bəyannamədə Transxəzər və Transqafqaz neft və qaz boru xətləri sistemini də əhatə edən Şərqi-Qərbi dəhlizinin reallaşdırılmasının Xəzər dənizi hövzəsində və digər ölkələrdə çıxarılan hidrokarbonat ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarılması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyan bir layihə olduğu qeyd edildi. Prezidentlər Bakı-Tiflis-Ceyhan xəttinin əsas neft boru marşrutu kimi reallaşması barəsindəki qətiyyətlərini bir daha ifadə edərək və bu xəttin həyata keçirilməsi üçün lazım olan şərtlərin yerinə yetirilməsi barədə öhdəlik götürdülər. Eyni tarixdə Türkiyə ilə Türkmənistan, "Türkiyə Respublikası və Türkmənistan arasındakı Xəzər-Marşrutlu Türkmənistan-Türkiyə-Avropa qaz boru xətti layihəsinin (HGB) həyata keçirilməsi və Türkmənistandan Türkiyə Respublikasına təbii qaz satışına dair saziş" imzaladılar. Bakı – Ceyhan neft kəmərinin əsas texniki göstəriciləri bu bəyannamədə öz əksini tapmışdı [3, 122].

"Əsrin müqaviləsi"nin həyata keçirilməsinə başlanan vaxtdan Azərbaycan iqtisadiyyatında dönüş yarandı və böyük işlərə başlandı. Birinci növbədə 1995-ci ildə ilkin neft hasilatı layihəsi çərçivəsində "Çıraq-1" özülü Qərbi standartlarına uyğun olaraq bərpa olundu və böyük maillikli quyuların qazılması məqsədilə bu özülün üst modulu modernizə edilərək yeni qazma avadanlıqları ilə təchiz olundu. "Əsrin müqaviləsi" adlandırılan bu layihə çərçivəsində ilk neft 7 noyabr 1997-ci ildə hasil edilməyə başlayıb. Stabil ixrac əməliyyatlarına 1998-ci ilin martından Rusiyanın Novorossiysk limanından başlanılıb. 1999-cu ildə Azərbaycanın ilk mənfəət nefti ilə doldurulmuş ilk tanker dünya bazarlarına çıxarıldı. Bu saziş dünyanın aparıcı dövlətlərini əmin

etdi ki, Azərbaycan müstəqil dövlət kimi etibarlı tərəfdaşdır və bu ölkəyə sərmayə qoymaq və burada işləmək olar. Xəzərin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə istifadəsini nəzərdə tutan bu sazişin reallaşması təkcə respublika üçün deyil, Qərbin bir sıra aparıcı dövlətləri, habelə Cənubi Qafqaz və Orta Asiya regionu ölkələri üçün strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Saziş regionda digər global layihələrin gerçəkləşdirilməsi üçün də şərait yaratdı, Xəzərdə maraqları təmin olunmuş bir çox aparıcı Qərb dövlətlərinin Azərbaycanla bütün sahələrdə genişmiqyaslı əməkdaşlığa marağını artırdı, beynəlxalq maliyyə qurumları ilə münasibətlərdə keyfiyyətcə tamamilə yeni bir mərhələ başlandı.

Əsas İxrac boru kəmərinin əsas üç marşrutunun öyrənilməsi prosesinin davam etdiyi dövrdə Azərbaycan hökuməti də Bakı-Ceyhan variantına üstünlük verdiyini açıq şəkildə bildirmişdi. Hələ 1997-ci ilin iyulunda ABŞ-a rəsmi səfəri zamanı keçirdiyi görüşlərdə Prezident Heydər Əliyev qeyd etmişdi ki, “biz şəxsən belə neft borusunun Gürcüstan-Türkiyə Aralıq dənizi – Ceyhan limanı marşrutu ilə çəkilməsini nəzərdə tuturuq”. Azərbaycan Bakı-Ceyhan marşrutuna tərəfdar çıxmaqla, nəinki iqtisadi maraqlarını, həm də siyasi və geostrateji mənafeələrini güdüdü. Bu işdə Azərbaycan ümumi maraqlarının uzlaşdığı Qardaş Türkiyənin dəstəyinə arxalanırdı.

Amerika Birləşmiş Ştatları Rusiyadan yan keçməklə çəkilən neft kəməri vasitəsilə Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqlarını təmin etməyə çalışırdı. Buna görə də ABŞ özünün Azərbaycanda fəaliyyət göstərən neft şirkətlərinə hərtərəfli dəstək verməklə yanaşı həm də müəyyən vasitələrlə təsir göstərərək Bakı-Ceyhan marşrutunun seçilməsi üçün addımlar atırdı .

Əsas ixrac boru kəməri marşrutlarının ilkin qiymətləndirilməsi siyasi, ekoloji, texniki, kommertiya amilləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilmişdi. Araşdırmalar Bakı-Ceyhan marşrutunun digər iki variantdan – Bakı-Supsa və Bakı-Novorosiysk istiqamətlərindən daha çox üstünlüyə malik olduğunu göstərirdi. Belə ki, Bakı-Ceyhan marşrutu Bosfor boğazından yan keçərək birbaşa Aralıq dənizi bazarlarına çıxır və neftin digər regionlara daşınmasını asanlaşdırırdı. Qara dənizdəki Supsa və Novorosiysk limanlarına qədər uzanan boru xətti isə neftin dünya bazarlarına çatdırılması məqsədilə sonrakı nəqliyə problemlərini tələb edirdi. Ceyhan limanı tankerlərin ilboyu sərbəst hərəkəti üçün daha əlverişli imkanlara malik idi. Eyni zamanda, strateji tərəfdaş Türkiyə ilə birbaşa dünya bazarlarına etibarlı çıxış əldə edən Azərbaycan Respublikası geosiyasi mövqelərini, siyasi müstəqilliyini daha da möhkəmləndirməyə nail olurdu.

Rusiya isə 1998-ci ilin oktyabrında Bakı-Novorosiysk marşrutuna dair təkliflərini rəsmi olaraq Azərbaycan hökumətinə təqdim etdi. Bu marşrutun iqtisadi cəhətdən daha səmərəli olduğunu bildirən Rusiya Çeçenistandan yan keçməklə və dəyəri 1,2-1,5 milyard dollar qiymətləndirilən boru kəmərinin tikilməsini təklif edirdi.

Lakin Heydər Əliyev əsas ixrac boru kəməri marşrutlarının müəyyən

olunmasında da qətiyyət nümayiş etdirərək Azərbaycan neftini Aralıq dənizi vasitəsilə dünya bazarlarına çıxaracaq Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri ideyasını müdafiə etdi. Bu ideyanı qəbul etmək istəməyən qüvvələrin cəhdlərinə baxmayaraq, Türkiyə və Azərbaycan dövlətinin səyi və gərgin keçən danışıqlar prosesinin məntiqi nəticəsi olaraq bu layihə həyata vəsiqə aldı.

1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbulda keçirilmiş zirvə toplantısı çərçivəsində əsrin çox mühüm layihəsi hesab edilən Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) əsas ixrac boru kəməri ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə ərazilərindən xam neftin nəql edilməsinə dair saziş imzalandı. Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və ABŞ prezidentləri tərəfindən imzalanmış bu saziş region ölkələrinin strateji əməkdaşlığı və Avropaya inteqrasiyası sahəsində mühüm addım oldu. Eyni vaxtda da adı çəkilən dövlətlərin prezidentləri tərəfindən bu qlobal layihəni müdafiə edən İstanbul Bəyannaməsinin qəbul edilməsi Azərbaycan dövlətinin neft strategiyasının həyata keçirilməsi istiqamətində, eləcə də Türkiyə ilə dostluğun və əməkdaşlığın daimi olmasını təsdiq edən çox əhəmiyyətli bir sənəd oldu. Əsas sazişə əlavə olunmuş sənədlər sırasında Türkiyənin podratçı "Botaş" şirkəti ilə sərmayədarlar arasında imzalanmış sazişi qeyd etmək lazımdır. Həmin sənədə əsasən, "Botaş" şirkəti boru kəmərinin Türkiyə ərazisindən keçən hissəsini 1,4 milyard dollara tikərək 15 may 2004-cü ilə kimi təhvil verməyi öhdəsinə götürürdü. Xərclərin göstərilən məbləğdən artıq olacağı təqdirdə əlavə məsrəflərin ödənilməsinə Türkiyə hökuməti öz üzərinə götürürdü [7, 139].

1999-cu ildə İstanbulda BTC haqqında saziş imzalandıqdan sonra əsas ixrac marşrutunun öz əraziləri ilə keçəcəyinə əmin olan Gürcüstan danışıqların növbəti mərhələsində mövqelərini sərtləşdirərək bir sıra təkliflər irəli sürdü. Bu təkliflər boru kəmərinin təhlükəsizliyi, ekologiya məsələləri, marşrut boyu ərazilərdə torpağın satın alınması və tranzit tariflərini əhatə edirdi. Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan işçi qruplarının apardığı müzakirələr nəticəsində Gürcüstan ilk üç təklifini geri götürdü. Lakin Gürcüstan tranzit tariflərinin artırılmasında təkid edirdi. Tikinti işlərinin başlanılmasının sürətləndirilməsi və ləngimənin vura biləcəyi zərərin qarşısının alınması üçün Prezident Heydər Əliyev qətiyyətli addım ataraq Azərbaycanın 40 illik tariflərini Gürcüstana bağışladı. Məhz bu razılaşmadan sonra BTC ilə bağlı danışıqlar prosesi daha dinamik xarakter aldı. Nəzərdə tutulduğu kimi, sənədlər paketi hazırlanaraq may ayının axırlarında ölkə parlamentlərinin təsdiqinə təqdim olundu.

Bu sənədlər paketi ardıcılıqla 2000-ci il mayın 26-da Azərbaycanda, ayın 31-də Gürcüstanda və iyunun 21-də Türkiyədə parlamentlər tərəfindən ratifikasiya edildi.

BTC-nin tikintisinə dair Bakıda 2000-ci il oktyabr 17-də texniki-kommersiya sənədlərin imzalanması mərasimi keçirilir və bununla da Əsas ixrac boru kəmərinin tikintisinə başlamaq üçün hüquqi baza yaradılır. Eyni məzmunlu sənədlər Azərbaycandan sonra oktyabrın 18-də Tbilisidə Gürcüstan hökuməti, oktyabrın 19-da Ankarada Türkiyə hökuməti ilə imzalandı [7, 140].

Tikintisi 2,4 milyard dollar qiymətləndirilən boru kəmərinin Türkiyə hissəsinə 1,4 milyard, Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərindən keçən hissələrə isə müvafiq olaraq 600 milyon və 400 milyon dollar xərclənməsi nəzərdə tutulurdu.

2000-ci ilin oktyabr ayında layihə tərəfdaşlarının birgə iştirakı ilə BTC-nin Sponsorlar qrupu yaradıldı. 2002-ci ilin avqust ayında Londonda BTC-nin sponsorları kəmərin tikintisini və gələcəkdə neftin istismarını həyata keçirəcək "BTC Co" şirkəti təsis etdilər. Qısa müddət ərzində "BTC Ko" sponsorlar qrupuna bir sıra iri şirkətlər qoşuldular. İtaliyanın "Eni", Fransanın "TotalFinaElf" Yaponiyanın "İNPEKS" şirkətləri də "BTC Ko" kompaniyasına daxil oldular.

Müzakirələrin başa çatması və zəruri sənədlərin imzalanmasından sonra 2002-ci il sentyabrın 18-də Bakıda-Səngəçal terminalının ərazisində Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin dövlət başçıları Heydər Əliyev, Eduard Şevardnadze və Əhməd Nəcəf Sezerin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təməlqoyma mərasimi keçirildi. Bununla da, ümummilli lider Heydər Əliyevin müəllifi olduğu yeni neft strategiyasının mühüm tərkib hissələrindən olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin reallığa çevrilməsinə başlanıldı. Kəmərin Azərbaycan ərazisindəki hissəsini Yunanıstan Konsolideytd Kontraktors Kompani (CCIC) şirkəti, Gürcüstan hissəsini isə fransız-amerikan aliyansı SPIE/Petrofac inşa edəcəkdi.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və bütövlükdə bölgə, Avropa və ümumən dünya üçün iqtisadi və siyasi baxımdan, eləcə də enerji təhlükəsizliyi cəhətdən çox böyük əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, Türkiyənin Qara dəniz boğazlarının həddən artıq yüklənməsinin də qarşısını alacaqdı.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda hasil olunan xam neftin dünya bazarına çıxışını təmin etmək inşa edilmiş boru nəqliyyat vasitəsidir. Kəmərin uzunluğu 1767 km-dir. Onun 443 km.-i Azərbaycanın, 248 km. Gürcüstanın, 1076 km. Türkiyənin ərazisindən keçir. Kəmərin istismar müddəti 40 il, orta ötürücülük qabiliyyəti isə sutkada 1,2 milyon barrel nəzərdə tutulmuşdur. Bakı-Tbilisi əsas ixrac boru kəməri hazırda əsasən "Azəri-Çıraq Günəşli" yataqlar blokundan hasil edilən və "Şahdəniz" yatağından çıxarılan kondensatı Azərbaycandan nəql edir. Bundan əlavə, hazırda Türkmənistan nefti də bu boru kəməri vasitəsilə nəql olunur. 1913-cü ilin oktyabr ayından etibarən isə BTC boru kəməri ilə müəyyən həcmərdə Qazaxıstanın "Tenqiz" yatağından çıxarılan xam neftin nəqlinə başlanılmışdır.

2003-cü ilin fevral ayında Bakı yaxınlığındakı Səngəçal terminalından başlayaraq kəmərin tikintisinə start verildi. 2004-cü ilin oktyabrında BTC-nin Azərbaycan hissəsi Gürcüstan ərazisindən keçən hissəsi ilə birləşdirildi. BTC-nin Gürcüstan hissəsi 2005-ci ilin oktyabrında istifadəyə verildi. Nəhayət, 2005-ci ilin aprelində tikinti işləri yekunlaşdırıldı. Həmin il mayın 25-də Səngəçal terminalında xam neftin BTC-yə vurulması ilə bağlı rəsmi tədbir

keçirildi. Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin dövlət başçıları İlham Əliyev, Mixeil Saakaşvili və Əhməd Nəcdət Sezər terminalda quraşdırılmış xüsusi qurğudakı sürgünü açıqdan sonra kəmərlə ilkin neft axmağa başladı. 2006-cı il mayın 28-də Azərbaycan nefti Ceyhan limanına çatdı. İyulun 4-də isə neftlə yüklənmiş ilk tanker buradan yola salındı. 2006-cı il iyulun 13-də Türkiyənin Ceyhan terminalında Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə BTC-nin istifadəyə verilməsinin həsr olunmuş XXI əsrin ən böyük enerji layihəsi olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təntənəli açılış mərasimi keçirildi.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas ixrac boru kəmərinin fəaliyyətə başlaması ilə Azərbaycan neft strategiyası yeni mərhələyə qədəm qoydu. Xəzər dənizində hasil olunan böyük neftin daha əlverişli marşrutla birbaşa dünya bazarına çatdırılması üçün geniş imkanlar açıldı. Bu isə ölkənin iqtisadi potensialının stimullaşdırılması və sürətli inkişafın təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Eyni zamanda, uzun illər ərzində kəskin xarakter almış sosial problemlərin həlli sahəsində ciddi addımlar atmaq üçün şərait yaratdı.

BTC regional iqtisadi əməkdaşlığın dərinləşməsinə, siyasi əlaqələrin genişlənməsinə və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə ciddi təsir göstərən amil kimi qiymətləndirilir.

BTC daha bir qlobal ixrac kəmərinin - Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz xəttinin istifadəyə verilməsinə yol açdı. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, əgər Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri tikilməsəydi və bu dəhliz açılmasaydı, sınaqdan keçməsəydi, əlbəttə, qaz dəhlizinin açılması da böyük problemlərlə üzləşə bilərdi: "Beləliklə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin istismara verilməsi nəticəsində biz nəinki həm yeni bazara çıxmağa başlamışıq və dəhlizi aşmışıq, eyni zamanda, ölkə iqtisadiyyatına böyük həcmdə vəsait gəlməyə başlamışıdır. Biz bu vəsaitdən çox səmərəli şəkildə istifadə etdik. 1999-cu ilin sonunda Azərbaycanda Dövlət Neft yaradılmışdır. Bu, bizə imkan verdi ki, əldə olunmuş gəlirlərdən səmərəli və ədalətli istifadə edək".

Ekspertlərin hesablamalarına görə 2020-ci ilə qədər Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda neft hasilatı gündə 1,5-2 milyon barellə, yəni ildə 75-100 milyon tona çatacaq [5, 145]. Bu faktlar, bir tərəfdən, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin tam doldurulması üçün kifayət qədər neftin olacağını göstərsə, digər tərəfdən, Azərbaycan neftinin dünyanın enerji təchizatındakı əhəmiyyətini təsdiq edir.

Beləliklə, əsasən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz kəmərləri ilə başlanan enerji işbirliyi üzərində qurulan Azərbaycan-Türkiyə sosial-iqtisadi əlaqələri ticarət sferasında da önəmli irəliləyişlərə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan-Türkiyə sosial- iqtisadi əlaqələrində daha bir uğurlu Bakı-Tbilisi-Qars layihəsidir. Mərkəzi Asiyanı Avropa ilə birləşdirəcək Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi ilə əlaqədar anlaşmanı 2007-ci ilin fevralında Tbilisidə Azərbaycan prezidenti İ.Əliyev, Türkiyə prezidenti R.T.Ərdoğan və Gürcüs-

tan prezidenti M.Saakaşvili imzalamışlar. Bakı-Tbilisi-Kars dəmiryolunun tikintisi artıq başa çatmışdır. Tezliklə bu dəmiryolu hər üç ölkənin sosial-iqtisadi inteqrasiyasının dərinləşməsində önəmli rol oynayacaq, tranzit yük və sərnişin daşımaları ölkəmizə xeyli gəlir gətirəcək.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin uğurla fəaliyyət göstərməsi, Bakı-Tbilisi-Ərzurum Cənubi Qafqaz Boru kəmərinin istismara verilməsi və bununla da Azərbaycanın dünya bazarına neft və qaz ixrac etmək imkanı qazanması Avropa ilə əməkdaşlığını daha da genişləndirir, dövlət müstəqilliyi və suverenliyimizin möhkəmlənməsini təmin edir.

Dövlət başçısı İlham Əliyev 2017-ci il sentyabrın 6-da Bakı Gəmiqayırma zavodunda BP şirkətinin sifarişilə “Şahdəniz-2” layihəsi çərçivəsində inşa edilən “Xankəndi” sualtı tikinti gəmisinin istifadəyə verilməsi mərasimində çıxışı zamanı yeni neft müqaviləsinin imzalanacağı barədə anons vermişdir. Prezident bildirmişdir ki, bir neçə gündən sonra “Azəri-Çıraq-Günəşli” yatağı üzrə yeni kontraktın imzalanacağı nəzərdə tutulur: Biz, o yataqlardakı fəaliyyətimizi 2050-ci ilə qədər uzadacağıq. Bu da bir daha onu göstərir ki, Azərbaycanın çox böyük neft ehtiyatları var” [8].

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. İkinci kitab. Bakı: Azərneşr, 1997, 612 s.
2. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Dördüncü kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, 604 s.
3. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. On səkkizinci kitab, Bakı: Azərneşr, 1997, 552 s.
4. Abdullayev M. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri. Bakı: Mütərcim, 1998, 112 s.
5. Abbasov Ç.M. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları. Bakı: Elm, 2005, 252 s.
6. Əsrin müqaviləsi-10 Azərbaycan böyük inkişaf yollarında (tarixi-siyasi təhlil) Bakı: Azərneşr, 2004, 147 s.
7. Mehdiyev Ə. Enerji təhlükəsizliyi. Dövlət idarəçiliyi. //Nəzəriyyə və təcrübə, Bakı, 2013, №4, s.135-145
8. www.president.az/articles/25126

РОЛЬ НЕФТЕПРОВОДА БАКУ-ТБИЛИСИ-ДЖЕЙХАН В РАЗВИТИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И ТУРЦИЕЙ

Х.Г.ДЖАВАДОВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена существующим с давних времен и укрепляющимся по сей день социально-экономическим отношениям между Азербайджаном и Турцией; реализации проекта Баку-Тбилиси-Джейхан, обеспечивающего интеграцию Азербайджана в экономическую систему Европы, а также его значению в регионе и перспективам.

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, Баку-Тбилиси-Джейхан, нефтепровод, международное сотрудничество, мировая экономика, интеграция.

**THE ROLE OF THE BAKU-TBLISI JEYHAN OIL PIPELINE IN THE
DEVELOPMENT OF ECONOMIC RELATIONS BETWEEN
AZERBAIJAN AND TURKEY**

H.G.JAVADOVA

SUMMARY

The article deals with the further consolidation of the historical socio-economic relations with Turkey in the early years of restoration of Azerbaijan's independence and the implementation of the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline project which helps in its integration into the European economic system, and marks its importance to the region and its future prospects.

Key words: Azerbaijan, Turkey, Baku-Tbilisi-Ceyhan, oil pipeline, international cooperation, world economy, integration.

UOT 37.21.51.316.42**MÜASİR DÖVRDƏ SOSIAL XİDMƏTİN REALLAŞDIRILMASINDA
DÖVLƏTİN ROLU****Ü.M.ƏLİYEV***Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin**Sosial Müdafiəsi Nazirliyi**Aliyev_ulvi_89@mail.ru*

Bu məqalə müasir dövrdə sosial xidmətin reallaşdırılmasında dövlətin rolunun nəzəri əsaslarına həsr edilmişdir. Məqalədə sosial xidmət sahəsində dövlətin rolu üç əsas istiqamətdə - normativ hüquqi bazanın, idarəetmə orqanının və maliyyələşdirmə mənbəyinin yaradılması istiqamətində təhlil olunmuş, sosial xidmət hüququnun reallaşdırılmasında dövlətin rolunun səmərəli şəkildə artırılması üçün qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müxtəlif təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: dövlət, hüquq, norma, funksiya, fəaliyyət, rol

Müasir dövrdə dövlətin sosial sahədə başlıca vəzifəsi vətəndaşların sosial problemlərini səmərəli şəkildə həll etməkdən ibarətdir. Dövlət bütün sosial problemlərə həssaslıqla yanaşmalı və onların həlli yollarını axtarmalıdır. O problemləri “sosial” adlandırmaq olar ki, bu, bütün cəmiyyət üçün mənfəətli nəticələr yaratsın və onun həlli, ancaq dövlət səviyyəsində dövlətin maliyyə imkanlarından istifadə etməklə, dövlətin hüquqi tənzimlənmə metodu ilə həyata keçirilsin (4, 221-259).

Ümumi rifah dövlətini formalaşdırmaq üçün onun bütün funksiyaları, o cümlədən, ilk növbədə, sosial funksiyası həyata keçirilməlidir. O dövlət sosial statuslu hesab edilir ki, onun daxili funksiyaları içərisində sosial funksiya böyük əhəmiyyətə malik olsun və dövlətin fəaliyyətində olduqca əhəmiyyətli rol oynasın. Buna görə də hüquq elmində və praktikada dövlətin digər funksiyaları içərisində sosial funksiyanın yeri ətraflı tədqiq olunmuş və sosial funksiyanın roluna, onun əsas konsepsiyalarına diqqət yetirilmişdir. Lakin bəzi hüquqşünaslar sosial funksiyanı heç də dövlətin daxili funksiyasının bir növü kimi qiymətləndirməmişlər (12).

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dövlətin sosial funksiyası onun fəaliyyətinin əsasını təşkil etmişdir. Burada başlıca məqsəd cəmiyyətin bütün üzvlərinə və ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərə tətbiq olunan sosial qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, hamılıqla qəbul olunmuş beynəlxalq stan-

dartlara uyğunlaşdırılması və bu yolla bütün insanların sosial-iqtisadi hüquqlarının təmin edilməsi idi. Konstitusiyamızın “Sosial təminat hüququ” adlı 38-ci maddəsinin 3-cü bəndində qeyd olunur ki: “hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyinə görə və ya qanunda nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir” (1).

Hər bir insan bütün həyatı boyunca müxtəlif sosial risklərlə qarşılaşır ki, bu da birbaşa onun sağlamlığına və əmək qabiliyyətinə, əsas dolanışq mənbəyi olan əmək haqqının itirilməsinə və ya əlavə gəlir itkisinə səbəb ola bilər. Sosial risk ehtimal olunan hadisə kimi əmək qabiliyyətinin itirilməsi ilə müşahidə olunan maliyyə itkisinə səbəb olur ki, bu da nəticədə ailənin saxlanılmasına, uşaqlar və digər əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinə qulluqla bağlı əlavə xərclərə, tibbi və sosial xidmətlərlə bağlı tələbatlara mənfi təsir göstərir. Ortaya çıxan əlavə xərclər və ya gəlir itkisini hansı ki, fərdlərin təkbaşına öhdəsindən gələ bilməsi mümkün olmadıqda, bunu sosial təminat aradan qaldırır (5, 10).

Sosial təminat müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Sosial təminatın müasir vasitələrinə əsasən aşağıdakılar aiddir: sosial sığortalar, sosial yardımlar və sosial xidmətlər. Dövlət sosial təminat sistemini elə qurmalıdır ki, yalnız cəmiyyətin bütün üzvlərinin həyatı risklərdən müdafiə edilməsi ilə kifayətlənməsin, sosial yardım və zəruri sosial xidmətlərin göstərilməsini də özündə ehtiva etsin (6, 66).

İnsanın sosial xidmət hüququnun səmərəli təmin olunması üçün hər bir cəmiyyət üzvü və dövlət bir-birləri ilə sıx sürətdə əməkdaşlıq etməlidirlər. Bu o deməkdir ki, sosial xidmət hüququnun səmərəli təmin olunmasında dövlət təkbaşına deyil, ictimai birliklər və cəmiyyət üzvləri ilə birlikdə sıx əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərməlidir. Məsələn, dövlət sosial xidmətlərindən başqa xarici ölkələrdə dini və s. fondlar daxil olmaqla yerli fondlar tərəfindən maliyyələşdirilən könüllü qeyri-kommersiya sosial xidmətləri və xüsusi şəxslərin himayə etdiyi özəl kommersiya təşkilatların maliyyələşdirilməsi hesabına sosial xidmətlər həyata keçirilir. Eyni zamanda peşəyə görə birləşən təşkilatlar da mövcuddur. A.Y.Nekrasovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətində, xüsusilə qiymətli olan odur ki, onlar öz fəaliyyətində peşəkar ödənişli xidmətlərlə könüllü xidmətləri əlaqələndirirlər, həmçinin onlar həmin xidmətləri əhaliyə bilavasitə, çətin inzibati prosedurlara əl atmadan təqdim edirlər. Onlar xüsusilə böhran vəziyyətlərində (təbii fəlakətlər, qəzalar və s.) yeni tələbatların meydana gəlməsinə düzgün və operativ reaksiya vermək və hökumət proqramlarını tamamlayaraq əhaliyə təxirəsalınmaz yardım göstərmək imkanındadır (7, 75).

İsveçrədə sosial xidmət müəssisələri özəl və ya kilsə müəssisələri kimi fəaliyyət göstərirlər. Tarixi ənənələrdən asılı olaraq onlar 3 səviyyədə - konfederasiya, kanton və kommuna (icma) səviyyələrində fəaliyyət göstərirlər. Bununla əlaqədar sosial xidmətlər “dövlətin mümkün qədər az müdaxilə et-

məsi” prinsipi üzrə idarə olunurlar. Ölkədə sosial xidmətlərin inkişaf tarixi göstərir ki, onlar əsas etibarilə özəl təşəbbüs nəticəsində meydana gəlmişlər və ittifaqlar, fondlar və cəmiyyətlər tərəfindən idarə olunurlar. Ancaq xüsusi sosial xidmətlərin hamısı bu gün dövlətin, kantonun və ya icmanın verdiyi maliyyə dotasiyaları olmadan mövcud ola bilməz.

İnsanın sosial xidmət hüququnun təminatçısı kimi çıxış edən Azərbaycan dövləti hazırkı dövrdə fəal və ardıcıl surətdə sosial siyasət yeridir. Bütün sahələrdə sabitlik əldə edilməsi və vahid sosial sistem vətəndaşları sosial xidmət sahəsində siyasi və iqtisadi təminatlarla təmin edir. Vətəndaşların sosial xidmət hüququnun həmin təminatları, ilk növbədə dövlətin sosial siyasətinin nəticəsidir.

Məlum olduğu kimi, müasir dövrdə sosial xidmət sahəsində hüquqi tənzimləmə əhalinin sosial müdafiəsi üzrə dövlət fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir. “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2011-ci il 30 dekabr tarixində qəbul edilməsi əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin mühüm tərkib hissəsi kimi sosial xidmət sisteminin formalaşdırılmasında mühüm mərhələ hesab edilə bilər. Həmin qanunun 6-cı maddəsinə görə sosial xidmət sahəsində dövlətin vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- sosial xidmət sahəsində dövlət siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi, o cümlədən həmin sahədə normativ hüquqi aktların və dövlət standartlarının qəbul edilməsi;

- sosial xidmətə ehtiyacı olan şəxslərə sosial xidmətin göstərilməsi sahəsindəki fəaliyyətdə bələdiyyələrin, qeyri-hökumət təşkilatlarının, hüquqi və fiziki şəxslərin iştirakının dəstəklənməsi;

- vahid sosial xidmət təsnifatının hazırlanması;

- sosial xidmətin təmin edilməsi üçün zəruri infrastrukturun və şəraitin, o cümlədən maddi-texniki bazanın yaradılması və inkişaf etdirilməsi;

- sosial xidmətə ehtiyacı olan şəxslərə (ailələrə) sosial xidmətin bu Qanunla müəyyən edilmiş forma və növləri üzrə sosial xidmət göstərilməsinin təmin edilməsi;

- sosial xidmət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi və təcrübə mübadiləsinə şərait yaradılması;

- sosial xidmət sahəsində digər tədbirlərin həyata keçirilməsi (11).

İnsanın sosial xidmət hüququnun təminatçısı kimi çıxış edən Azərbaycan dövləti hazırkı şəraitdə fəal və davamlı olaraq mütərəqqi sosial siyasət həyata keçirir. Bütün sahələrdə sabitlik əldə edilməsi və vahid sosial sistemin bərqərar olması vətəndaşları sosial xidmət sahəsində siyasi və iqtisadi təminatlarla təmin edir. Sosial xidmət hüququnun siyasi və iqtisadi təminatları iqtisadi sistemin fəaliyyət imkanlarına uyğun olaraq, vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsini təmin edir. Müəlliflərdən M.O.Buyanova sosial xidmət hüququnun sosial deyil, siyasi təminatını fərqləndirərək göstərir ki, sosial xidmət sahəsində siyasi təminatlar sosial təminat, o cümlədən sosial xidmət sahəsində beynəlxalq

siyasətin təsiri altında, habelə dövlətin milli siyasətinin təsiri altında formalaşır. Müasir dövlətin siyasi təminatları hər bir ölkənin ratifikasiya etdiyi beynəlxalq paktlarda təsbitini tapmış səviyyədə sosial xidmətə yönəlməlidir (3, 35).

Vətəndaşların sosial xidmət hüququnun təminatları, ilk növbədə dövlətin sosial siyasətinin nəticəsidir. Anglo-sakson hüquq sistemində sosial siyasət - sosial xidmətlərin kollektiv olaraq təmin olunması deməkdir. Bunlara təhsil, sağlamlığı mühafizə, sosial xidmətlər və mənzillə təmin olunmaq hüququ aiddir. Kontinental hüquq sistemində isə - əmək münasibətləri, işçilər və işəgötürənlərin hüquqları, həmkarlar ittifaqları ilə bağlı münasibətlər sosial siyasətin məzmununun əsasını təşkil edir (9, 92-96).

Geniş mənada sosial siyasət cəmiyyətin iqtisadi baxımdan gücsüz və xüsusi olaraq qulluq, xidmət, yardım, dəstək tələb edən təbəqələrinin qarşılaşdıqları və ya qarşılaşa biləcəkləri riskləri geniş formada aradan qaldıra biləcək dövlət siyasətinin bir növüdür. Cəmiyyətə təsir göstərməsi nöqtəyindən nəzərdən qiymətləndirdikdə isə demək lazımdır ki, geniş mənada sosial siyasət cəmiyyətin heç bir sosial təbəqəsinə xüsusi əhəmiyyət vermədən hamıya eyni yanaşan siyasətdir (10, 5).

Müasir dövrdə sosial siyasət anlayışı təkcə bu sahə ilə məşğul olan şəxslərin, alimlərin deyil, həm də cəmiyyətin bütün sosial təbəqələri və qruplarının gündəlik həyatına möhkəm daxil olmuşdur. O, sosial həyatın bütün sahələrini əhatə etməlidir. Cəmiyyət həyatının sosial sahəsi sosial münasibətlərin və şərtlərin məcmusu kimi çıxış edir. Sosial siyasət dövlət hakimiyyəti, qeyri-dövlət strukturları və şəxsiyyətin öz həyatının təminatı və insanın inkişafı naminə daimi bərpa olunan qarşılıqlı fəaliyyətidir. Hər bir dövlət öz inkişafına və məqsədlərinə uyğun olaraq sosial siyasəti formalaşdırır və bu siyasətin həyata keçirilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılmasını təmin etməyə çalışır. Sosial siyasətin başlıca məqsədi yoxsulluğun aradan qaldırıldığı, sosial təzadların (ziddiyyətlərin) olmadığı və ya kəskin münaqişələrsiz yüksək həyat səviyyəsinə malik cəmiyyət (dövlət) formalaşdırmaqdan ibarətdir. Belə cəmiyyətin (dövlətin) yaradılması üçün böyük səy və xeyli vaxt tələb olunur. Sosial siyasətin Azərbaycan modeli elmi-nəzəri əsaslara və dünyanın ən mütərəqqi təcrübəsinə əsaslanır. Zaman-zaman idarəetmənin xarakterindən asılı olaraq sosial siyasətin müxtəlif modelləri mövcud olmuşdur. Bu sırada sosialist sosial siyasət, islam sosial siyasət, Avropa sosial siyasət modellərini, xüsusilə fərqləndirmək zəruridir. Müasir dövrdə daha çox Avropa sosial siyasət modelindən bəhs olunur. Avropa sosial siyasət modeli özü də vahid deyil, o, anqlo-sakson (Böyük Britaniya, Kanada), Cənubi Avropa (Yunanıstan, İspaniya, İtaliya), Skandinavya (İsveç, Norveç, Finlandiya), eləcə də Qərbi Avropa (Fransa, Avstriya, Almaniya, İsveçrə və s.) modellərinə ayrılır. Avropa sosial siyasət modeli insanların iqtisadi fəallığını, rəqabət qabiliyyətli əmək vərdişlərinə yiyələnməsini, işgüzarlığı, özünün və cəmiyyətin qarşısında daşdığı məsuliyyətin dərk olunmasını stimullaşdırır. Çünki insan dərk etməlidir ki, o, öz mövcudluğu ilə dövlətə yük olmağa haqlı deyildir, əksinə yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi

dövlətə, onun daha da güclü olmasına yardımçı olmalı, özünün güclü iqtisadi və sosial durumu ilə dövlətini daha da möhkəm etməlidir.

Sosial siyasət dövlət orqanlarının, ictimai təşkilatların, habelə əmək kollektivlərinin həyata keçirdiyi sosial məqsədlərin və maddi rifah halının yüksəldilməsi, xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və ictimai-siyasi sabitliyin, sosial tərəfdaşlığın, cəmiyyətdə sosial həmrəyliyin təmin edilməsi ilə bağlı olan nəticələrin əldə edilməsinə yönəlmiş tədbirlər sistemindən ibarətdir. Obyektindən, səviyyəsindən və idarəetmə təsirindən asılı olaraq ümumdövlət, inzibati ərazi və lokal sosial siyasət, habelə sosial-mədəni kompleks sahələri və əhəlinin müxtəlif qrupları üçün sosial siyasət kimi müxtəlif növlər fərqləndirilə bilər.

Prof. H.M.O.Rəcəbli qeyd edir ki, dövlətin sosial siyasəti sosial sahənin inkişafı, şəxsin və sosial qrupların tələbatlarının təmin edilməsi və əlaqələndirilməsi ilə sıx bağlıdır. O, sosial siyasətin müdafiə funksiyasını fərqləndirməklə göstərir ki, həmin funksiya insanı yaşayış minimumu ilə təmin etməyə xidmət edir. Sosial siyasət nəticəsində təminatın aşağı həddinə (minimum əmək haqqı, minimum pensiya) imkan verən, yaxud maddi cəhətdən aztəminatlılara əlavə yardımını nəzərdə tutan, yaxud gəlirdən asılı olamayaraq elementar xidmətləri göstərən (məsələn, tibbi xidmət sahəsində) zəruri fəaliyyət həyata keçirilməlidir (8, 37-38).

Hazırda bir qayda olaraq sosial xidmət müstəsna surətdə dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən sosial təminat növüdür. Sosial xidmətin yalnız büdcə vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi bu sahədə müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan vermir. Ona görə də son vaxtlar sosial xidmət problemi ictimai dairələrdə geniş müzakirə mövzusunə çevrilməkdədir. Cari maliyyə çətinlikləri sosial xidmət proqramlarına ayrılan vəsaitin xərclənməsində səmərəliliyin yüksəldilməsini tələb edir. Buna görə də əhaliyə sosial xidmət tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi sistemi dəyişməli, ağırlıq tədricən dövlət büdcəsindən yerli büdcələrin və büdcədən kənar sosial fondların üzərinə keçirilməlidir.

Hazırkı dövrdə sosial xidmətin standartlaşdırılması üzrə işin həyata keçirilməsi elmin və xarici ölkələrin təcrübəsinin nailiyyətlərinə müvafiq surətdə əhəlinin müxtəlif kateqoriyaları və qrupları üçün bərabər və keyfiyyətli xidmətlərin tam həcmdə təmin edilməsinə yönəlməlidir. Hüquq ədəbiyyatında əhaliyə sosial xidmət sahəsində standartlaşdırma, sertifikatlaşdırma, lisenziyalaşdırma, qiymətləndirmə və keyfiyyətə nəzarət sistemlərinin uzlaşdırılmasına böyük diqqət yetirirlər (2, 17). Göründüyü kimi, əhaliyə sosial xidmət sahəsində dövlət siyasətinin gücləndirilməsi baxımından sosial standartlar sistemi mühüm yer tutur. Lakin Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti hələ də sosial təminat, o cümlədən sosial xidmət sahəsində minimum dövlət sosial standartlarını təsdiq etməmişdir. Fikrimizcə, minimum dövlət standartları sisteminin təsbit edilməsi sosial proseslərin idarə edilməsini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, sosial sahədə böhranın aradan qaldırılmasında və sosial islahatların uğurlu həyata keçirilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Respublikamızda baş verən sosial-iqtisadi və demoqrafik proseslərlə əlaqədar əhaliyə sosial xidmət sahəsindəki vəzifələrin genişlənməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Şübhəsiz, sosial xidmət sahəsində yerli orqanlar mühüm rol oynayır, çünki onlar məişət, tarixi ənənələri daha yaxşı nəzərə ala, bütün ehtiyacı olan şəxsləri, onların tərkibini, maddi vəziyyətini aşkara çıxara və bunun əsasında əhalinin müəyyən kateqoriyalarına ünvanlı sosial xidmət proqramını hazırlamağa əməli köməklik göstərə bilirlər.

Bazar iqtisadiyyatı mexanizmləri heç də həmişə ayrı-ayrı regionlarda əhalinin həyat səviyyəsində mövcud olan fərqləri aradan qaldırmağa imkan vermir. Buna görə də dövlət iqtisadi və sosial məkanın yekcinsliyini təmin etmək zərurəti ilə qarşılaşır. Regionların inkişafının sürətləndirilməsi strategiyası məhz bu problemlərin həllinə yönəlmişdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında sosial xərclərin maliyyələşdirilməsinin yeni mexanizmlərinin formalaşdırılması baş verir. Regionların inkişafı şəraitində bölgələrdə mövcud olan spesifik şəraitdə sosial siyasətin reallaşdırılmasına görə məsuliyyəti yalnız dövlət daşıya bilməz. İqtisadi baxımdan regionlara dövlət büdcəsindən subvensiyalar zəruri olsa da, sosial xidmətin həyata keçirilməsində yerli hakimiyyət orqanlarının rolu artmaqdadır.

Hesab edirik ki, dövlət hakimiyyət orqanları büdcə vəsaitinin sosial xidmət üçün kifayət etmədiyi bir şəraitdə büdcədən kənar fond yaratmalı və kommersiya müəssisələrini bu məqsədlər üçün vəsaitin yönəldilməsinə cəlb etməlidirlər.

Sosial siyasətdəki sosial xidmətin ümumrespublika sisteminin təşkil və təmin edilməsi istiqamətinin reallaşdırılması dövlətin ahıl vətəndaşlara, əlillərə, uşaq ailələrə, işsizlərə və sosial yardıma ehtiyacı olan digər vətəndaşlara sosial xidmət göstərilməsi üzrə fəaliyyətində əks olunur.

Dövlətin mühüm rolu onda ifadə olunur ki, o, qanunvericilik səviyyəsində sosial xidmət sistemi üzrə aşağıdakıları müəyyənləşdirir:

- sosial xidmət hüququna malik olan şəxslərin dairəsini;
- sosial xidmətin formalarını;
- hər kəsin layiqli həyat şəraitinə zəmanət verən təminat səviyyəsini;
- sosial xidmətin bu və ya digər növünün verilməsi üçün əsas kimi çıxış edən təminatın təqdim edilməsi şərtlərini;
- hüququn realizəsi üçün müraciət etmə prosedurasını;
- səlahiyyətli orqan tərəfindən sosial xidmətin müvafiq növlərinin təyin olunması haqqında qərar qəbul edilməsi qaydasını;
- pozulmuş hüququn müdafiə üsulunu.

Göründüyü kimi, sosial xidmət sahəsində dövlətin rolu ümumi formada aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir: sosial xidmətin həyata keçirilməsi və bu sahədə pozulmuş hüquqların müdafiəsi mexanizmini tənzim edən normativ hüquqi bazanın yaradılması; sosial xidmət sisteminin idarə edilməsi üçün müvafiq idarəetmə orqanlarının təşkili, yəni təşkilati infrastrukturun yaradılması; sosial xidmət sisteminin maliyyə əsaslarının formalaşdırılması.

Beləliklə, müasir dövrdə sosial xidmətin həyata keçirilməsində dövlətin rolu ilə bağlı qeyd edilənlər aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

I. Sosial xidmətlə bağlı qanunvericilik aktlarının təhlili əsasında sosial xidmət sahəsində mərkəzi dövlət hakimiyyəti orqanlarının aşağıdakı səlahiyyətlərinin olduğunu göstərmək olar:

- sosial xidmət sahəsində dövlət siyasətinin əsaslarının müəyyən olunması;

- sosial xidmət sahəsində qanunların qəbul edilməsi;

- xüsusi sosial xidmət proqramlarının hazırlanması və maliyyələşdirilməsi;

- sosial xidmət üzrə dövlət idarəetmə orqanlarının stukturunun müəyyən olunması və onların fəaliyyətinin təşkili;

- sosial xidmət üzrə dövlət standartlarının hazırlanması və qəbul edilməsi.

II. Müasir dövrdə sosial dövlətin funksiyalarının təhlili əsasında qeyd etmək olar ki, onun funksiyalarından biri kimi sosial xidmətlərin təqdim edilməsi çıxış edir. Fikrimizcə, sosial xidmətlərin təqdim edilməsindən ibarət olan funksiya sosial dövlətin bütün mexanizmlərinin məcmusu ilə təmin olunur. XX əsrin son onilliklərində yaranmaqla o, sosial dövlətin yeni keyfiyyəti kimi çıxış edir və onun inkişafının daha yüksək səviyyəsinə qalxmasını əks etdirir: sosial dövlət nəinki əhalinin rifahı və sosial siyasət üçün məsuliyyət daşıyır, həm də vətəndaşlara sosial xidmətlərin daim genişlənən «dəsti»ni təqdim etməklə onların sosial ehtiyaclarının ödənilməsinin birbaşa subyekti kimi çıxış edir. Sosial dövlətin bütöv atributlar sistemində əsaslanan bu funksiya birbaşa olaraq vətəndaş cəmiyyətinin mexanizmləri vasitəsilə realizə olunur.

III. Hazırda bir qayda olaraq sosial xidmət müstəsna surətdə dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən sosial təminat növüdür. Sosial xidmətin yalnız büdcə vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi bu sahədə müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan vermir. Buna görə də əhaliyə sosial xidmət tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi sistemi dəyişməli, yerli büdcələrin və büdcədən kənar sosial fondların bu prosesdə rolu artırılmalıdır. Sosial xidmətlə bağlı bütün ağırlıq dövlət sosial xidmət müəssisələrinin üzərinə düşür. Hesab edirik ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində özəl sosial xidmət müəssisələrinin yaradılması məqsədə uyğun olardı. Ona görə ki, cəmiyyətin imkanlı təbəqəsini təşkil edən vətəndaşların özəl sosial xidmət müəssisələri tərəfindən yüksək səviyyəli sosial xidmətlə təmin olunması daha düzgün olardı.

IV. Əhaliyə sosial xidmət sahəsində dövlət siyasətinin gücləndirilməsi baxımından sosial standartlar sistemi mühüm yer tutur. Lakin Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti hələ də sosial təminat, o cümlədən sosial xidmət sahəsində minimum dövlət sosial standartlarını təsdiq etməmişdir. Fikrimizcə, minimum dövlət standartları sisteminin təsbit edilməsi sosial islahatların daha uğurlu həyata keçirilməsində mühüm rol oynaya bilər.

V. Hesab edirik ki, dövlət hakimiyyət orqanları büdcə vəsaitinin sosial

xidmət üçün kifayət etmədiyi bir şəraitdə büdcədən kənar fond yaratmalı və kommersiya müəssisələrini bu məqsədlər üçün vəsaitin yönəldilməsinə cəlb etməlidirlər.

VI. Fikrimizcə, sosial xidmət sferasında lokal xarakterli aktların qəbul edilməsi ilk növbədə maliyyələşdirmə mənbələrinə əsaslanmalıdır, çünki lazımi maliyyə təminatı olmadan normativ aktın qəbulu onun icrasının qeyri-mümkünlüyünə gətirib çıxarır.

VII. Sosial xidmət və dövlətin sosial funksiyasının qarşılıqlı əlaqəsindən danışarkən göstərmək lazımdır ki, sosial funksiyasını prioritet elan edən sosial dövlət özünün daxili siyasətinin sosial proqramlarda və təcrübədə təcəssümünü tapan tərkib hissəsi olan sosial siyasətinin reallaşdırılması yolu ilə vətəndaşların sosial müdafiəsini, o cümlədən onlara sosial xidmət göstərilməsini həyata keçirir. Bu zaman dövlət cəmiyyətdəki münasibətləri, bir qayda olaraq, əhalinin əsas sosial qruplarının mənafeləri nəminə tənzimləyir.

VIII. Ölkədə daha yaxşı bir sosial xidmət sistemi yaradılması üçün dövlət, ilk növbədə, insan iradəsindən asılı olan sosial risk yaradan amilləri müəyyən etməlidir ki, gələcəkdə belə risk yaradan amillərin imkan daxilində qarşısı alınma bilsin. Sosial xidmət kimlərə tətbiq olunması istiqamətində mütləq dəqiqləşdirilmə aparılmalı, bundan sonra sosial vəziyyətə uyğun ədalətli sosial xidmət tətbiq olunmalıdır. Sosial xidmət sahəsini tənzimləyən qanunvericilik beynəlxalq təcrübədən istifadə etməklə formalaşdırılmalıdır. Dövlətdən kənar özəl müəssisələrin də sosial xidmət sferasına yönləndirilməsinə şərait yaradılmalı və onlara dövlət tərəfindən dəstək verilməlidir. Bu, həm dövlətin işini yüngülləşdirər, həm də insanların sosial xidmətlərdən yararlanma imkanlarını və səviyyəsini yüksəldər.

IX. Dövlətin sosial və ya sosial yönümlü elan olunması, sosial xidmətlərin qanunvericiliklə təsbit və tənzim edilməsi insanın bu xidmətlərlə təmin olunmasının yeganə və mütləq şərti deyildir. Burada başlıca meyar (şərt) onun təcrübədə həyata keçirilməsidir. Bu isə əhəmiyyətli dərəcədə dövlətin iqtisadi imkanlarından asılıdır. Bazar iqtisadiyyatına keçid özü ilə birlikdə ciddi sosial problemlər gətirmişdir ki, belə problemlərdən biri də insanların lazımi sosial xidmətlərlə təmin olunması imkanı ilə bağlıdır. Aparılan tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, bu imkanın realizəsi yalnız sosial-iqtisadi normaların birgə fəaliyyətinin nəticəsi ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2015, 100 s.
2. Благодир А.Л. Правовое регулирование социального обслуживания граждан: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2002, 24 с.
3. Буянова М.О. Социальное обслуживание граждан России в условиях рыночной экономики: Дисс. ... докт. юр. наук. М., 2003, 326 с.
4. Briggs A. The Welfare State at Historical Perspective // Chives Europeennes de Sociologie, 1999, Vol. 2, Issue 2, s. 221-259
5. Мачульская Е.Е., Горбачева Ж.А. Право социального обеспечения: Учебное посо-

- бие. М.: Книжный мир, 2000, 294 с.
6. Nagel G, Kessler F. Social Security Law. Council of Europe. Kluwer Law International, 2010, 146 p.
 7. Некрасов А.Я. Международный опыт социальной работы. М.: Книжный мир, 1994, 206 с.
 8. Rəcəbli H.M. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Dərs vəsaiti. Bakı, MBM, 2012, 408 s.
 9. Римский В.Л. Социальная политика как метод решения социальных проблем // ОНС, 2006, №5, с. 92-96
 10. Serter N. Türkiyenin Sosyal Yapısı. İstanbul: Filiz kitabevi, 1994, 254 s.
 11. «Sosial xidmət haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu / <http://e-qanun.az/>
 12. Социальная функция государства/ www.pravgos.ru/index.php

РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В РЕАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

У.М.АЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена теоретическим основам роли государства в реализации социального обслуживания на современном этапе. В статье проанализирована роль государства в сфере социальных услуг в трех основных направлениях - создания нормативно-правовой базы, органа управления и источника финансирования. Автор статьи дает различные предложения, направленные на совершенствование законодательства для эффективного возрастания роли государства в реализации права на социальное обслуживание.

Ключевые слова: государство, право, норма, функция, деятельность, роль

THE ROLE OF THE STATE IN THE REALIZATION OF THE RIGHT FOR SOCIAL SERVICE IN THE PRESENT AGE

U.M.ALIYEV

SUMMARY

The article is devoted to theoretical bases of a role of the state in the realization of the right for social service. The role of the state in the realization of the right for social service is analyzed in three directions – on creation of standard and legal base, governing body and source of financing. The author made proposals for an effective increase in the role of the state in the realization of the right for social service.

Keywords: law, social service standards, warranty, difficult living conditions, legal

FƏLSƏFƏ**UOT 316.42****AZƏRBAYCAN XALQININ TƏRƏQQİ YOLUNUN BƏLƏDÇİSİ –
“ƏKİNÇİ”****İ.Ə.RÜSTƏMOV***Bakı Dövlət Universiteti**izzet.rustemov@bsu.az*

Məqalədə Azərbaycan xalqının mütəfəkkir oğlu, milli mətbuatımızın banisi, böyük maarifçi-demokrat, təbiətşünas alim Həsən bəy Zərdabinin «Əkinçi» qəzetində öz əksini tapmış bir sıra ictimai-siyasi, sosioloji və fəlsəfi məzmunlu ideyalarından bəhs olunur. H.Zərdabinin ümumi elmi dünyagörüşü, maarifçilik fəlsəfəsi sistemində «Əkinçi» qəzetində şərhini tapmış ideya və mülahizələrin tutduğu yerə, oynadığı rola xüsusi diqqət yetirilir, H.Zərdabinin ümumi «maarifçilik proqramının» «Əkinçi»də nə dərəcədə yer tutması nəzərə çatdırılır. Məqalədə, həmçinin o zamankı dövrdə mütərəqqi elmi-fəlsəfi, elmi-texniki ideyaların «Əkinçi»də təbliğindən, H.Zərdabinin «Əkinçi» qəzeti qarşısında qoyduğu məqsəd və vəzifələrin düzgün dərk edilməsində əhəmiyyət kəsb edən bir sıra ümumi-nəzəri konseptual yanaşmalardan bəhs olunur.

Açar sözlər: Həsən bəy Zərdabi, «Əkinçi», maarifçilik fəlsəfəsi, dünyagörüşü, sosial-siyasi, sosioloji ideyalar, tərəqqi və s.

Həsən bəy Zərdabi Moskva Dövlət Universitetində mükəmməl təhsil almışdı, dünya elminin nailiyyətləri ilə, o cümlədən rus elmi ilə yaxından tanış olmuşdu, dolğun bir dünyagörüşü ilə mütərəqqi ziyalı olaraq Azərbaycana qayıtmışdı, özü də qalib Moskva Dövlət Universitetində müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq təklifini rədd edərək.

Zərdabinin əsas amalı əldə etdiyi biliklərlə, özünün elmi təfəkkürü ilə silahlanaraq hələ o vaxtlar elmsiz olan, hər cür xurafatın təsirinə mübtəla olmuş doğma xalqını maarifləndirmək, onu tərəqqi və inkişaf yoluna çıxarmaq idi.

Bəs bunu necə etmək olardı? Ali təhsil aldıqdan sonra müvafiq dövlət idarələrində çalışan, ictimai həyatın çətinlikləri, çar siyasi rejiminin təqibləri ilə üz-üzə gələn Həsən bəy, nəhayət, Bakı Realını məktəbində (1869-cu il) müəllimlik fəaliyyətinə başladı. Zərdabi burada, xalqı maarifləndirmək arzusunun gerçəkliyə çevrilməsi sahəsində demokratik əhval-ruhiyyəli gənclərin, özü də milliyyətindən asılı olmayaraq, yetişdirilməsində xüsusi səylər göstərdi. Maraqlıdır ki, onlardan bir çoxu sonralar da xalqı maarifləndirmək meydanında Zərdabinin silahdaşlarına, həmkarlarına çevrilmişdilər. Təkcə Əsgər bəy Adı-

gözəlov Goraninin və Nəcəf bəy Vəzirovun adlarını çəkmək kifayət edərdi.

İstər xeyriyyəçilik fəaliyyəti, istərsə də müsəlman teatrının əsaslandırılması, Realni məktəbdə gənclərin yetişdirilməsi Zərdabinin maarifçilik sahəsində planlarının həyata keçirilməsində nə qədər böyük rol oynasa da, bu hələ kifayət deyildi. Həsən bəy daha güclü bir vasitə, orqan axtarırdı. Onun nəzərində bu, milli dildə qəzet çıxarmaq idi.

Gəlin Zərdabinin özünü dinləyək: «Bizim sabiq cəmiyyəti-xeyriyyə bina tutmadığından, teatr oynanan otaq boş qaldığından aşkar oldu ki, müsəlman qardaşlarımızı bir yerə cəm edib, zəmanəyə müvafiq məktəbxanalar açıdırıb, küçə və bazarlarda qalan uşaqları oxutmaq olmayacaq. Elmsiz də bu dünyada dolanmaq mümkün deyil. Ələlxüsus bizim yerlərdəki qonşularımız elm təhsil edib günü-gündən irəli gedir, bizim əlimizdə olan mülki-malımıza sahib olurlar və bir az vaxtdən sonra biz onlara rəncbərlik edib, onların malını daşımaqdan ötrü kirəkeşlik edəcəyik»[7].

«Belədə nə qayırmalı?» deyə yenə Həsən bəy həmin məqaləsində soruşur: «Hər kəsi çağırıram gəlməyir, göstərirəm görməyir, deyirəm, qanmayır. Axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir qeyri əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözümlü eşidənlərdən heç bir qanan olmasın! Necə ki, bir bulağın suyunun altına nə qədər bərk daş qoyasan, bir neçə ildən sonra su tökülməkdən o bərk daş mürur ilə əriyib dəşilir, habelə söz də, ələlxüsus doğru söz, mürur ilə qanmazın başını deşib, onun beyninə əsər edər...»

Belədə qəzet çıxarmaqdan savay bir qeyri əlac yoxdur ki, kağızın üstə yazılmış doğru sözlər qapı-pəncərələrdən o iman mənzillərinə çata bilsin. Heç olmaz ki, doğru söz yerdə qalsın»[7].

Həsən bəy Zərdabinin böyük həyəcanla dediyi bu sözlər onun doğma dilimizdə qəzet çıxarmaq niyyətinin nə qədər güclü olduğunu, bu sahədə söylərinin nə qədər dönməz olduğunu bir daha sübut edir. Həsən bəyin Tiflisdə dövlət qulluğunda çalışarkən xalqımızın böyük mütəfəkkir oğlu Mirzə Fətəli Axundovla müntəzəm görüşmələri, Bakıda müxtəlif vəzifələrdə işləyərkən onunla ciddi əlaqə saxlaması da Həsən bəyin xalqını maarifləndirmək və bunun açarı olaraq qəzet nəşr etmək, milli mətbuat orqanı yaratmaq iradəsinin mətinləşməsində müsbət rol oynamışdı. Məlumdur ki, Həsən bəy Moskva Dövlət Universitetində təhsil aldığı illərdə bu təhsil ocağının mətbu orqanı olan «Moskovskiyə vedomosti» qəzeti ilə tanış idi və yəqin ki, həmin qəzeti mütaliə edirdi. Sözsüz ki, Həsən bəy, ümumiyyətlə, qəzetin nə qədər böyük informatik və idraki gücə malik olduğunu yaxşı bilirdi. Deməli, Həsən bəyin milli dildə qəzet çıxarmaq qərarı qəti və dönməz idi. Gerçək faktlar da bir daha sübut edir ki, Həsən bəy Zərdabi öz istəyini gerçəkləşdirdi və onun redaktorluğu ilə 1875-ci ilin 22 iyul tarixində «Əkinçi» qəzeti nəşrə başladı. Bununla da Azərbaycan Milli mətbuatının əsası qoyuldu. Bu, Azərbaycan xalqının mədəni həyatında çox böyük əlamətdar hadisə idi, Həsən bəy Zərdabinin, onun dostlarının maarifçilik proqramının həyata keçirilməsində dönüş nöqtəsi, bir «sıçrayış» anı

idi. Mən “Əkinçi”nin nəşrə başlaması və bunun mümkün ola bilməsi ilə bağlı olan bir çox təfərrüatların üzərində dayanmayacağam. Bütün bunları hörmətli jurnalistlərimizin və Zərdabının titanik fəaliyyətinin konkret məsələləri ilə məşğul olan mütəxəssislərimizin sərəncamına buraxıram. İstərdim diqqətimi «Əkinçi» ilə, həmçinin Həsən bəyin elmi irsi ilə bağlı bir sıra ümumi problem məsələlərin şərhli və təhlili üzərində cəmləşdirim.

Hər şeydən əvvəl, «Əkinçi» qəzetinin adı ilə bağlı məsələyə aydınlıq gətirmək istəyirəm. Həsən bəy Zərdabının elmi irsinin və xüsusilə «Əkinçi» qəzetinin təhlilinə həsr olunmuş yazılarda belə bir fikir formalaşdırılmışdır ki, Həsən bəy lap əvvəldən məhz «Əkinçi» adında qəzet çıxarmaq istəyirmiş və Həsən bəy Zərdabının maarifçilik ideyaları, demokratik baxışları məhz «Əkinçi» adı ilə bağlıdır, daha doğrusu, buradan qaynaqlanır. Əlbəttə, adı oxucu və sırayı araşdırıcı üçün, bəlkə də, bu, qəbul olunandır. Elə bu ad altında da Həsən bəy Zərdabi öz maarifçilik planlarını gerçəkləşdirmək sahəsində ciddi işlər görmüş, əkin və ziraət məsələlərindən bəhs edərkən belə xalqını maarifləndirmək, onu kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri üzrə, həyat və məişət, ailə, sağlamlıq barədə elmi biliklərlə silahlandırmaq məqsədindən kənarda qalmamışdır. Lakin həqiqət də həqiqətliyində qalır. Mən 60 ilə yaxın xalqımızın böyük mütəfəkkir oğlu Həsən bəy Zərdabının elmi irsinin fəlsəfi tədqiqi ilə məşğul olmuş bir şəxs kimi cəsarətlə deyə bilərəm ki, onun elmi ideyaları, maarifçilik planları, Azərbaycan xalqını, mənəvi mədəniyyətimizin inkişafını davamlı təkamül və tərəqqi yoluna çıxarmaq səyləri **«əkin və ziraət çərçivəsindən»** çox-çox kənara çıxır. Əlbəttə, milli mətbuatımızın əsasını təşkil edən qəzetin nəşrinin mümkün olması üçün, buna rəsmi dövlət icazəsini almaq üçün «Əkinçi» adının qəbul edilməsi həm zərurət, həm də məcburiyyət idi. Əslində, başqa yol da qalmamışdı. Qəzetin nəşrinə icazə almaq yolunda yaradılmış süründürməçiliyə son qoymaq lazım idi. Bu da baş tutdu. Bununla əlaqədar olaraq Zərdabının özünü dinləyək: «Bizim qubernator... general Staroselski... doğrudur, xalis rus idi. Amma onun övrəti gürcü qızı idi. Ona görə Qafqazın yerli əhlini artıq dost tuturdu. Mən ona dərdimi deyəndən sonra məsləhət gördü ki, qəzetin adını «Əkinçi» qoyum ki, guya məhz əkin və ziraətdən danışacaq və özü də boynuna çəkdi ki, senzoruğu qəbul eləsin. Bu tövr ərizə verib, izn aldım» [7].

Müvafiq çar idarələrinin «Əkinçi» qəzetinin Həsən bəy Zərdabi tərəfindən tərtib edilmiş proqramı ilə bağlı irəli sürdükləri iradlar nədən ibarət idi? Həsən bəy Zərdabının arxivində saxlanılan və rus dilindən mənim Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyim və Zərdabının cavablarını əks etdirən iri bir parçanı oxuculara təqdim etmək istəyirəm: «Siz məndən tələb edirsiniz ki, «Əkinçi» qəzetinin Proqramını təkmilləşdirim, daha doğrusu, xüsusilə yerli ehtiyacları və tələbatı həsr edilmiş baş məqalələr adı altında nə demək istədiyimi aydınlaşdırım və soruşursunuz ki, bu məqalələri qəzetin digər şöbələrindən birində, xüsusilə Elm şöbəsində vermək olmazmı? Doğrudur, mən baş məqalələrdə toxunmaq istədiyim ehtiyaclar haqqında digər şöbələrdəki məqalə-

lərdə də danışmaq olar. Lakin nəqli xarakter daşıyan həmin məqalələrdə bu həyatın qüsurlarını xalqa göstərmək, bilavasitə bu qüsurlardan bəhs etməklə oxucunun diqqətini özünə cəlb edə biləcək baş məqalələrdəki qədər münasib deyildir. Buna görə də mən, hesab edirəm ki, «Əkinçi» qəzeti üçün baş məqalələr zəruridir və baş məqalələrsiz qəzet nəinki inkişaf etmiş, hətta yarım-inkişaf etmiş adamlar tərəfindən həvəssiz oxunan məlumat yığını olacaqdır. Bizim məhz yerli ehtiyaclarımıza və tələblərimizə gəldikdə isə, mən bunlar haqqında baş məqalələrdə danışacağam. Bunun nə demək olduğuna cavab vermək mahalın müsəlman əhalisinin ehtiyacının hamısını şərh etmək olardı.

Hər kəs mənimlə razılaşar ki, qaba avamlılığın, dilənçiliyin, acliğın və s. səbəbləri haqqında bu qısa izahatda danışmaq mümkün deyildir. Bu səbəblərin şərh edilməsi və onlara vasitə göstərilməsi «Əkinçi»nin baş məqalələrinin predmeti olacaqdır»[4].

Həsən bəy Zərdabi artıq çapı gerçəkləşmiş «Əkinçi»nin ilk nömrələrindən başlayaraq qəzetin məziyyətləri və vəzifələri barədə öz konkret mülahizələrini oxucuları ilə bölüşdürür. Həsən bəy hər şeydən əvvəl bir sıra aparıcı ideyalarını şərh edir. O göstərir ki, yaşadığımız dünya daim dəyişməkdədir və onu bu dəyişməkdən heç kim saxlaya bilməz. Bizdən tələb olunan ancaq budur ki, öz işlərimizi zamanın və dünyanın dəyişməsinə uyğun olaraq quraq, dünyanın öz axarı ilə gedən qanunlarına qarşı çıxmayaaraq, tərəqqi yolunda irəliləyişimizə mane ola biləcək zərərli vərdişlərimizdən əl çəkək. Həsən bəy «Əkinçi»nin ilk nömrələrinin «Daxiliyyələri»ndə narahat olduğunu bildirdi ki, hələ də xalqın maariflənməsi qarşısında maneələr yaradan mənfi qüvvələr, xurafatın daşıyıcıları olan nadanlar, Həsən bəyin dediyi kimi, pulla dolu öz qara sandıqlarının üstündə oturub, başqa heç bir şeyi görmək istəməyənlər var. Həsən bəy belələrinə müraciət edərək yazırdı: **«Müsəlmanların anlayan və pişrov şəxslərindən iltimas edirik ki, xalqı bu qəzeti oxumağa mane olmasınlar»**[1]. Həsən bəy belə hesab edirdi ki, öz düşmənlərimizlə zindəganlıq uğrunda mübarizədə məğlub olmamaq üçün mütləq elm təhsil etmək lazımdır. Həsən bəy yazırdı: «Bizim ilə zindəganlıq cəngi edən millətlər elm təhsil edirlər. Ona binaən gərək biz də elm təhsil edək ki, onlara zindəganlıq cəngində qalib olmasaq da, onların bərabərində dayanıb duraq, yoxsa dövlət və xoşgüzaranlıq onların əlinə keçəcəkdir və bizlər mürur ilə zindəganlıq cəngində məğlub olub, tələf olacağıq»^[1].

Həsən bəy Zərdabi «Əkinçi» qəzetini nəşr etdirdiyi illərdə, həmçinin Bakı Realını Gimnaziyasında dərs deyirdi. O, xüsusi həyəcanla nəzərə çatdırırdı ki, bu Gimnaziyada oxuyan müsəlmanların sayı ruslara və ermənilərə nisbətən olduqca azdır. Məhz buna görə də Həsən bəy ta ömrünün axırına qədər Azərbaycan xalqının, onun övladlarının elmi biliklərə yiyələnməsini, lazımı təhsil almasını özünün başlıca fəaliyyət dairəsinə daxil etmişdi, necə deyərlər, öz canını da bu işə qurban vermişdi. Məhz bu deyilənlərə uyğun olaraq «Əkinçi» qəzetində əksini tapmış mühüm mövzulardan biri də məktəb, müəllim, tədrisin keyfiyyəti, onun mütərəqqi dünya standartlarına cavab

verməsi idi. Lakin Həsən bəy hesab edirdi ki, dini xurafat, o cümlədən dini məktəblər dünyəvi məktəblərin təşkilinə mane olur, həqiqi elmi biliklərin tədrisini çətinləşdirirdi. Bu dediklərimiz baxımından «Elmi-əbdan» və «Elmi-ədyan» müzakirəsinin «Əkinçi» qəzeti səhifələrində qaldırılması Azərbaycanda, o cümlədən qonşu müsəlman aləmində böyük əks-səda doğurmuşdu. Qəzetin əsas müxbirləri Həsən bəy Zərdabinin mövqeyini müdafiə edir, dünyəvi elmlərin təbliğinin və tədrisinin zəruriliyini sübut edən ciddi faktlar gətirir, onların şərhini «Əkinçi»nin səhifələrinə çıxarırdılar. Lakin elm və təhsilin, elmi təfəkkürün düşmənləri, nadanlar, qaragüruhçular da dinc durmurdular, Həsən bəyi hörmətdən salmağa çalışır, çirkin sözlərlə onu həcv edirdilər. “Qəzeti hər nə danışır, hamu hədyan danışır; özgülər adına nə deyir, böhtan danışır; nə hacət xarə güli-yasəmən ad edələr; sənə Həsən yox, Kasparu Vartan daha çox yaraşır” deyərək Həsən bəyi alçaltmağa, onu təhqir etməyə çalışırdılar. Çox əlamətdardır ki, “Əkinçi”nin nəşr olunduğu illərdə Qafqazın Şeyxülislamı mütəfəkkir Əhməd Hüseynzadə (Əli bəy Hüseynzadənin babası) Həsən bəy Zərdabinin mövqeyini müdafiə edərək, söyləyirdi ki, Peyğəmbərimiz hər iki elmin – dünyəvi elmlərin və dini elmlərin eynən öyrənilməsini buyurub. Həsən bəyi həcv etmiş Hadiyül-müzillin Qarabaği Azərbaycanın ziyalı oğulları, o cümlədən Həsən bəy Zərdabinin və “Əkinçi”nin dostu Seyid Əzim Şirvani tərəfindən kəskin tənqid atəşinə tutulur. Hadiyül-müzillin Qarabaği Həsən bəy Zərdabiyə müraciətən yazırdı ki, kişisən, mənim həcvimi qəzetində çap elə. Həsən bəy Zərdabi Hadiyə cavab olaraq yazırdı: **“Fikrim budur Göyçayla Qarabağın arasında bir daş basdırım və bu həcvi eynilə onun üstündə yazdırım. Qoy gələcəkdə balalarımız oradan keçərkən o yadigarı oxuyub bilsinlər ki, mən milləti-islami qəflət yuxusundan ayılmağa çalışarkən hansı nadanlarla rastlaşmalı olmuşam”**. Xalqımızın görkəmli dramaturqu, mütəfəkkir oğlu Mirzə Fətəli Axundov da Zərdabinin müdafiəsinə qalxır və Həsən bəyi tənqid edən Hadimül-qəvaid kapitan Sultanova qarşı kəskin ruhlu bir məqalə göndərir. Lakin məqalə çox kəskin olduğundan Həsən bəy onu “Əkinçi” də çap etdirə bilmir və Mirzə Fətəliyə müraciətən yazır ki, əgər cənabınız icazə versəniz, onun üstünə nazik bir pərdə çəkib, çap etdirərik. Yeri gəlmişkən nəzərə çatdırıram ki, Mirzə Fətəli Axundovun kapitan Sultanovun tənqidinə həsr olunmuş həmin məqaləsi sonralar böyük mütəfəkkirin fəlsəfi əsərlərində çap olunmuşdur.

Xatırlatmaq istəyirəm ki, “Əkinçi”nin səhifələrində qaldırılmış “Elmi-əbdan” – “Elmi-ədyan” mübahisəsi böyük əks-səda doğurmuşdu və bu, XX əsrin əvvəllərində **“Bizə hansı elmlər lazımdır”** mövzusunda davam etdirilmişdir. Axund Əbu-Turabın 1906-cı ildə “Həyat” qəzetində dərc olunmuş bu adda məqaləsi ilə başlanan və uzun müddət davam edən müzakirədə Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə və digərləri çox fəal iştirak etmişlər. Əlbəttə, bu başqa söhbətin mövzudur.

“Əkinçi” qəzetinin milli mətbuatımızın və yetkin maarifçilik hərəkatının

tarixində böyük rolu, həmçinin bunda idi ki, qəzet demokratik əhval-ruhiyyəli gənclərin, yazıçı və şairlərin toplandığı dəyərli bir mərkəzə çevrilmişdi. Bu baxımdan Mirzə Fətəli Axundovun “Əkinçi”nin çapı üçün göstərdiyi qayğılar, Azərbaycan dilinin qəzetdə tətbiqi ilə əlaqədar Həsən bəy Zərdabiyə verdiyi məsləhətlər xüsusi rəğbətlə qarşılır. Lakin bununla belə Mirzə Fətəli Axundov “Vəkili-naməlum” imzası ilə ciddi tənidiq məqalə ilə qəzetdə çıxış edir. Bununla əlaqədar Həsən bəy Zərdabi və “Əkinçi”nin mütərəqqi fikirli müxbirləri “Vəkili-naməlum”la fikir mübadiləsinə, bəlkə də ciddi müzakirəyə girişirlər. Əlbəttə, Mirzə Fətəli söylənilən tənqidi mülahizələrlə əlaqədar “Əkinçi”yə yeni cavab məqaləsi göndərir. Ümumi səylərin eyni məcraya yönəldiyi aydın olur.

“Əkinçi” bir növ müxbir dəsti- xəttini, yazı dilini formalaşdırır. Qəzetdə müsəlman mahallarından ərəb dilində göndərilən müxbir məqalələri Azərbaycan dilinə (bəlkə də ümumi türk dilinə) tərcümə edilərək təkrarən müəlliflərinə göndərilirdi ki, onlar ana dilində yazmağı öyrənsinlər. Bununla əlaqədar Hənifə xanım Məlikova ilə Əlimərdan bəy Topçubaşovun qənaəti ilə tam şəkildə razıyıq. Bunların əsasında cəsarətlə söyləyə bilərik ki, Həsən bəy Zərdabi **ortağ türk dili ideyasının** ilk qarçılarında biridir. Həsən bəy Zərdabinin XX əsrin əvvəllərindən müxtəlif qəzet və məcmuələrdə dərc etdirdiyi məqalələrdə (“Dil davası”, “İttihadi-lisan”, “Açıq məktub” və s.) bir tərəfdən, Azərbaycan dilinin elm və təhsil dili olaraq təkmilləşdirilməsi, eyni zamanda ortağ türk dili məsələsini təkidlə irəli sürür.

Əkinçi”nin dostu, Həsən bəy Zərdabini özünün müəllimi hesab edən, ona **“bizim böyük Şeyximiz”** deyər müraciət edən İsmayıl bəy Qaspiralı Həsən bəyin ideyalarından bəhrələnərək ortağ türk dili problemini bitkin bir konsepsiya olaraq irəli sürür. “Türkçülüyn tarixi ” əsərinin müəllifi, böyük türkçü alim Yusuf Akçuranın “Əkinçi” qəzetinin bütün komplekti ilə məhz İsmayıl bəyin kitabxanasında tanış olduğunu xatırlatması ciddi elmi maraq doğurur. Belə hesab edirik ki, Yusuf Akçuranın İsmayıl bəy Qaspiralıya Zərdabi ideyalarının müsbət təsiri ilə əlaqədar söylədiyi fikirlər olduqca əhəmiyyətlidir. Faktlara müraciət edək. Yusuf Akçura yazırdı: “1905-ci il inqilabı baş verib düşüncə və mətbuat xeyli hürriyyətə qovuşduğı zaman İsmayıl bəy Qaspiralı bütün türk millətinin böyük millətlər arasında görülən həyat qovuşağında Zərdabinin sözləri ilə “məğlub, məqhur (yenilmiş) və nabud (yoxolma) olması üçün tapdığı çarələrin əsaslarını bir prinsip halında “Tərcüman”ın başına əlavə etdi: **“Dildə, fikirdə, işdə birlik”**[5]. Yusuf Akçuranın həmin kitabından daha bir iqtibas gətirməyi lazım bildik. Yusuf Akçura yazırdı: “Asiya və Avropanın bir qismində yaşayan böyük bir millət, türk-tatar milləti var. Bu millət parça-parça, dağınıq, zəif, bu millət digər millətlərə nisbətən elm və mərifətçə, zənginlik və mədəniyyətçə çox geridə qalmış; belə davam edərsə yaşama və qovğası təbii-qanuni dəyərincə məhv olacaq (**xatırlayırınsız bu fikir Zərdabidə vardı –A.Y**), başqa millətlər tərəfindən udulacaq...” [5, 102].

“Əkinçi” qəzetindən, onun redaktoru, böyük ictimai xadim, təbiətşünas

alim Həsən bəy Zərdabidən bəhs edərkən Əlimərdan bəy Topçubaşovun Zərdabiyə və “Əkinçi”nin 50 illiyinə həsr olunmuş **“Azərbaycanın mayakı”** adlı xatirə məqaləsinə də müraciət etmək zərurəti yaranır. Xatırladıyıq ki, Əlimərdan bəy Həsən bəy Zərdabinin qızı Pəri xanımın həyat yoldaşı idi, həmçinin Həsən bəylə birlikdə “Kaspi” qəzetində çalışmışlar. Əlbəttə, Əlimərdan bəy redaktor, Həsən bəy isə müvəqqəti redaktor qismində. Əlimərdan bəy Topçubaşovun “Azərbaycanın mayakı” adlı məqaləsindən bir neçə maraqlı məqamı oxucuların nəzərinə çatdırmaq istədim. Əvvəla, Əlimərdan bəy “Əkinçi”nin nəşri zamanı Həsən bəyin Azərbaycan-türk dilinin saflığı uğrunda mübarizə apardığını, onu ərəb-fars tərkiblərindən təmizləməyə çalışdığını nəzərə çatdırır. İkincisi, Həsən bəyin İsmayıl Qasıralı ilə dərin ideya əlaqələrindən bəhs edir. Üçüncüsü, Əlimərdan bəy “Əkinçi”nin Həsən bəy Zərdabi üçün çox doğma olduğunu xüsusi nəzərə çatdırır. Rus dilindən mənim tərcüməmdə adı çəkilən məqalədən Əlimərdan bəyin aşağıdakı sözlərini oxuculara təqdim edirəm: “Əkinçi”! Bu sözü ürək döyüntüsü və həyəcənsiz dilə gətirmək çətindir. Bu sözdə hər bir Azərbaycanlı... üçün nə qədər müqəddəslik var... “Əkinçi”... müstəqil Azərbaycan üçün, onun dili, xalq mahnıları, poeziyası, tarixi üçün gözəl emblemdir. “Əkinçi” bütün Azərbaycan xalqının təsviri və ona tərif verilməsidir, onun enerjisinin, onun azad əməyə məhəbbətinin, onun ideya və ideallarının təzahürüdür!

“Əkinçi” və Həsən bəy Məlik-Zərdabi, Həsən bəy Məlik-Zərdabi və “Əkinçi” tarixdə və xalq yaddaşında bir-biri ilə o qədər birləşmiş və bağlıdırlar ki, onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyildir. Onlar birlikdədirlər və bölünməzdilər” [2, 102].

Fikrimizi yekunlaşdıraraq qeyd etmək istədik ki, Azərbaycan Respublikamızın rəhbərliyi, vaxtı ilə ulu öndər Heydər Əliyev və hazırda prezident İlham Əliyev Azərbaycan milli mətbuatının tarixinə, milli mətbu dəyərlərimizin layiqincə öyrənilməsinə xüsusi diqqətlə yanaşır, milli mətbuat gününün lazımı səviyyədə keçirilməsini daim nəzarətdə saxlayırlar. Bunun nəticəsidir ki, son dövrlərdə “Əkinçi” və Həsən bəy Zərdabi irsinin öyrənilməsi sahəsində elmi araşdırmalar intensiv xarakter alıb. Həsən bəy Zərdabinin soykökünə dair, o cümlədən Həsən bəy Zərdabinin Bakı dumasında fəaliyyətinə dair sanballı kitablar meydana gəlib. Həsən bəy Zərdabinin həyat və yaradıcılığının bədi salnaməsi kimi təqdim edilə biləcək “İşığa gedən yol” romanını da oxucuların diqqətinə çatdırırıq.

Böyük mütəfəkkir şair Mirzə Ələkbər Sabirin “Hop-hopnamə”sindən götürülmüş aşağıdakı beyti nəzərə çatdırmaq istədik:

“Əkdikləri danələr göyərdi,
Bəh-bəh, necə dadlı meyvə verdi!”

ƏDƏBİYYAT

1. «Əkinçi» qəzeti, 2000-ci il.
2. Алимардан бек Топчибашев. “Маяк Азербайджана” Журнал “Литературный

- Азербайджан», 2000, №4, с.136-137.
3. Рустамов Иззет. Философские проблемы развития естественно-научной мысли в Азербайджане. Баку, 2014; 193 с.
 4. Rüstəmov İzzət. Həsən bəy Zərdabi – 170. Bakı, 2012, 235 s.
 5. Yusuf Akçura Türkçülüyün tarixi. B.: Qanun, 2010, s.102.
 6. Həsən bəy Zərdabi. «Respublika» qəzetinin xüsusi buraxılışı. Bakı, 2015; 312 s.
 7. Həsən bəy Zərdabi. Seçilmiş məqalələri və məktubları (Rus dilindən tərcümə edən İsaməddin Əhmədov). «Zərdabi LTD» MMC, 2016, 890 s.

«ЭКИНЧИ» - МАЯК АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА НА ПУТИ К ПРОГРЕССУ

И.А.РУСТАМОВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о ряде социально-политических, социологических и философских идей и взглядов выдающегося мыслителя Азербайджана, основателя нашей национальной печати, великого просветителя-демократа, ученого-естествоиспытателя Гасан бека Меликова-Зардаби, нашедших свое отражение на страницах газеты «Экинчи». В статье особое внимание уделяется вопросу о том, какое место занимают идеи и взгляды Г.Зардаби в системе его общего научного мировоззрения просветительской философии, которые истолковывались, обсуждались в газете «Экинчи», подчеркивается необходимость определения того, какие именно вопросы из общепросветительской программы Г.Зардаби стали объектом освещения газетой «Экинчи». В статье, далее, подчеркивается вопрос о том, какие именно прогрессивные научные идеи, научно-технические новшества пропагандировались в материалах этой газеты. В статье затрагиваются и некоторые общеконцептуальные теоретические подходы и соображения, которые могли бы иметь роль подспорья в точном осознании цели и истинных задач, поставленных Г.Зардаби перед газетой «Экинчи».

Ключевые слова: Гасан бек Зардаби, «Экинчи», просветительская философия, мировоззрение, социально-политические, социологические идеи, прогресс и т.д.

AKINCHI-THE GUIDE OF THE AZERBAIJANIS ON THE WAY TO PROGRESS

I.A.RUSTAMOV

SUMMARY

The presented article deals with «Akinchi» (Plougher) newspaper founded by the great thinker of the Azerbaijan people, the founder of our national press, the great enlightener-democrat, the naturalist-scientist Hasan bay Zardabi and some of his public-political, social and philosophical ideas. Special attention is paid to H.Zardabi`s general scientific outlook and some ideas and considerations in «Akinchi» (Plougher) newspaper. The importance of «Akinchi» (Plougher) in H.Zardabi`s general “enlightenment program” is noted. Propoganda of «Akinchi`s» ideas about progressive scientific-philosophical and scientific-technical activities is elucidated. The purposes of «Akinchi» (Plougher) newspaper by H.Zardabi and some general theoretical and conceptual factors and approaches are studied as well.

Key words: Hasan bay Zardabi; «Akinchi» (Plougher); the philosophy of enlightenment; outlook; public-political and sociological ideas; progress

UOT 124.5

MENTALLIQ VƏ MENTALİTET
SİNERGETİK PARADİQMALAR KONTEKSTİNDƏ

F.A.QULİYEV

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi məktəbi
Fakhraddin.Kuliev@mail.ru

Son dövrdə humanitar elm sahələrində mentalitet və mentallıq kateqoriyalarına daha çox diqqət verilir. Buna səbəb milli mənəvi dəyərlərin tədqiqində mentalitet və mentallıq kateqoriyalarının mühüm rol oynamasıdır.

Mentalitet etnosun dünyagörüşləri, əxlaq normaları, davranış stereotipləri, dini mənsubiyyəti, mədəniyyəti və incəsənətini xarakterizə edən bir sistem anlayışıdır.

Mentalitet hər bir etnosun əsas atributu, özünüidentifikasiya kriteriyaları sistemi, etnik düşüncə tərzini, sosial davranışın milli modeli və nəsillər arasında ənənəni, varisliyi təmin edən bir mediatorudur. Mentallıq fərd və sosial qrupun düşünmə, hiss etmə və gerçəkliyi qavrama təlimatları, şüurun sosial-mədəni avtomatizmləri sistemidir.

Mentalitet və mentallığa sinergetik yanaşma fərd və cəmiyyət, irsi və sosial-mədəni, şüurlu və şüurdankənar olanlar arasındakı dialektikanın tədqiqi üçün elmi metodoloji əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: mentalitet, mentallıq, milli şüur, stereotiplər sistemi, sinergetik paradıqmalar, attraktor.

XXI əsrin əvvəlindən intensivləşən mədəniyyətlərarası dialoqlar müasir cəmiyyətin inkişafında mənəviyyat faktorunun aparıcı rol oynamasını və milli mədəniyyətlərin yeni elmi paradıqmalarla təhlili zərurətini gündəmə gətirdi. Milli mədəniyyətə yenidən qayıdış, onun kompleks tədqiqi milli mentalitet və mentallıq kateqoriyaları ilə sıx bağlıdır.

Mentalitet anlayışı fəlsəfinin ən qədim tədqiqat obyektlərindən olmuş, mürəkkəb bir fenomen kimi filosofları daim düşündürmüşdür.

Mentalitet bir termin kimi ilk dəfə fransız etnoloqu L.Levi-Bryulun “İbtidai mentalitet” kitabında işlədilmişdir (20,9). Sonra Fransada nəşr olunan “Annal” jurnalının yaradıcıları Lüsüen Fevr və Mark Blok mentalitet probleminin tədqiqində tarixiliklə milli psixologiyanın sintezindən istifadə etmişlər.

Mentalitet termini əvvəlcə etnologiya və tarix elmlərində istifadə edilmiş, sonradan terminin psixoloji, sosioloji, fəlsəfi, linqvistik defnisiyaları verilmişdir.

Mövcud defnisiyalarda çoxsaylı, çoxaspektli mentalitet fenomeninə daha çox konkret bir elm sahəsindən yanaşılmışdır.

Alefriyenkoya görə mentallıq “idrak”, “mənəviyyat”, “mentalitet” və “konsept” anlayışları ilə yanaşı ümumfəlsəfi bir kateqoriyadır (12, 9).

Tellenbax isə mentaliteti ümumi yönəlişlik və düşüncənin kollektiv obrazı, daha çox davranışın avtomatizmi kimi qəbul edir(19, 93).

Mentallıq və mentalitet şüurdankənar da daxil olmaqla kollektiv və fərdi şüurun dəruni səviyyəsidir, "fərd və ya sosial qrupun hərəkət etmək, düşünmək, hiss etmək və müəyyən yolla dünyanı qəbul etmək yönəlişlikləri və meylikləridir" (28, 72).

Psixoloji baxımdan mentallıq konkret mədəniyyəti təmsil edən insanların tarixi aspektdə iqtisadi və siyasi şərait ilə təyin olunan psixoloji həyatının özünəməxsusluğu kimi qiymətləndirilir (18, 24).

Mentalitetin tanınmış tədqiqatçılarından A.Qureviç problemə müxtəlif baxışlardan yanaşmış və fərqli definasiyalar təklif etmişdir:

- "Mentalitet şüurlu və şüurdankənar, məntiqi və emosionalın ümumi əsasıdır, yəni dərunidir, düşüncə, ideologiya və inamın, hiss və emosiyalar mənbəyinin refleksiyaçı çətindir" (15,459).

- "Mentallıq ictimai şüurun o səviyyəsini təşkil edir ki, fikir emosiyalardan, latent vərdislərdən və şüurun dərk etmə üsullarından ayrılmamışdır, insanlar onlardan fikirləşmədən istifadə edirlər" (24,517).

Qureviçin bu təyinatlarında mentalitetin dəruni təbəqəsi, arxetipləşmiş strukturları nəzərdə tutulur, arxetiplər mentallığın nüvəsidir. Mentalitet arxetiplər vasitəsi ilə gerçəkliyi, elmi, incəsənəti, mədəniyyəti dərk edir.

Bir sıra tədqiqatlarda mentalitet və mentallıq kateqoriyalarının sistem xarakteristikası ön plana çəkilmişdir:

Mentallıq – "xalq şüurunda, mədəniyyət stereotiplərində kök salmış baxışlar, məsələlər və onların həlləri, qeyri-aşkar yönəlişliklər, dəyər yönümləri, əqli nəticələr, davranış xüsusiyyətləri sistemidir; mentalitet bir icmanı digərindən fərqləndirir" (16, 157).

Mentalitet – "hər hansı icma və ya qrup üçün xarakterik olan əqli vərdislər, inanclar, psixi yönəlişliklər ..., davranış, təfəkkür, mənəvi təlimatlar məcmusudur " (27, 160).

Mentalitet – "əksər hallarda ziddiyyət təşkil edən, lakin həmişə icma daxilində insanların hissi, hərəkəti, düşüncələrini müəyyən edən faktorlardan biri kimi strukturlaşdırılmış, fəaliyyətdə olan sistemlərdir" (19, 92).

Filosof Oqursovun mentallığa sistem-struktur baxışları daha dolğundur, onun fikrincə mentallıq "sosial qrupların obrazlar və təsəvvürləri sistemi, həyatda davranış tənzimləyiciləridir, sistemin bütün elementləri qarşılıqlı sıx əlaqəlidir, mentalitet ona görə mentalitetdir ki, fərd və sosial qrupların təcrübə və davranışını müəyyən edir "(22,52).

Mentallığın yönəlişlik və digər təlimatlar baxımından tədqiqi şüurdankənar və sosial avtomatizmlərlə əlaqədardır, terminin mahiyyətində sistemliliyə xüsusi diqqət ayrılır, "mentallıq dərk edilmiş və dərk edilməmiş psixoloji yönəlişliklər, fərdin və ya müxtəlif sosial qrupların hərəkət etmək, düşünmək, hiss etmək, qavramaq və dünyanı müəyyən yolla dərk etməyə meyliklər məcmusudur" (21, 92).

Mentalitet insanlar arasında real münasibətlərin şüurda inikasındır, sosisal-tarixi subyekt kimi etnosun və fərdin sosial-psixoloji xarakteristikasıdır.

Mentallıqla mentalitetin müqayisəsi məsələsində mentallığı fərdin müəyyən bir cəmiyyətə və tarixi dövrə mənsubiyyətini göstərən və tipik invariant strukturları özündə ehtiva edən universal xüsusiyyət kimi qiymətləndirilir (29, 23).

Mentalitetin genezisi sosial mühitdən, etnik icmanı əhatə edən təbii və sosial mühitlə bağlıdır .

Bu definasiyalarda mentalitetin sistem xarakterli olması, yəni fərd və icma üçün xarakterik olan təfəkkür və davranış tərzlərindən təşkil olunduğu fikri öz əksinin tapmışdır. Sistem funksional baxımdan özünün struktur elementləri arasında rabitə formaları ilə xarakterizə olunur, bu rabitə formalarının tədqiqi və zamandan asılı olaraq elementlərin dominant rolunun müəyyən edilməsi isə sistemin tədqiqi üçün daha əhəmiyyətlidir.

Sadalanan fikirləri ümumiləşdirərək mentallıq və mentaliteti belə təyin etmək olar: mentalitet iyerarxik struktura malik tarazlıqdan uzaq qeyri-xətti dinamik bir sistemdir, mentallıq isə onun alt sistemidir, mentalitetin açıq sistem kimi dəyişən mühitə adaptasiyasını təmin edir.

Mentalitet ziddiyyətli təbiətə malikdir, bir-birilə ziddiyyət təşkil edən rasionallıq və irrasional, genetik və sosial olanlardan ibarət iyerarxik bir sistemdir, mərkəzdə müxtəlif formasiya və zamanlarda qazanılmış maddi və mənəvi nailiyyətlər, çoxəsrlik kristallaşmış ənənələr, etnik şüurun dayanıqlı strukturu, ətrafda isə dəyişməyə meyli sosial həyatda qazanılanlardır. Başqa sözlə mentalitet sistemvaradıcı kateqoriyadır, şüurlu və şüurdan kənar, məntiqi və emosional, statik və dinamik, rasionallıq və irrasional elementlərin komplementar dialektik vəhdətini yaradır, əqli, hissi və hərəkət fəaliyyət sahələrini birləşdirir.

Qnoseoloji baxımdan mentallıq sosial həyatda uzun müddətə etnosun düşüncə və davranışlarını formalaşdırmış alqoritmlər sistemidir. Bu alqoritmlər tipik vəziyyətlərdə etnosun və onun hər bir fərdinin davranış və qəbul ediləcək qərarlarını əvvəlcədən proqnozlaşdırmağa imkan verir, yəni mentallıq dəyər yönümlərində, qeyri-aşkar təlimatlarda, mədəniyyət stereotiplərində, yaradıcılıq sahəsindəki stereotiplərdə, tipik məsələlərin həllinə yanaşma üsullarında ifadə edilir.

Hər bir etnosun əsas atributu, uzunmüddətli tarixi inkişaf prosesində formalaşmış etnik özünüidentifikasiya kriteriyaları sistemi və nəsillər arasında ənənəni, varisliyi təmin edən bir mediator olması mentalitetin ontologiyasının əsasıdır.

Yuxarıda qeyd edilən milli identifikasiya üç element özlə aparılır: təfəkkür tərz, yəni etnik dünyagörüşləri, təbiət, cəmiyyət haqqında etnik baxışları, milli özünüdərk, etnik mənsubiyyət, dil və mədəniyyət ümumiliyi; emosional, dəyər yönümləri, yəni etnosun şərəf və ləyaqəti, milli iftixar hissi, milli ənənələrə sədaqət, etnos üçün nəyin qəbul olunan, nəyin qəbul olunmayanlara riayət etmək; rəftar və davranış tərz, sosial standartlar, əməli fəaliyyətdə etnosu mənsub olan etiketləri gözləmək.

Mentalitet struktur baxımdan irsi-dəyişməz və sosial həyatda qazanılan, yeniliklə bağlı dəyişən hissədən ibarətdir, bu iki faktor arasında qarşılıqlı dialektik əlaqə mentalitetin iş prinsipini təşkil edir. Ona görə də mentaliteti insanın obyektiv gerçəkliyə münasibətləri sistemi və şəxsiyyətin bütövlüyünü təmin edən təbii və ictimai-tarixi qaynaqlar əsasında dəyişməkdə olan bir proses kimi araşdırmaq olar. Belə ki, etnos, fərd, cəmiyyət onu əhatə edən mühitlə daim enerji və informasiya mübadiləsi edən, özünütəşkilə meyli mürəkkəb açıq sistemlərdir. Belə sistemlərin zaman və məkan daxilində təkamülü sinergetik paradigmalarda mövzudur.

Sinergetika varlığın ontoloji əsaslarına yeni baxışdır, varlıq və təşəkkül proseslərinə münasibəti dəyişdirmiş, reallığın elmi şərhində, obyekt-subyekt münasibət-

lərində təsadüfi faktorların konstruktiv rolunu təsbit etmiş, mövcud kateqoriyaları yeni məzmunla zənginləşdirmişdir.

Sinergetikanın elmi konsepsiyaları H.Haken və İ.Priqojin tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır.

H.Hakenin konsepsiyasına görə sistem iyerarxiya prinsipi və nizamlılıq parametri ilə idarə olunur. Sinergetikanın əsas prinsipləri qeyri-xəttilik, təşkilatın qurulması, onun mənşəyi, inkişafı, özünümürəkkəbləşdirmə sistemi, strukturun formalaşma prosesləridir; ixtiyari təbiətli sistemlərdə kooperativ proseslər özünü təşkilə bağlıdır (32, 19).

Nizamlılıq parametri sistemin makroxarakteristikasıdır, zaman və məkan daxilində dəyişmələrini tabeçilik prinsipi vasitəsi ilə idarə edir.

İ. Priqojinin konsepsiyasının təməl anlayışları xaosdan nizamlılığa və dissipativ strukturlardan ibarətdir. Özünü təşkil prosesi sistemin «ən kiçik dissipasiyası» olan qeyri-tarazlıq vəziyyətinə keçməsidir (25, 103). Yüksək dərəcəli qeyri-tarazlıq vəziyyətləri üçün qeyri-xəttilik xarakterikdir ki, nəticədə kiçik qradiyent böyük miqyaslı nəticələrə gətirib çıxarır (26, 67).

Qeyri-xətti açıq sistem, qeyri-tarazlıq, spontanlıq, dayanıqsızlıq, biristiqamətlik, kiçik səbəblərə görə böyük nəticələr, özünü inkişaf, özünü tənzim, sistemin inkişaf yollarının çoxvariantlılığı, bifurkasiya nöqtələrinin mövcudluğu sinergetikanın əsas anlayışlarıdır.

A.P. Oqursovun fikrincə "düşüncənin qeyri-xətti modelləri "sıçrayışların" dərk edilməsini nəzərdə tutur, yəni bir fikirdən digərinə keçid səlisliyi pozulur... Artıq tam induksiya metodu universal anlayışların formalaşmasında belə "sıçrayışı" qəbul edir" (23, 9).

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-xəttilik yalnız riyazi model deyil, dünyanın ontoloji xassəsidir.

Sinergetikanın əsas elmi nəticəsi rezonans təsir mexanizmidir. Sistemin məqsədyünlü fəaliyyətində onun məxsusi xassələri ilə qıcıqlandırıcı təsirlərin uyğunluğu həlledici rol oynayır.

Sinergetik sistem kimi etnosun nizamlılıq parametrləri onun ana dili, milli xarakteri, adət-ənənələri, gerçəkliyə münasibəti, mərasimləri və geyim formalarıdır ki, bütün bunlar da milli mentalitetdə öz əksini tapır.

Sistem öz strukturu ilə təyin edilir, struktur "müxtəlif daxili və xarici dəyişmələrdə obyektin əsas xassələrini saxlamağı təmin edən dayanıqlı əlaqələr məcmusu; sistemin əsas xarakteristikası, onun invariant aspektidir" (31, 629).

Mentalitetin struktur elementlərindən etnik stereotiplərə və dəyərlərə nəzər salmaq.

Etnik stereotiplər ontoloji baxımdan ictimai inikas vasitəsi olaraq etnosun müəyyən tarixi mərhələdə formalaşmış dünyagörüşü, dəyər yönümünün təcəssüm formasıdır, milli xarakteri və sosial davranışın milli modelini müəyyən edir.

Etnik stereotiplər etnik dəyərlər sisteminin qorunub saxlanılması, etnosun daxili bütövlüyünün təmin olunması, "yad" informasiya üçün süsgəc funksiyasını yerinə yetirir və kütləyə ideoloji təsir vasitəsi kimi istifadə olunur. Alınan informasiyanın emal mexanizminin alqoritmləşdirilməsi, "düşüncəyə və əməli fəaliyyətə qənaət", informasiyaya kateqorial düşüncə ilə yanaşma, sosial mədəni həyata daxil olan

informasiyanın təsnifatı və prioritet prinsipi əsasında nizamlanması stereotiplərin qnoseoloji funksiyalarını təşkil edir.

Dəyər öz təbiəti ilə obyektivdir, insanların davranış təyinediciləridir. Dəyərlərin strukturundakı dialektika polyarlığa, antinomiyalara, insanın dual təbiətinə əsaslanır, bu baxımdan mentalitetin sinergetik paradigmalara təhlili üçün geniş imkan yaradır.

Mənəvi dəyərlər attraktorlardır, vaciblik və zərurilik statusuna malikdir, “mənəviyyatın əsasıdır, insanları kamilləşdirməyə yönəldir, yəni zövqlər, ictimai münasibətlər, iradə fenomeni, şəxsi-psixoloji xüsusiyyətlər, reallığa münasibət, insanın iradəsini, həyəcanlarını, davranışını təyin edir və istiqamətləndirir (17, 229).

Beləliklə, mentalitet nəzəri və praktiki fəaliyyət sahələrini əhatə edir. Lüsüen Fevr fəaliyyət sahələri haqqında yazır: "Əvvəldən bir-birinə bənzəməyən iki sahə mövcuddur: bilik və əməli fəaliyyət sahəsi, elmin və ilhamın sahəsi, predmetlərin dünyası, bunlar artıq mövcud olanlara aiddir, bir də coşqu ilə yaranmaq prosesində olanlar... Dəqiq təsbit olunan tarixi faktlar insan iradəsini sarsıda bilərmə? ... Bu iki sahə ... təbiətin obyektiv sahəsi ilə ruhun subyektiv sahəsi arasında onları zənginləşdirir biləcək və çoxdan dumanlı şəkildə görünən yeni əlaqə mümkünlüyü mövcuddur"(15, 18-19).

Mentalitet məhz Lüsüen Fevrin vurğuladığı “dumanlı şəkildə görünən yeni əlaqələrin” daşıyıcısıdır.

Milli mentalitetimizi xarakterizə etmək üçün tarixi keçmişimizə nəzər salmaq.

Xalqımız öz dünyagörüşlərini hələ eramızın ilk 5 yüz illiyində formalaşdırmış və qonşu xalqlarla fikir mübadiləsində olmuşdur. M .Seyidov bu barədə yazır: “V yüzillikdə və ondan qabaqlar Azərbaycan mifik, ictimai, fəlsəfi, bədii təfəkkürü aydınlaşdırır ki, o, çağı üçün aktual, gərəkli düşüncələrlə uğraşmış, ümumbəşəri problemə (“ölüm-insan”, “insan-tanrı”, “insan taleyi” və s.) girişmiş və onları həll etməyə çalışmışdır... uzan//ozan sənəti Azərbaycan ictimai, bədii-fəlsəfi təfəkkürünü zənginləşdirdiyi kimi, qonşu xalqların dil, bədii yaradıcılıq ilişkilərini də yaratmış və öz sırasında orada hərdən az, hərdən çox dəyişiklik etmişdir (10, 485).

Milli mentalitetimiz ilk növbədə folklor mətnlərində, xalq poeziyasında, etnik frazeoloji vahidlərdə, aforizmlərdə özünü ifadə edir.

Folklor bədii mədəniyyətin qədimdən yaranmış ilkin əzəli nüvəsi, mədəniyyətin xüsusi bir fenomenidir, eyni zamanda hər bir xalqın «mənəvi arxetipi», etik, estetik düşüncələrinin, milli bədii ənənələrinin mənbəyi, milli özünüdərkini ifadəçisidir. Başqa sözlə, folklor milli mentaliteti formalaşdıran əsas qaynaqdır.

Folklor ana dilini formalaşdırır, dil milli inkişafın elə bir vasitəsidir ki, xalqın xarakterini onun adət- ənənələri və əməlidən çox dili vasitəsi ilə daha asan öyrənmək olar(14,167) .

Folklorun dili çoxsəviyyəli, çoxlaylı mürəkkəb bir sistemdir. Folklorun dili xalq şivələri, dialektlər və ümumxalq dilinin “ərinti şəklində” birləşməsidir.

Folklor mətnləri, dünyanın milli dil mənzərəsi və milli dil stereotipləri etnik stereotiplər sistemini formalaşdırır.

Bir söz sənəti kimi folklorun əsasını aşıq poeziyası təşkil edir. Aşıq Ozan sənəti Dədə Qorqudun adı ilə bağlıdır, “ Kitabi Dədə Qorqud”da oxuyuruq: “Dədə Qorqud” Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan, Qorqud ata, bir ər qopdı. Oğuzun, ol kişi tamam bilicisiydi,- nə diyərsə, olurdu. Ğaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həq təala anın könlinə ilham edərdi” (6, 31).

Dədə Qorqud xalqın məsləhətçisi, gələcəkdən xəbər verən və aşiq ozanların ustadıdır. Tufarqanlı Abbasdan bəri ustadlarımız aşiq poeziyasını inkişaf etdirərək zənginləşdirmiş, nəsil-dən-nəsilə ötürmüşdür. Ustad sənətkarın şeirləri müasirləri və özündən sonrakı şairlərin yaradıcılığı üçün bir impuls olmuş, onlar bu şeirlərə nəzirə yazaraq ustalılıqlarını artırmışlar.

Ozanlarımızın xalq psixologiyasına dərinlən bələd olması, zəngin həyat təcrübəsinə dayanan müdrikliyi, ustadlığı Dədə Qorquddan gəlir.

Xalqımız bayatılardan başlayaraq zaman-zaman yeni şeir formaları yaratmışdır. Xalq şeiri formalarının məzmun və forma baxımından təhlili xalq poeziyasının inkişaf yoluna nəzər salmağa imkan verir. Aşiq şeiri formalarının təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, xalq öz şeirlərini qənaət prinsipinə uyğun yaratmış, özünəməxsus düşüncə stereotipləri formalaşdırmışdır. Azərbaycan aşiq poeziyasının formaları vahid bir sistem təşkil edir, struktur baxımından mərkəz və onun ətrafı topoloji strukturuna uyğundur.

Milli mentalitetimizin qaynaqlarından biri “Kitabi Dədə Qorqud”dur, dastanda oğuzların xarakteri haqqındakı fikirləri belə ifadə etmək olar: “Oğuzların zəngin, rəngarəng, mənəvi-psixoloji xüsusiyyətləri ümumi xarakter əlamətlərində daha parlaq şəkildə təzahür edir. Oğuzlar cəsur, igid, qorxmaz, çalışqan, qarşıya qoyduğu mədsədə çatmaqda inadkar və qətiyyətlidirlər. Oğuzlarda əsl adı bir şəxs doğularkən deyil, həyatda bir hünər, igidlik göstərdikdən sonra alır. Özü də, bu adı ona Dədə Qorqud verir (1, 35).

Xalqımızın elm və mədəniyyət sahəsində əldə etdiyi nailiyyətləri baxımından XII-XIV əsrlər xüsusi yer tutur.

Mədəniyyət özünü inkişaf etdirən bir sistemdir, mədəniyyətin inkişafına öz daxili elementlərindən başqa, gizli, iqtisadi, siyasi və digər sosial faktorlar təsir edir, artıq mədəniyyət özü sosial həyatın inkişafına ciddi təsir edir.

Sinergetik paradixmalar bu inkişafın səbəblərini mədəniyyətin müəyyən zaman kəsiyində keçirdiyi böhranla əlaqələndirir. Bu dövrdə mədəniyyət etnosun arzu və istəklərinə cavab verə bilmir. Azadlığa can atan insanlar mədəniyyətdə yenilik axtarır. Böhran dövründən inkişaf istiqamətlərinin seçilməsində mədəniyyətin alt sistemində mövcud olan pulsasiyalar (döyüntülər), təsadüfi faktorlar xüsusi rol oynayır.

Alim və şairlərimizin işləyib hazırladıqları konsepsiya və metodologiyalar zamanın tələblərinə adekvat cavablardır.

XII əsrdə yaşayıb yaratmış dahi Azərbaycan şairi Nizami öz dövrünün elmi nailiyyətlərini mənimsəmiş, yaratdığı “Xəmsəsində” təbiət, cəmiyyət, insan, elm və incəsənət haqqında indiyə qədər öz əhəmiyyətini itirməyən qiymətli fikirlər söyləmişdir. O, poeziyaya bir sistemlilik gətirmiş, vahid süjet ətrafında ideya, məzmun baxımından bitgin əsərlər yaratmış, öz qəhrəmanlarının daxili aləmini böyük ustalılıqla açmış bir reformatordur. Nizami söz sənətinin mahiyyətini, şairin qarşısında duran vəzifələri, onun məsuliyyəti haqqında yazır:

Fikrin əvvəli, hesabın sonu, -
Sözdür, bu sözü yadında saxla.
Söz qoşmaq sirrinin pərdəsi
Peyğəmbərlik pərdəsinin bir kölgəsidir.
Kibriyalar öndə və arxada cərgə qurarkən
Öndə peyğəmbərlər, sonra isə şairlər gəldilər.

Sözdən yuxarıda oturan yoxdur,
Bu dünyanın var-dövləti yalnız sözdədir.
Mənim məharətim cadunun səbrini əlindən alıbdir,
Mənim sehrim mələkləri aldadan bir əfsundur” (4, 50-56).

Söz ustadı sözün sakrallığını unutmamalı, sözə qənaətlə yanaşmalıdır:

Sözündə çoxluğa qoyma yer olsun,
Birin yüz olmasın, yüzün bir olsun. (5,46)

Nizami vətənpərvər şairdir, vətənə sevgisini “mənim Babilim Harut yandıran Gəncəmdir” deyər ifadə edir.

Nizami maddələr arasındakı cazibə haqqında fikirlərini belə ifadə edir:

Bu saysız-hesabsız maddələr yenə,
Bax, gör, meyl edirlər mərkəzlərinə. (5,49)

İnsan mənəviyyatına dərinədən bələd olan Nizami, yaratdığı obrazların psixoloji vəziyyətini, düşüncə və duyğularını, ruhi sarsıntılarını, parlaq bədii boyalarla təsvir etmiş, insanın daxilindəki ziddiyyətləri hələ XII əsrdə bütöv insan konsepsiyasından göstərə bilmişdir:

“- şəxsiyyətin bütöv və qlobal tədqiqi;
- maddi-cismani proseslərdə baş verən psixi hadisələrin mənbəyinin axtarışı;
- psixi hadisələrin dəyişkənliyi və dinamikliyini qəbul etmək;
- şəxsiyyətin formalaşmasında yalnız onu əhatə edən mühit və aldığı tərbiyə deyil, həmçinin onun öz fəallığı da mühüm rol oynayır” (13, 23).

Orta əsr Şərq poeziyasında mənəvi-əxlaqi problemlər üstünlük təşkil edir. Nizamidən başlayaraq böyük şairlərimiz və filosoflarımız öz əsərlərində mənəviyyat problemlərinə geniş yer vermiş, mənəviyyatla bağlı orijinal fikirlər söyləmişlər.

Azərbaycanın böyük mütəfəkkir şairi Nəsiminin adı hürufiliklə bağlıdır. Hürufilik bir məqsəd, əqidə və fəlsəfi dünyagörüşüdür. Hürufilikdə Nəsimi insan haqqında fikirlərini hərflərin vasitəsi ilə ifadə edir. İnsan problemi böyük mütəfəkkirin bütün əsərlərinin əsas mövzudur, onun lirik şeirlərinin qəhrəmanları idrak sahibləridir, cəmiyyətdə baş verən hadisələr onları düşündürür, onlar öz ideallarına çatmaq üçün mübarizəyə hazırdırlar.

Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri laməkən mənəm, kövnü məkana sığmazam

deyə mütəfəkkirin nəzərində insan öz ağı, idrakı ilə bu dünyaya sığmır, məkansız gövhərdir.

Sözün ontologiyası ilə bağlı Nəsiminin fikirləri çox əhəmiyyətlidir:

Şeş cəhətdən münəzzəh anlavü bax,
Şöylə kim xaliqi-cahandır söz.
Tülü ərz ilə ümqü bulunmaz,
Yəni bihəddü binişandır söz.

Zahirü batin əvvəli axir,
Aşkarəvü həm nihandır söz. (8,58)

Yəni, söz dünyanın özüdür, belə ki, dünyada baş verən hadisələri ancaq söz düzgün, adekvat ifadə edə bilər, sözün rəngi, sərhədi yoxdur, o həm aşkar, həm də gizlidir.

İşraqilik fəlsəfi təliminin müəllifi, böyük Azərbaycan filosofu Şihabəddin Sührəvərdinin yaradıcılığı zəngindir, 40-dan yuxarı traktatın müəllifidir. Orta əsr peripatetizmini zənginləşdirmiş, “Aristotelin fəlsəfi kateqoriyalarına yeni təsnifat vermiş, mahiyyətə, kəmiyyətə, nisbətə və hərəkətə müstəqil kateqoriya kimi baxmış, zaman, məkan, malikiyyət, vəziyyət, təsir və təsirlənmə kateqoriyalarını isə nisbət kateqoriyalarının tərkibinə daxil etmişdir” (7,71).

Şihabəddin Sührəvərdinin işraqiliyə dair əsərlərində qeyri-maddi substansiyalar mücərrəd işıqlar, maddi substansiyalar isə kölgələr, qaranlıqlar kimi qəbul edilir.

Orta əsr Azərbaycan filosofu Şeyx Mahmud Şəbüstəri indiyə qədər filosofların diqqətini cəlb edən “Gülşəni-raz” fəlsəfi poemasının müəllifidir. Sufizm fəlsəfəsinin terminləri bu əsərdən istifadə edilərək tərtib edilmişdir.

Şəbüstəri varlığın üç növünü, hissələrin on növünü göstərir. “Şəbüstəri vahid varlığı, vahid dünyanı və allahı qəbul edir: ətraf aləmin ayrı-ayrı predmetləri və hadisələri Allah tərəfindən bildirilir”. Bununla yanaşı Şəbüstəriyə görə təbiətin özü qanunauyğun şəkildə inkişaf edir və yeniləşir” (8, 21).

Dahi Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusi Marağada rəsədxana tikdirmiş, astronomiya elmini zənginləşdirmişdir, onun traktatları sayəsində triqonometriya bir fənn kimi formalaşmışdır. Nəsirəddin Tusi elmlərin təsnifatını vermiş, nəzəriyyə ilə praktika arasında qarşılıqlı əlaqənin vacibliyini göstərmişdir: “Nəsirəddin Tusi tərəfindən elmin təsnifinə dair təklif edilən sxemin geniş əhatəli olması, burada fundamental və tətbiqi elmlərin vəhdət halında tutulması, elmlər və onların tətbiqi arasında kəskin həd qoyulması, eləcə də nəzəriyyədən praktikaya və praktikadan nəzəriyyəyə müəyyən keçidlər olması həmin sxemin güclü cəhətləridir. Alim belə hesab edirdi ki, bütün elmlər sisteminin zirvəsi, bu sistemi ümumiləşdirən və onun bəzəyi olan fəlsəfədir” (9,110).

Nəsirəddin Tusi mənəviyyət və əxlaq məsələləri ilə xüsusi məşğul olmuş və “Əxlaqi –Nasiri” əsərini yaratmışdır. Yalnız Azərbaycan üçün deyil, Yaxın Şərq üçün bu əsərin böyük əhəmiyyəti var.

Tusiyə görə əxlaq elminin mövzusu insani-nəfsdir, o nəfsdir ki, insanın iradəsindən asılı olan yaxşı və tərifiyə, qəbih və pislənən işlərin hamısı onunla əlaqədardır. Əxlaq elmini nəzəri və əməli fəaliyyətə ayıran Tusi insanın əməlini onun niyyəti və məqsədi ilə əlaqələndirir: ... əsl adil adam ona deyərlər ki, nəfsdə olan qüvvətlər və onların nəticəsində əmələ gələn daxili fəaliyyət və hərəkətlər müvazinətdə olub bir-birinə qələbə çalmasınlar; bundan əlavə ondan xaricdə olan kərəmətlər, müamilə və münasibətlər də tarazlıq vəziyyətində olmalıdır, eləcə də o, ancaq ədaləti nəzərdə tutmalıdır, ... , bu isə yalnız o zaman mümkündür ki, nəfs bütün fəzilətlərə küll halında yiyələnmiş olsun, onların fəaliyyəti arasında möhkəm nizam-intizam və ahəngdarlıq yaransın,.. (11, 97).

İnsan əməli haqqında Tusinin fikri indi planetar düşüncə adı ilə elmə daxil olan fikirlə səsleşir, o, öz dövrünü yeddi əsr qabaqlamışdır: “Əməl- gizli qüvvələri ortaya

çıxarmaq, müxtəlif sənət və peşələrdən fayda götürmək, müxtəlif iş vərdişləri əldə etmək üçün göstərilən fəaliyyətə deyilir, bu şərtlə ki, o, bəşəriyyətin qüdrətinin artmasına, onun təkmilləşməsinə səbəb olsun” (14, 35).

Aristotelin vaxtından bəllidir ki, bütün fəzilətlərin önündə ədalət dayanır. Ədalət cəmiyyətin dayanıqlı inkişafı üçün əsas prinsipdir. Tusi ədalət haqqında yazır: “Ədalət” sözünün mənası öz mənşəyi etibarilə “bərabərlik” və “tarazlıq” sözü ilə bağlıdır, bərabərliyi isə birliyi (vahidliyi) başa düşmədən anlamaq çətinidir. ... Deməli, kim “birliyə” nə qədər yaxın olsa, o qədər də kamil olar, “birlik” (“vəhdət”) şərəfinin səbəbi, bəlkə də varlıqların yaradılması və yaşadıcısı; «artıqlıq» və «əskiklik» rəzilətin səbəbi, bəlkə də varlıqların öldürücüsü və məhv edicisidirsə, “ortalıq” “birliyin” mərkəzidir; əks və zidd qüvvələrdən artıq və əskiklikləri alan, ifratlığı və çatışmazlığı aradan qaldıran, onu birlik libasında naqislik və rəzilətin ən aşağı nöqtəsindən kamillik və fəzilətin ən yüksək zirvəsinə qaldıran odur. Əsl, üzvi vəhdət yalnız əks qüvvələr arasında yarana bilər. ... nisbətdə də bərabərlikdən daha şərəfli bir nisbət ola bilməz... (11, 97).

Tusinın üzvi vəhdətlə bağlı fikrində sətirləti harmoniyanın antinomiylarla definasiyası verilir, məsələyə sistemli yanaşma öz əksini tapır. “Nisbətdə bərabərlik” ifadəsi müasir miqyas invariantlığına, yəni fraktala ekvivalentdir. Tusi hələ XIII əsrdə müasir fraktalı “daha şərəfli bir nisbət” adlandırır.

Dahi şairimiz Füzuli elmlə incəsənətin vəhdətini öz yaradıcılığında əsas prinsip kimi qəbul edir, şairlik üçün dərin və hərtərəfli biliyin olmasını vacib sayır:

“Elə ki, uşaqlıq dövründə dünya karxanasına etibar nəzərilə baxdım, maarif kəsb etmək gözəlini özümə məşuqə etdim, mən bütün ülum və fünunu özündə toplamış bir insan olmaq üçün çalışırdım.” (3, 17), “zira elmsiz şeir əsası yox divar olur və əsassız divar qayətdə bətibar olur» (4, 43).

Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması dünya ədəbiyyatında məhəbbət mövzusunda yazılan ən möhtəşəm əsərlərdən biridir.

Füzuli lirikası insan qəlbinin pak və zərif duyğularını təkrarsız bədii boyalarla ifadəsidir, dərin psixoloji-məntiqi və emosional təsir qüdrətinə malikdir. Güzəllik anlayışı Füzulinin ecazkar lirikasında bütün çalarları ilə açılır.

“Ver sözə ehyə ki, tutduqca əni xabi-əcəl,
Edə hər saət səni ol uyqudan bidar söz” (4,167)

deyə Füzuli söz sənətinin etalon, ideal sayıla biləcək nümunələrini yaratmışdır.

Azərbaycan mədəniyyətinin yuxarıda qeyd etdiyimiz intibah dövrü üçün aşağıdakılar xarakterikdir:

-Elmi metodologiyaların işlənməsi;

-Sosial ideyalar, elmin nailiyyətləri bəşəriyyətin tərəqqisinə xidmət etməlidir prinsipi;

-Sistem təfəkkürü, elmlə mədəniyyətin vəhdəti, yəni elm perspektivə yönəlir, mədəniyyət ənənəyə əsaslanır;

- Ənənə və yaradıcılıq münasibətlərinə elmi yanama.

Elm və incəsənətin metodoloji problemlərinin hələ orta əsrlərdə bu səviyyədə işlənməsi Azərbaycan mədəniyyətinin nailiyyətidir.

Azərbaycan mədəniyyətinin digər nailiyyəti etnosun əsrlər boyu yaratdığı əxlaqi stereotiplərdir. Əxlaqi stereotiplər attraktor funksiyasını daşıyır, ədalət prinsipi, təmənnəsiz yaxşılıq, xeyirxahlıq cəmiyyətin dayanıqlı və davamlı inkişafını təmin edir. Bu əxlaqi vərdisləri qoruyub saxlamaq üçün mənəvi səbatlığın formalaşdırılmasına, əxlaq prinsipi və normalarının hər bir fərdin əqidəsinə çevrilməsinə nail olmağa çalışmaq lazımdır.

Bu problemin həllində söz sənətinin rolu böyükdür, bəşəri ideyaların, fəzilətlərin inandırıcı təsviri oxucuda yüksək mənəviyyat aşılıyır, bədii əsərlərdə yaradılmış obrazlar simvillərə, stereotiplərə çevrilir, oxucuları ardınca aparır. Nəticədə mədəniyyət identikliyi təmin edilir. Milli özünüdərk, yəni mənsub olduğu etnosun özünəməxsusluğunun, mədəniyyət unikalığının dərk, digər millətlərin mədəniyyətinə hörmət hər bir fərdin öz xalqı qarşısında məsuliyyətini artırır.

Etnik mentalitetimizin ifadəçisi üçrəngli bayrağımızdır. Milli bayrağımızdakı göy rəng türkcülüyü, qırmızı rəng müasirliyi, yaşıl rəng islam ideologiyasını ifadə edir.

Bu üç rəng milli mentalitetin təməl elementləridir: türklük etnik mənsubiyyət, müasirlik milli zəmin üzərində inkişaf, islam dini mənsubiyyət, müsəlmançılıq, yəni etnik unikalığı qorumaqla, müsəlmançılığı saxlamaqla etnosun daimi inkişafını təmin etmək.

Azərbaycan mədəniyyətinin növbəti sürətli və genişmiqyaslı inkişafı XX əsrin 30-40-cı illərinə təsadüf edir.

Elm və mədəniyyətin inkişaf şərtlərini rezonans təsir mexanizmi ilə ifadə etmək olar, rezonans o zaman baş verir ki, etnosun milli-mənəvi dəyərləri dövlət siyasətinin prioritet isiqamətləri ilə üst-üstə düşsün.

Dahi bəstəkarımız Üzeyir bəy Hacıbəyli 20 illik gərgin axtarışlardan sonra Səfiəddin Urmavidən başlayan musiqi nəzəriyyəsini inkişaf etdirərək “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” monoqrafiyasını yazmışdır. Azərbaycanda bəstəkarlıq məktəbinin yaradılması da onun adı ilə bağlıdır. Bu məktəbin Qara Qarayev, Cövdət Hacıyev, Fikrət Əmirov, Cahangir Cahangirov, Tofiq Quliyev kimi nümayəndələri Azərbaycanda bəstəkarlar nəsli yetişdirmişlər.

Bu illərdə Üzeyir bəy Hacıbəylinin “Koroğlu”, Müslüm Maqomayevin “Nərgiz”, Qara Qarayev və Cövdət Hacıyevin “Ayna”, “Vətən”, Niyazinin “Xosrov və Şirin” operaları və musiqi mədəniyyətimiz üçün yeni olan “Qız qalası” baleti, Fikrət Əmirovun “Kürd ovşarı”, “Şur”, Niyazinin “Rast” simfonik muğamları yaradılmışdır.

Dramaturgiyamız Hüsəyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Mehdi Hüseyn və digər dramaturqların dram əsərləri ilə zənginləşdirilmişdir.

Bu dövr xalq yaradıcılığı üçün də inkişaf dövrüdür, dastan yaradıcılığında ilk dəfə olaraq xalqın öz azadlığı uğrunda mübarizəsinə həsr olunmuş “Nəriman” (aşiq Hüseyn Bozalqanlı) dastanı yaradılmışdır.

Böyük Vətən müharibəsi illərində “Arşın mal alan” və “Fətəli xan” filmləri çəkilmişdir.

Həmin dövrdə Azərbaycanın milli sərvəti olan neftin tədqiqinə xüsusi diqqət verilmişdir. Bu sahədə aparılan ciddi elmi tədqiqatlar öz bəhrəsini vermiş, Murtuza Nağıyev “Resirkulyasiya” nəzəriyyəsini yaratmış, Yusif Məmmədəliyev öz adı ilə adlanan alkülləşmə reaksiyasını kimya elminə töhvə vermişdir.

Fizika və riyaziyyat kimi fundamental elm sahələrində beynəlxalq miqyasda tanınmış mütəxəssislər yetişdirilmişdir.

Mədəniyyətin inkişafında əldə edilən nailiyyətlər milli-mənəvi dəyərlərin üzərində qurulmalı, milli dəyərlər dominant rol oynamalıdır. Biz bu prinsipi elm və incəsənətimizin növbəti onilliklərdəki nailiyyətlərində aydın görürük.

Fikrət Əmirovun “Min bir gecə”, “Nəsimi dastanı”, “Nizami ” baletləri, “Sevil” operası, “Gülüstən Bayatı Şiraz” simfonik muğamı milli zəmində yaradılmışdır. Qara Qarayev III simfoniyasının II hissəsində təcnisin strukturundan yaradıcılıqla istifadə etmişdir. V. Mustafazadə muğamla cazın sintezinə nail olmuşdur.

Səttar Bəhlulzadənin, Toğrul Nərimanbəyovun, Tahir Salahovun və başqa rəssamlarımızın tablolarında doğma vətənə sevgi, milli iftixar hissi qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu bir məkandır, burada əsrlər boyu zəngin milli-mədəni bir mühit formalaşmışdır. Azərbaycanın zəngin təbiəti, xalqımızın qədim mədəniyyəti, etnik əhatəsi ilə mehriban münasibəti multikulturalizmi və tolerantlığı tarixən azərbaycanlıların həyat tərzinə çevirmişdir.

Milli müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra mədəniyyət və incəsənətimizin inkişafı üçün hər cür şərait yaradılmışdır, məhz bu səbəbdən dünya xalqlarında etnosumuz və vətənimiz haqqında real təsəvvürlər yarada bilmişik.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inkişafı. Bakı: Elm, 2000, 137 s.
2. Füzuli M. Əsərləri, Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1958, III cild, 466 s.
3. Füzuli M. Əsərləri, Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1958, I cild, 466 s.
4. Gəncəvi Nizami, Sirlər xəzinəsi, Bakı: Elm, 1981, 247 s.
5. Gəncəvi Nizami, Xosrov və Şirin, Bakı: Yazıçı, 1982, 401 s.
6. Kitabi Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
7. Məmmədov Z.C., Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı: Elm, 1978, 205 s.
8. Nəsimi İmadəddin, seçilmiş əsərləri, Bakı: Maarif, 439 s.
9. Rzayev Ağababa, Nəsirəddin Tusi, həyatı, elmi, dünyagörüşü. Bakı: İrşad, 266 s.
10. Seyidov Mirəli, Azərbaycan xalqının soy-kökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
11. Tusi Nəsirəddin, “Əxlaqi –Nasiri”. Bakı: Elm, 1980, 256 s.
12. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультуральная природа ментальности // Язык. Словесность. Культура. – 2011, № 1. М.: Аналитика родис, с. 20-39.
13. Байрамов А.С. Психологические этюды. Баку: Азернешр, 1989, 220 с.
14. Гумбольдт Вильгельм фон, Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1988, 400 с.
15. Гуревич А.Я., Уроки Люсьена Февра, Февр Л. Бои за историю М.: Наука, 1991, 635 с.
16. Дрепа Г.Н., Дмитриев А. Н., Дмитриева Э.Я., Ментальность и менталитет российского общества: к анализу механизмов рефлексивного взаимодействия // Российское сознание: психология, культура, политика. Самара: СамГУ, 1997, с. 90-100.
17. Дробницкий О.Г., Понятие морали, М.: Наука, 1974, 388с.
18. Дубов И. Г., Феномен менталитета: психологический анализ // Вопросы психологии, Школа-Пресс, 1993, №5, с. 20-29.
19. История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах, М.: РГГУ Москва, 1996, 255 с.
20. Люсьен Леви-Брюль, Первобытный менталитет, СПб: Европейский Дом, 2002, 400 с.
21. Маслова В.Л., Лингвокультурология, М.: Издательский центр “Академия”, 2001, 208 с.

22. Огурцов А.П., Национальный менталитет и история России / материалы «круглого стола» // Вопросы философии, М: Наука, 1994, № 1, с.25-53.
23. Огурцов А.П. Постмодернизм в контексте новых вызовов науки и образования // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия Философия. Филология. - Самара, Область наук, 2006. - № 1. 2, с. 3-27.
24. Опыт словаря нового мышления. М., 1988, 558 с.
25. Пригожин И., От существующего к возникающему: Время и сложность в физических науках, М: Наука, 1985, 328 с.
26. Пригожин И., Стенгерс И., Время. Хаос. Квант. М.: Прогресс, 1994, 266 с.
27. Пушкирев Л. Н. Что такое менталитет? (Исторические заметки) // Отечественная история. М.: Наука, 1995. № 3, 233 с.
28. Современная западная философия: Словарь. М: ТОН-Остожье, 1998, 544 с.
29. Усенко О. Г. К определению понятия «менталитет» // Русская история: проблемы менталитета, М., Ин-т рос. истории РАН, 1994, с. 9-15.
30. Февр Л. Бои за историю, М.: Наука, 1991, 635 с.
31. Философский энциклопедический словарь, М: Советская энциклопедия, 1989, 815 с.
32. Хакен Г., Синергетика. Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. М.: Мир, 1985, 424 с.
33. Шабустари Махмуд, Гюльшан-и раз. Баку: Элм , 1977, 116 с.

МЕНТАЛЬНОСТЬ И МЕНТАЛИТЕТ В КОНТЕКСТЕ СИНЕРГЕТИЧЕСКИХ ПАРАДИГМ

Ф.А.КУЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В последнее время гуманитарные науки все более внимание уделяют к категориям ментальность и менталитет. Это связано с тем, что ментальность и менталитет играют значительную роль при исследовании национально – духовных ценностей.

Менталитет - системное понятие, характеризующее мировоззрение, моральные нормы, стереотипы поведения, религиозную принадлежность, культуру и искусство этноса.

Менталитет - атрибут этноса, система критерий самоидентификации, образ этнического мышления и национальная модель социального поведения, медиатор, обеспечивающий традиции и преемственность между поколениями. Ментальность – система мышления, чувства, установок восприятия действительности индивида и социальной группы, социально-культурных автоматизмов сознания.

Синергетический подход к ментальности и менталитету имеет научно- методологическое значение для исследования диалектики между индивида и социума, генетического и социально-культурного, сознании и бессознательного.

Ключевые слова: менталитет, ментальность, национальное сознание, система стереотипов, синергетические парадигмы, аттрактор.

MENTALITY IN THE CONTEXT OF SYNERGETIC PARADIGMS

F.A.KULIEV

SUMMARY

Recently, the humanities are increasingly focusing on the categories of mentality. This is due to the fact that mentality plays a significant role in the study of national and spiritual values.

Mentality is a systemic concept that characterizes the world view, moral norms, behavior stereotypes, religious affiliation, culture and art of ethnos.

Mentality is an attribute of an ethnos, a system of self-identification criteria, an image of ethnic thinking and a national model of social behavior, a mediator that provides traditions and continuity between generations. Mentality is a system of thinking, feeling, attitudes of perception of the reality of the individual and social group, socio-cultural automatisms of consciousness.

The synergetic approach to mentality has scientific and methodological importance for the study of dialectics between the individual and society, genetic and socio-cultural, consciousness and the unconscious.

Key words: mentality, national consciousness, system of stereotypes, synergetic paradigms, attractor.

İQTİSADİYYAT

UOT 339.187.62

**LİZİNQ MÜQAVİLƏSİ – LİZİNQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİNİN
HÜQUQİ RƏSMİLƏŞDİRMƏ FORMASI KİMİ**

Z.H.ZEYNALOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

zeynalov.zakir@inbox.ru

Məqalədə lizinq iqtisadi münasibətlərinin hüquqi rəsmiləşdirmə forması olan lizinq müqaviləsi nəzərdən keçirilir. Lizinq müqaviləsinin hüquqi təbiəti tədqiq edilir, onun xarakterik əlamətləri açıqlanır. Məqalədə müxtəlif alimlərin bu məsələ ilə bağlı mövqeləri tədqiq edilmiş və mübahisəli məsələlərin müəllif tərəfindən şərhli verilmişdir. Lizinq müqaviləsinin təkmilləşdirilməsi üzrə konkret tövsiyələr təklif edilir.

Açar sözlər: lizinq müqaviləsi, lizinq obyektı, lizinq subyektləri, lizinq müddəti, lizinq ödənişləri.

Lizinq müasir iqtisadiyyatda kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin effektiv və yayılmış forması, iqtisadiyyatın bütün sahələrində texniki yenidən silahlanmanın vacib alətidir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, lizinq təkcə yeni texnologiyaların tətbiqi, istehsal potensialının keyfiyyətə təkmilləşdirilməsi və artırılması üçün mühüm kanal olmayıb, həm də sahibkarlığın maliyyə dəstəklənməsi və təşviqi, sosial gərginliyin azaldılması, əlavə iş yerlərinin yaradılması, investisiyaların cəlb edilməsi və s. üçün təsirli vasitədir.

Müasir şəraitdə lizinq maliyyə kapitalı sahibləri və təsərrüfat subyektlərinin maraqlarını birləşdirən sadə və effektiv maliyyə sxemi, bank strukturlarının iqtisadiyyatın real sektoru ilə qarşılıqlı münasibətinin uğurlu formasıdır. Bu, həm istehsalın inkişafı üçün kifayət qədər kapitalı olmayan yeni yaradılan şirkətlər, həm də borc öhdəlikləri olan iri şirkətlər üçün əlverişlidir.

Bu gün lizinq istehsalın maliyyələşdirilməsinin ən effektiv üsullarından biri sayılır.

Ümumiyyətlə, lizinq əməliyyatlarının genişlənməsi və şaxələnməsi ölkənin bütün iqtisadiyyatının, o cümlədən də istehsalda iqtisadi münasibətlərin indikatoru kimi çıxış edir.

Lizinq hüquq münasibəti lizinq iqtisadi münasibətinin hüquqi rəsmiləşdirmə formasıdır. Hüquqi mənada lizinq dedikdə *lizinq müqaviləsi* başa düşü-

lür. Bu müqavilə lizinq şirkəti (lizinq verən) və lizinq alan arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir.

Lizinq müqaviləsinə görə lizinq verən lizinq alanın göstərdiyi konkret əmlakı satıcıdan alıb, onu müəyyən haqla nəzərdə tutulan müddətə və digər şərtlərlə lizinq alanın istifadəsinə verir, lizinq alan isə bunun əvəzində lizinq verənə müəyyənləşdirilmiş məbləğdə haqq ödəyir.

Lizinq şirkəti (lizinq verən) – lizinq müqaviləsinə əsasən cəlb edilmiş və ya özünə məxsus maliyyə vəsaiti hesabına əldə etdiyi və mülkiyyətində olan lizinq obyektini müəyyən haqla, müəyyən müddətə və şərtlərlə lizinq alanın müvəqqəti sahibliyinə və ya istifadəsinə verən hüquqi və ya fiziki şəxsdir. *Lizinq alan* – lizinq obyektini lizinq müqaviləsində göstərilmiş müəyyən haqla, müəyyən müddətə və şərtlərlə müvəqqəti sahibliyə və istifadəyə qəbul edən hüquqi və ya fiziki şəxsdir. *Satıcı* – lizinq obyektini lizinq şirkətinə satan şəxsdir.

Lizinq əməliyyatı həyata keçirilən zaman *iki müqavilə* bağlanır: alqı-satqı və lizinq müqaviləsi.

Alqı-satqı müqaviləsi satıcı və lizinq şirkəti (lizinq verən) arasında bağlanır. Belə ki, gələcək lizinq alan (istifadəçi şəxs) lizinq şirkətinə (lizinq verənə) onun üçün müəyyən satıcıdan konkret əmlak almaq barədə müraciət edir. Lizinq şirkəti (lizinq verən) məhz lizinq alanın müraciəti əsasında onun adını çəkdiyi və göstərdiyi satıcı ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Bu müqaviləyə əsasən satıcı lizinq alana lazım olan əmlakı (lizinq əmlakını) lizinq şirkətinə satır (belə halda lizinq şirkəti alıcı rolunda çıxış edir). Lizinq əmlakı satıcı tərəfindən bilavasitə lizinq alana verilir. Göründüyü kimi, alqı-satqı müqaviləsinin bağlanmasında lizinq alan iştirak etmir. Buna görə də o, həmin müqavilənin tərəfi deyildir.

Lizinq əməliyyatı həyata keçirilən zaman bağlanan *ikinci müqavilə* lizinq müqaviləsidir. Lizinq müqaviləsi lizinq şirkəti (lizinq verən) və lizinq alan arasında bağlanır. Bu müqaviləyə görə lizinq şirkəti lizinq obyektini alan əmlakı lizinq alanın müvəqqəti istifadəsinə verir və o, istismar edilir. Əgər birinci növ münasibət alqı-satqı müqaviləsindən yaranırsa, ikinci növ münasibət lizinq müqaviləsindən yaranır. Özü də ikinci növ münasibət əsas və həlledici rol oynayır. Birinci növ münasibət isə yardımçı rola malikdir. Çox vaxt lizinq şirkəti mülkiyyətçisi olduğu əmlakı görmür.

Lizinq müqaviləsinin təhlilinə keçməmişdən qabaq onun hüquqi təbiətini müəyyənləşdirmək lazımdır. Lizinq müqaviləsinin hüquqi təbiəti isə hüquq ədəbiyyatında ən mübahisəli məsələlərdən biri hesab edilir. Mübahisə bu gün də davam edir.

Bəzi müəlliflər lizinq müqaviləsini xüsusi cəhətlərə malik olan icarə müqaviləsi hesab edirlər (1). Rusiya alimlərinin çoxu lizinq müqaviləsinə icarə müqaviləsinin ayrıca növü kimi baxırlar. Məsələn, M.I.Braqinskiy (2, 582), Y.S.Xaritonova (3, 25) və başqaları göstəririlər ki, lizinq müqaviləsi icarə müqaviləsinin ayrıca növüdür. Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsində də

lizinq müqaviləsi icarə müqaviləsinin ayrıca növü kimi nəzərdə tutulur.

Almaniya alimi Y.Esser belə hesab edir ki, əgər lizinq müqaviləsində onun müddəti başa çatdıqda əmlakın lizinq alan tərəfindən satın alınması nəzərdə tutularsa, belə müqavilə möhlətlə bağlanan alqı-satqı müqaviləsidir (4). Başqa sözlə, lizinq müqaviləsində əmlakdan istifadə müddəti qurtardıqda onun lizinq alan tərəfindən satın alınması barədə şərt daxil edilərsə, belə müqavilə nisyə alqı-satqı müqaviləsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Elə alimlər də vardır ki, onlar lizinq müqaviləsinə tapşırıq müqaviləsi kimi baxırlar. Məsələn, Fransa alimi E.M.Bey (5), Almaniya müəllifi A.Vaqner (6) və s. göstərir ki, lizinq müqaviləsi özündə tapşırıq müqaviləsinin bir sıra cəhətlərini əks etdirir. Onların fikrincə, lizinq alan lizinq şirkətinə onun üçün əmlak əldə edilməsi (satın alınması) barədə tapşırıq verir. Bu tapşırığı lizinq şirkəti satıcı ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlamaqla əmlak əldə etmək yolu ilə yerinə yetirir.

Fransa hüquq elmində geniş yayılmış və inkişaf etmiş nəzəriyyəyə görə lizinq müqaviləsi üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilədir (7). Bu nəzəriyyə tərəfdarları belə hesab edirlər ki, lizinq alan üçüncü şəxsdir. Lizinq əmlakının satın alınması barədə müqavilə onun xeyrinə bağlanılır və bu müqavilənin bağlanmasında lizinq alan iştirak etmir.

Lizinq müqaviləsinin hüquqi təbiəti barədə söylənilmiş bu kimi fikirlərlə çətin ki, razılaşımaq olar. Belə ki, lizinq müqaviləsinin hüquqi təbiətinin ənənəvi mülki hüquq müqavilələrinin (icarə, nisyə alqı-satqı, tapşırıq, üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan və digər müqavilələrin) köməyi ilə müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Düzdür, lizinq müqaviləsində digər müqavilələrin (icarə, kredit, borc, tapşırıq, kirayə və digər müqavilələrin) elementlərinə rast gəlmək mümkündür və bunu inkar etmək olmaz.

Məsələn, lizinq müqaviləsi özündə icarə müqaviləsinin belə bir elementini birləşdirir ki, həmin elementə görə əmlak müəyyən şəxs tərəfindən digər şəxsin müvəqqəti istifadəsinə verilir. Lakin bu, heç də lizinq müqaviləsinin icarə müqaviləsinin növü kimi tanınmasına əsas vermir. Lizinq müqaviləsi özündə kredit müqaviləsinin belə bir elementini əks etdirir ki, bu elementə görə əmlak istifadəyə geri qaytarılmaq şərtilə, müəyyən müddətə və əvəzli şəkildə (haqqı ilə) verilir.

Amma nə qədər də bir-birinə yaxın olsalar da lizinq müqaviləsinin icarə, nə də kredit müqaviləsinin növü hesab etmək olar. Çünki həmin müqavilələr arasında kifayət dərəcədə mühüm fərqlər mövcuddur. Onlar hər şeydən əvvəl, məqsədinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Əmlakdan istifadə etmək və onu sonradan mülkiyyət hüquqi ilə əldə etmək lizinq müqaviləsinin əsas məqsədi sayılır. Nə icarə, nə kredit, nə də digər hər hansı müqavilə belə məqsəd güdmür. Qeyd etməliyik ki, həm də digər prinsiplial fərqlər üzə çıxarmaq mümkündür.

Nəzərə almaq lazımdır ki, lizinq əməliyyatı aparılan, yəni əmlak lizinq əsasında istifadəyə verilən zaman mürəkkəb, kompleks xarakterli və original

(başqasına oxşamayan) münasibət yaranır. O, “lizinq münasibəti” kimi terminlə əhatə olunur. Lizinq münasibəti isə hüquqi cəhətdən iki müqavilə ilə rəsmiləşdirilir ki, bunlardan biri alqı-satqı, digəri isə lizinq müqaviləsidir. Alimlərin əksəriyyəti belə hesab edirlər ki, lizinq xüsusi növ münasibətidir (sui generis). Buna görə də onlar *lizinq müqaviləsini xüsusi növ müqavilə (sui generis)* hesab edirlər (8,108). Bu fikir təkcə hüquq elmində deyil, iqtisadi ədəbiyyat səhifələrində də geniş yayılmışdır. Məsələn, iqtisadi alimlərdən A.V.Busıqın qeyd edir ki, lizinq müqaviləsi (lizinq haqqında müqavilə) xüsusi müqavilə növüdür (9, 305).

Xüsusi müqavilə olması səbəbindən lizinq müqaviləsi Azərbaycan Respublikası müqavilələr sistemində müstəqil yer tutur. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində o, müstəqil müqavilə kimi nəzərdə tutulur. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi lizinq müqaviləsinin tənzimlənməsinə ayrıca fəsil həsr etmişdir. Bu isə o deməkdir ki, bizim ölkəmizin mülki qanunvericiliyi lizinq müqaviləsini müstəqil müqavilə kimi tanıyır.

Müəlliflərdən İ.A.Reşetnik düzgün olaraq göstərir ki, lizinq müqaviləsi müstəqil müqavilədir (10, 7). Ədəbiyyat səhifələrində lizinq müqaviləsinin hüquqi təbiətini müəyyənləşdirməyə təşəbbüs göstərən alimlər arasında həm də belə bir məsələ barədə mübahisə yaranmışdır ki, lizinq müqaviləsi ikitərəfli və ya üçtərəfli sövdələşmədir (əqddir). Əgər hər hansı sövdələşmə (əqd) iki tərəfin iradəsini ifadə edərsə, o ikitərəfli sövdələşmə hesab edilir. Yox, əgər sövdələşmə (əqd) üç tərəfin iradəsini ifadə edərsə, belə sövdələşmə (əqd) üçtərəfli sövdələşmə hesab olunur.

Bəzi müəlliflərə görə, lizinq müqaviləsi üçtərəfli sövdələşmədir. Məsələn, Y.V.Kabatova yazır ki, lizinq sövdələşməsi özündə iki kontraktı (satıcı və lizinq şirkəti arasında bağlanan alqı-satqı müqaviləsini, əmlakın müvəqqəti istifadəyə verilməsi barədə lizinq şirkəti və lizinq alan arasında bağlanan müqaviləni) birləşdirir (11, 31). Burdan müəllif belə bir nəticə çıxarır ki, lizinq sövdələşməsi üçtərəfli sövdələşmədir.

Müəlliflərdən Y.S.Xaritonova da lizinq müqaviləsinə mahiyyətə, üçtərəfli sövdələşmə (əqd) kimi yanaşır. Onun fikrincə, lizinq əməliyyatı mürəkkəb konstruksiyadır (12, 26).

Müəlliflərin əksəriyyəti isə belə hesab edirlər ki, lizinq müqaviləsi ikitərəfli sövdələşmədir. Hesab edirik ki, söylənilmiş bu fikir həqiqətə daha yaxındır. Belə ki, lizinq müqaviləsi lizinq şirkəti və lizinq alan arasında bağlanır. Buna görə də deyə bilərik ki, lizinq müqaviləsi iki tərəfin (lizinq şirkəti və lizinq alanın) iradəsini ifadə edir. Bu səbəbdən də lizinq müqaviləsi ikitərəfli sövdələşmədir. Düzdür, lizinq satıcı, lizinq şirkəti və lizinq alan kimi üç şəxsi bir-biri ilə əlaqələndirir. Lakin onlar bir-biri ilə bir yox, iki ayrı-ayrı müqavilə ilə (alqı-satqı və lizinq müqavilələri ilə) bağlıdırlar. Bundan əlavə, satıcı əmlakın lizinq alanın müvəqqəti istifadəsinə verilməsi ilə bağlı münasibətdə müstəqil rol oynamır.

Digər tərəfdən o, lizinq müqaviləsinin bağlanması iştirak etmir. Odur ki, lizinq şirkəti və lizinq alan arasında bağlanan lizinq müqaviləsi satıcının iradəsini ifadə edə bilməz. Buna görə də lizinq müqaviləsi üçtərəfli deyil, iki-tərəfli sövdələşmə sayılır. Lakin bununla yanaşı, lizinq münasibəti üçtərəfli müqavilə formasında rəsmiləşdirilə bilər. Belə ki, satıcı, lizinq şirkəti və lizinq alan müəyyən əmlakın satın alınmış istifadəyə (lizinqə) verilməsi barədə razılığa gələ bilərlər. Bu cür razılaşma üçtərəfli lizinq müqaviləsinin bağlanmasını ifadə edir. Üçtərəfli lizinq müqaviləsi isə üçtərəfli lizinq sövdələşməsi deməkdir.

Lizinq müqaviləsi özündə bir sıra şərtləri nəzərdə tutan sənəddir. Lizinq müqaviləsinin məzmunu məhz bu şərtlərdən ibarətdir. Lizinq müqaviləsinin tərəfləri həmin şərtlərə əməl etməlidirlər. Məsələn, lizinq şirkəti (lizinq verən) lizinq obyektini olan əmlakı lizinq alana lizinq müqaviləsinin şərtlərinə uyğun halda təqdim etməlidir.

Lizinq müqaviləsində, *ilk olaraq subyektlər (lizinq müqaviləsinin subyektləri) barədə* şərt nəzərdə tutulmalıdır. Lizinq müqaviləsinin subyektləri-lizinq şirkəti (lizinq verən) və lizinq alan hesab edilir.

İkinci halda, lizinq müqaviləsində *lizinq obyektini barədə şərt* nəzərdə tutulmalıdır. Lizinq obyektini rolunda, lizinq verən tərəfindən əldə edilən və onun mülkiyyətində olan, lizinq əsasında lizinq alanın müvəqqəti sahibliyinə və istifadəsinə verilən əmlak başa düşülür. Lizinq obyektini lizinqə verilən əmlakdır. Ona lizinq əmlakı və ya lizinq avadanlığı da deyilir. Lizinq əmlakı (lizinq avadanlığı) lizinq müqaviləsinin predmetidir. Burada, həmçinin lizinq obyektinin verilmə yeri və qaydası da göstərilməlidir. Bunlardan başqa, lizinq müqaviləsində qeyd olunmalıdır:

- lizinq obyektinin balans uçotunun qaydası;
- lizinq obyektinin saxlanması və təmiri qaydası;
- lizinq obyektinin müqaviləsi ilə bağlı risklərdən sığorta olunması;
- lizinq obyektinin geri götürülməsi qaydası.

Lizinq müqaviləsində həm də lizinq obyektinin *tam dəyəri*, habelə onun *tam normativ xidmət müddəti* göstərilməlidir.

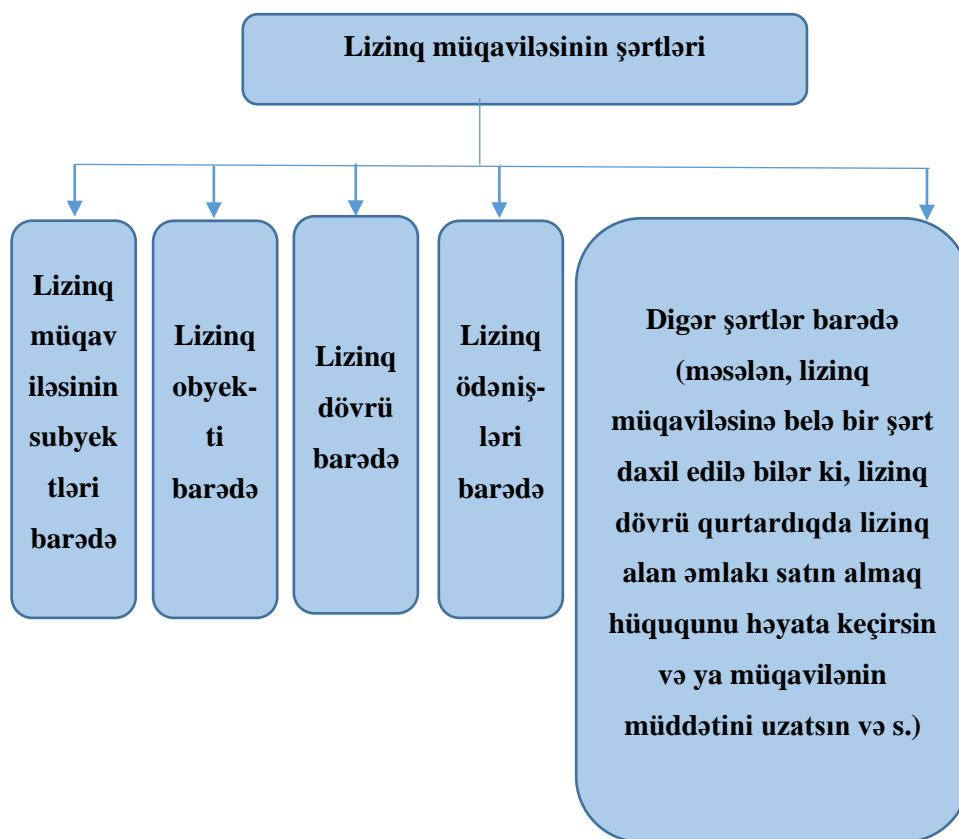
Üçüncü halda, lizinq müqaviləsində *lizinq dövrü barədə şərt* nəzərdə tutulmalıdır. Lizinq dövrü dedikdə lizinq müqaviləsinin qüvvədə olma müddəti başa düşülür (13, 609.). Başqa sözlə, lizinq müqaviləsində onun qüvvədə olma müddəti göstərilməlidir (lizinq dövrü barədə daha ətraflı dərəcə vəsaitinin beşinci fəslində)

Dördüncü halda, lizinq müqaviləsində *lizinq ödənişləri barədə şərt* nəzərdə tutulmalıdır. Lizinq ödənişləri (onlara lizinqin dəyəri də deyilir) lizinq əməliyyatının əsas elementlərindən biridir. Məlum olduğu kimi lizinq dövründə (lizinq müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində) lizinq alan lizinq obyektindən istifadəyə görə lizinq verənə pul formasında haqq ödəyir, məhz həmin haqqın ümumi məbləği lizinq ödənişləri hesab edilir. Lizinq verənə çatan lizinq ödənişlərinin məbləğini müəyyənləşdirmək lizinq əməliyyatının ən mürəkkəb məsələsi sayılır. Mürəkkəb iş olduğuna görə onları hesablamaq

xüsusi hazırlıq və təcrübə tələb edir.

Lizinq müqaviləsində bunlardan başqa, *digər məsələlər barədə şərtlər* nəzərdə tutulur. Məsələn, lizinq müqaviləsinə belə bir şərt daxil edilə bilər ki, lizinq dövrü qurtardıqda lizinq alan əmlakı satın almaq hüququnu həyata keçirsin və yaxud o, lizinq müqaviləsinin şərtlərini dəyişmədən və ya dəyişməklə lizinq müqaviləsinin müddətini uzatsın və s.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq lizinq müqaviləsinin şərtləri barədə sxemi (sxem 1.1) aşağıdakı formada vermək olar: **Sxem 1.1**

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Lizinq müqaviləsinə bir sıra *xarakterik əlamətlər* xasdır. Məhz həmin əlamətlərin sayəsində lizinq müqaviləsi müqavilələr sistemində müstəqil yer tutur.

Birinci, bir qayda olaraq, adətən, istənilən müqavilə üzrə borclu şəxs rolunda həmin müqavilənin bağlanması tələfi kimi iştirak edən şəxslər, yəni müqavilənin tərəfləri çıxış edirlər. Bu səbəbdən lizinq müqaviləsi üzrə borclu şəxs lizinq verən və lizinq alan hesab olunur. Lizinq müqaviləsi üzrə borclu şəxs qismində lizinq verən və lizinq alandan başqa həm də həmin müqavilənin bağlanması iştirak etməyən satıcı çıxış edir. Belə ki, satıcı lizinq obyektini

olan əmlakı bilavasitə lizinq alana verməyə borcludur. Bu lizinq müqaviləsinin birinci xarakterik əlamətidir.

İkincisi, lizinq müqaviləsi üzrə lizinq verən lizinq alanın göstərdiyi əmlakı müəyyən satıcıdan satın alıb, onu lizinq alanın müvəqqəti istifadəsinə vermək vəzifəsi daşıyır. Satıcıya məxsus olan əmlakı xüsusi olaraq lizinq alan üçün əldə edən (satın alan) lizinq verən satıcıya bildirməli və məlumat verməlidir ki, lizinq əsasında satın alınmış əmlak lizinq alanın istifadəsinə verilməsi üçündür.

Üçüncüsü, bir qayda olaraq istifadəçi şəxs əmlakın istifadəyə verilməsi ilə bağlı münasibətlərdə (məsələn, icarə, kirayə və digər münasibətlərdə) aktiv rol oynamır. Lakin lizinq müqaviləsinin tərəflərindən biri olan lizinq alan lizinq münasibətlərində aktiv iştirak edir. Belə ki, məhz o, lizinq obyektini alan və istifadəyə verilən əmlakı göstərir (müəyyən edir) həmin əmlakın mülkiyyətçisi olan satıcıyı seçir, satıcıdan əmlakın verilməsini tələb edir.

Dördüncüsü, əmlakla bağlı bütün riskləri bir qayda olaraq, həmin əmlakın mülkiyyətçisi daşıyır. Lizinq müqaviləsi üzrə isə belə riskləri lizinqə verilmiş əmlakın mülkiyyətçisi olan lizinq verən deyil, *lizinq alan* daşıyır. Lizinqə verilmiş əmlakla bağlı bütün vəzifələr də (texniki xidmət göstərmək, təmir etmək və s.), həmçinin lizinq alanın üstünə düşür. Əgər lizinq alan lizinq əmlakında hər hansı qüsurlar və çatışmazlıq aşkar edərsə, o, lizinq verənə deyil, bilavasitə satıcıya irad bildirir.

Lizinq müqaviləsi Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 747-ci maddəsi ilə lizinq müqaviləsinin formaları, lizinq müqaviləsinin iştirakçılarının hüquq və vəzifələri, lizinq zamanı mülkiyyət münasibətləri, lizinq ödənişləri, lizinq verənin və lizinq alanın məsuliyyəti, lizinq obyektinin uçotu, lizinqə tətbiq edilən digər qaydalar Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 748-751-ci maddələri ilə tənzimlənir.

Lizinq müqaviləsinin hansı formada bağlanmasına gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində bu barədə konkret göstəriş vardır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 748-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, lizinq müqaviləsi *yazılı formada* bağlanılır. Odur ki, lizinq müqaviləsi şifahi formada bağlana bilməz.

Lizinq müqaviləsində göstərdiyimiz şərtlərdən başqa, həmçinin tərəflərin qarşılıqlı münasibətlərinə, eləcə də lizinq sövdələşməsinin effektivlik səviyyəsinə təsir edə biləcək digər hallar barədə hökmən şərt göstərməlidir. Məsələn, lizinq müqaviləsinə xərclərin bölüşdürülməsi ilə bağlı tərəflərin qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən şərtlər də daxil edilə bilər. Konkret olaraq müəyyən olunmalıdır ki, kim tərəfindən aşağıdakı xərclər həyata keçirilir:

- lizinq obyektini alan əmlakın lizinq alanın olduğu yerə çatdırılması (daşınması);
- lizinq obyektini alan avadanlığın quraşdırılması, sınaqdan keçirilməsi və işə salınması;
- əgər lazım olarsa və tələb edilərsə, lizinq müəssisəsinin işçilərinin

- öyrədilməsi,
- ehtiyat hissələri ilə təmin olunması və onların göndərilməsi ;
- lizinq əmlakının cari və əsaslı təmir edilməsi.

Lizinq obyektini zədələndikdə lizinq alan müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq, öz hesabına dərhal onu bərpa etməli və normal iş rejimində saxlamalıdır, nəzərdə tutulmuş qaydada və müddətlərdə lizinq ödənişlərinin ödənilməsini davam etdirməlidir.

Lizinq alan lizinq obyektini onun dəyəri məbləğində zədələnmə, məhv olma və lizinq obyektini ilə bağlı mövcud bütün digər risklərdən mülki məsuliyyətini lizinq şirkətinin xeyrinə sığortalamalıdır.

Lizinq ödənişləri lizinq iqtisadi münasibətlərinin əsaslarından (iqtisadi əsaslarından) biridir. Lizinq ödənişləri həm də lizinq müqaviləsinin vacib şərtidir. Belə ki, lizinq müqaviləsində lizinq ödənişləri barədə şərt nəzərdə tutulmalıdır. Lizinq müqaviləsində lizinq ödənişləri barədə şərt göstərilmədiyi halda lizinq müqaviləsi bağlanmış hesab edilə bilməz.

Lizinq ödənişləri lizinq müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində həyata keçirilir. Həmin ödənişlər lizinq avadanlığından istifadəyə görə lizinq alan tərəfindən lizinq şirkətinə (lizinq verənə) ödənilir.

Beləliklə, *lizinq ödənişləri* – lizinq müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində lizinq obyektindən istifadəyə görə lizinq alan tərəfindən lizinq şirkətinin (lizinq verənin) xeyrinə həyata keçirilən ödənişlərdir.

Lizinq ödənişləri üç formada həyata keçirilir;

- *pul forması*;
- *kompensasiya forması*;
- *qarışıq forma*.

Pul formasına görə lizinq alan lizinq verənə (lizinq şirkətinə) vaxtaşırı, yəni müəyyənləşdirilmiş dövrdə (məsələn, ayda bir dəfə; rübdə bir dəfə; ildə bir dəfə və s.) müəyyən məbləğdə pul ödəyir. Belə lizinqə *müasir formalı lizinq* deyilir. Belə ki, müasir formalı lizinqə görə lizinq ödənişləri pul formasında həyata keçirilir.

Kompensasiya formasına görə lizinq ödənişləri əmtəə (mal) formasında həyata keçirilir. Buna həm də lizinq ödənişlərinin *natura forması* deyilir. Belə ki, lizinq alan lizinq şirkətinə pul deyil, əmtəə (mal) verir. Bununla o, lizinq ödənişlərini həyata keçirir. Buna *klassik lizinq* deyilir. Klassik lizinq zamanı lizinq ödənişləri bir qayda olaraq, adətən əmtəə (mal) formasında həyata keçirilir (14, 301).

Belə ki, lizinq alan tərəfindən istehsalın təşkili və ya istehsalın yenidən qurulması zamanı əgər avadanlıq lizinq əsasında əldə olunur və istifadəyə götürülürsə, investisiya (kapital) cəlb edilməsi tələb olunmur. Belə ki, lizinq alan (müəssisə) lizinq əsasında əldə etdiyi avadanlıqdan istifadə edərək əmtəə (mal) istehsal edir. O, lizinq ödənişlərini məhz istehsal etdiyi (hazırladığı) əmtəə

(mal) hesabına həyata keçirir. Buna həm də *kompensasiya lizinqi* deyilir. Kompensasiya lizinqi zamanı lizinq ödənişini (natura formasında ödəniş), həm də qarşılıqlı xidmət vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Belə ki, lizinq alan lizinq şirkətinə müvafiq növdə xidmət göstərə bilər. Bu yolla o, lizinq ödənişini həyata keçirir (15, 463).

Qarışıq formaya görə lizinq ödənişlərinin bir hissəsi pul, digər hissəsi isə əmtəə (mal) formasında həyata keçirilir. Belə ki, lizinq alan lizinq ödənişlərini göstərdiyimiz iki formanı, yəni pul və əmtəə formalarını uyğunlaşdırmaqla həyata keçirir.

Lizinq ödənişlərinin hansı formada həyata keçirilməsi məsələsi lizinq şirkəti və lizinq alan arasındakı razılaşmadan asılı olaraq həll edilir. Əgər lizinq şirkəti və lizinq alan arasında lizinq ödənişləri ilə bağlı hesablaşmalar lizinq avadanlığının vasitəsilə istehsal olunan əmtəə (mal) ilə aparılarsa, belə əmtəənin (malın) qiyməti tərəflərin razılığı ilə müəyyənləşdirilir və lizinq müqaviləsində qeyd edilir. Lizinq ödənişlərinin forması (pul forması, natura forması, qarışıq forma) lizinq müqaviləsində göstərilməlidir.

Lizinq alan lizinq şirkətinə lizinq ödənişlərini onun lizinq avadanlığından istifadəyə başladığı vaxtdan etibarən həyata keçirməlidir. Ona görə ki, lizinq alanın lizinq ödənişlərinin verilməsi ilə bağlı öhdəlikləri onun lizinq avadanlığından istifadəyə başladığı vaxtdan qüvvəyə minir. Bununla yanaşı qeyd etməliyik ki, bu barədə lizinq müqaviləsində ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, lizinq müqaviləsində müəyyən edilə bilər ki, lizinq alan lizinq ödənişlərinin verilməsi ilə bağlı öhdəliklərini lizinq avadanlığının vasitəsilə əmtəə (mal) istehsal etdiyi və ya əmtəə (malı) istehlakçılara satıldığı vaxtdan yerinə yetirsin.

Göstərilən məsələ barədə *möhlət* də verilə bilər. Belə ki, lizinq müqaviləsində lizinq ödənişlərinə lizinq avadanlığından istifadəyə başlandığı vaxtdan 6 ay (180 gün) keçəndən möhlət verilməsi nəzərdə tutula bilər.

Lizinqlə bağlı ödənişlər, bir qayda olaraq, *köçürmə yolu* ilə aparılır. Lizinq alan lizinq ödənişlərini bilavasitə lizinq şirkətinin (lizinq verənin) bank hesabına köçürür.

Lizinq ödənişləri ümumiləşdirilmiş anlayışdır. Belə ki, lizinq ödənişləri ayrı-ayrı məbləğlərin məcmusundan ibarətdir. Bu səbəbdən *lizinq ödənişlərinin ümumi məbləği* mövcuddur (sxem 1.2).

Birinci, lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə lizinq avadanlığının *amortizasiya ödənişləri* aiddir. Amortizasiya ödənişləri lizinq avadanlığının işlədilməsi (köhnəlməsi) ilə bağlı olan ödənişlərdir. Həmin ödənişləri lizinq avadanlığını öz balansında uçota alan (balansında saxlayan) şəxs, yəni lizinq alan həyata keçirir (16, 597).

İkinci, lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə *lizinq avadanlığının əldə edilməsi ilə bağlı zəruri xərclər* daxildir. Bildiyimiz kimi, lizinq şirkətinin (lizinq verənin) lizinq iqtisadi münasibətlərində əsas vəzifəsi bundan ibarətdir ki, o, lizinq alanın göstərdiyi əmlakı müəyyən satıcıdan əldə etməli (satın almalı)

və lizinq alanın müvəqqəti istifadəsinə verməlidir. Məlum məsələdir ki, lizinq şirkəti avadanlığı əldə edərkən (satın alarkən) müəyyən məbləğdə pul ödəyir. Həmin məbləğ lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə daxildir. Məsələn, lizinq şirkəti avadanlığı əldə edərkən satıcıya iyirmi min (20 000) manat məbləğində pul ödəmişdir, həmin pul məbləği lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə aiddir. Qeyd etməliyik ki, lizinq avadanlığının əldə edilməsi ilə bağlı zəruri xərclər dedikdə lizinq avadanlıqlarının əldə edilməsi (satın alınması) üçün ödənilən pul məbləği başa düşülür. Təbii ki, lizinq şirkəti lizinq avadanlığının əldə edilməsi üçün ödədiyi pulun əvəzini almalıdır.

Üçüncü, lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə lizinq avadanlıqlarını əldə etmək (satın almaq) üçün *alınan kreditə görə faiz daxildir*. Lizinq şirkəti (lizinq verən) lizinq avadanlıqlarını həm də eyni zamanda cəlb edilmiş maliyyə vəsaiti hesabına əldə edə (satın ala) bilər. Bəzən lizinq şirkəti tərəfindən lizinq avadanlıqlarının satın alınması onun özünə məxsus maliyyə vəsaiti hesabına mümkün olmur. Ya lizinq şirkətinin özünə məxsus maliyyə vəsaiti çatmır və kifayət etmir, ya da o, maliyyə vəsaitinə malik olmur. Belə halda, lizinq şirkəti lizinq avadanlığını *cəlb edilmiş maliyyə vəsaiti* hesabına əldə etməlidir. Belə ki, lizinq şirkəti bankdan (eləcə də digər kredit təşkilatından) kredit alır. Bundan ötrü o, bankla kredit müqaviləsi bağlayır. Bank isə krediti yalnız müəyyən faizlə verir. Faizin verilməsi kreditin klassik prinsiplərindən biridir. Ümumi qayda bundan ibarətdir ki, banklar faizsiz kredit vermir. Lizinq şirkəti də bankdan krediti müəyyən faizlə alır. Alınmış kredit vəsaiti hesabına o, satıcıdan lizinq avadanlığını əldə edir, alınmış kredit vəsaitinə görə faiz isə lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə aid olunur. Lizinq alan kreditə görə faizi ödəməlidir.

Dördüncü, lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə *lizinq verənə çatacaq haqqın məbləği* daxildir, ona *lizinq haqqı* deyilir. Qanunvericilikdə ona “lizinq mükafatı” və ya “lizinq verənin mükafatının məbləği” deyilir. Belə ki, lizinq şirkəti satıcıdan əldə etdiyi avadanlığı lizinq alanın istifadəsinə müəyyənləşdirilmiş haqqın əvəzində verir.

Qeyd etməliyik ki, lizinq haqqı lizinq şirkətinin lizinq əməliyyatından əldə etdiyi gəlirdir. Onu lizinq şirkətinin mənfəəti hesab etmək olmaz. Belə ki, *mənfəət* lizinq şirkətinin əldə etdiyi gəlir (lizinq haqqı) və onun lizinq əməliyyatının həyata keçirilməsinə çəkdiyi xərc arasında fərqdən ibarətdir.

Lizinq öz iqtisadi məzmununa görə *birbaşa investisiya* sayılır. Buna görə də lizinq ödənişlərinin ümumi məbləği elə hesablanmalıdır ki, lizinq şirkəti ilk olaraq, öz investisiya xərclərinin əvəzini tam ödəyə bilsin və sonra isə, əlavə müəyyən məbləğdə gəlir əldə etsin. *Gəlir* (lizinq haqqı) dedikdə investisiya xərclərinin əvəzinin tam ödənilməsindən sonra yerdə qalan pul məbləği başa düşülür. Belə ki, lizinq şirkətinin investisiya xərclərinin əvəzi tam şəkildə ödənilir. Yerdə qalan pul məbləği lizinq şirkətinin gəliri (lizinq haqqı) hesab edilir.

O ki qaldı *lizinq şirkətinin investisiya xərclərinə*, qeyd etməliyik ki, lizinq əmlakının əldə edilməsi və ondan istifadə olunması ilə bağlı çəkilən

xərclər lizinq şirkətinin investisiya xərcləri hesab edilir. Lizinq şirkətinin investisiya xərclərinə aşağıdakılar aiddir;

- *lizinq əmlakının dəyəri;*
- *əmlak vergisi;*
- *lizinq avadanlığının daşınma xərcləri;*
- *lizinq əmlakının yerləşdirilməsi və qoyulmasına çəkilən xərc;*
- *lizinq əmlakının quraşdırılmasına çəkilən xərc;*
- *müəssisəsinin (lizinq alanın) işçilərinə lizinq avadanlığından istifadə qaydalarını öyrətməklə bağlı çəkilən xərc;*
- *lizinq əmlakının gömrük rəsmiləşdirilməsinə çəkilən xərc;*
- *lizinq avadanlığı ilə gömrük yığım, tarif və rüsumunun ödənilməsinə çəkilən xərc;*
- *istismar olunana kimi lizinq avadanlığının saxlanılmasına çəkilən xərc;*
- *daşınma zamanı lizinq avadanlığının qorunmasına və mühafizəsinə çəkilən xərc;*
- *lizinq əmlakının sığortalanmasına çəkilən xərc;*
- *mümkün olan bütün risklərdən sığorta olunma xərci;*
- *cəlb olunmuş maliyə (kredit) vəsaitindən istifadə olunması üçün faiz ödənilməsinə çəkilən xərc;*
- *lizinq avadanlığının əldə olunması üçün möhlətlə ödənişi həyata keçirilən zaman satıcıya faiz ödənilməsinə çəkilən xərc;*
- *lizinq alana qarantıya verilməsi və zəminlik üçün çəkilən xərc;*
- *lizinq avadanlığının saz, işlək və yaralı vəziyyətdə saxlanmasına çəkilən xərc;*
- *lizinq avadanlığına xidmət göstərilməsi üçün çəkilən xərc;*
- *lizinq avadanlığının dövlət qeydiyyatına alınmasına çəkilən xərc (lizinq avadanlığına əmlak hüquqları Azərbaycan Respublikası Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi yanında Daşınmaz Əmlakın Dövlət Reyestri Xidmətində dövlət qeydiyyatına alınmalıdır);*
- *lizinq avadanlığının əldə olunması və istifadəyə verilməsi ilə bağlı çəkilən xərc;*
- *lizinq avadanlığını əsaslı təmir etmək üçün ehtiyat fondu yaradılmasına çəkilən xərc;*
- *ticarət agentinə (nümayəndəsinə) ödənilən komissiyon haqq;*
- *lizinqin həyata keçirilməsi zamanı əlavə xidmətlər göstərilməsinə çəkilən xərc;*
- *digər xərclər (belə xərclər olmadan lizinq avadanlığından normal istifadə edilməsi mümkün olmur).*

Lizinq haqqı (gəlir) özündə birləşdirir:

lizinq şirkətinin göstərdiyi xidmətə görə ödənişi;

lizinq alanın lizinq şirkətinin vəsaitindən istifadə etməsinə görə müəyyən faizi.

Göstərdiyimiz qayda konkret lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğini hesablamağın metodik əsası hesab edilir. Həmin qaydadan lizinq müqaviləsinin layihəsi tərtib olunan zaman istifadə edilməlidir. Bunun hər şeydən əvvəl iqtisadi əhəmiyyəti vardır.

Lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə daxil edilən *sığorta xərci* barədə xüsusi olaraq danışmaq lazımdır. Belə ki, lizinq avadanlığı itirilmə (məhv olma), çatışmazlıq və ya zədələnmə risklərindən sığortalanmalıdır. Əgər lizinq müqaviləsində nəzərdə tutularsa, lizinq avadanlığını sığortalamaq vəzifəsi lizinq şirkətinin üzərinə qoyulur.

Lizinq avadanlığını sığortalamaq üçün isə lizinq şirkəti sığortaçı (sığorta şirkəti) ilə sığorta müqaviləsi bağlayır. Bu zaman o, sığortaçıya müəyyən məbləğdə sığorta haqqı ödəyir, həmin məbləğ lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə daxil edilir. Başqa sözlə, lizinq avadanlığını lizinq verən tərəfindən (lizinq şirkəti tərəfindən) sığorta edilmişdirsə, sığorta üçün ödənilən məbləğ lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə daxil edilir. Lizinq alan həmin məbləği lizinq ödənişlərinin tərkibində ödəməlidir. Əgər lizinq avadanlığı lizinq alan tərəfindən sığorta edilərsə, onda sığorta üçün ödənilən məbləğ lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə daxil edilə bilməz. Belə ki, lizinq avadanlığını sığortalamaq üçün lizinq alan özü sığorta şirkəti ilə sığorta müqaviləsi bağlayaraq ona sığorta haqqı ödəyir. Bu isə sığorta üçün ödənilən məbləğin verilməsi deməkdir.

Amma ümumi qayda bundan ibarətdir ki, lizinq avadanlığını sığortalamaq vəzifəsi satıcının üstünə düşür. Belə ki, lizinq müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, satıcı lizinq avadanlığını lizinq şirkətinə satdığı (verdiyi) andan lizinq müqaviləsinin müddəti başa çatanaqədək lizinq avadanlığını itirilmə (məhv olma), çatışmazlıq və ya zədələnmə risklərindən sığortalanmalıdır. Belə halda da təbii ki, sığorta üçün ödənilən məbləğ lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə daxil edilə bilməz. Bu kimi məqamlarda satıcı özü sığortaçı ilə sığorta müqaviləsi bağlayır və ona sığorta haqqı ödəyir.

Beşinci, lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə *sığorta üçün ödənilən məbləğ* daxildir.

Altıncı, lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə *lizinq şirkətinin əlavə xidmətlərinin haqqı* daxildir. Lizinqin həyata keçirilməsi prosesində əlavə xidmətlər göstərilməsinə ehtiyac yarana bilər. Lizinq alan həmin xidmətlərin əvəzini ödəməlidir, belə ödəniş isə lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə daxildir. Əlavə xidmətlərin göstərilməsinə çəkilən xərclər lizinq şirkətinin investisiya xərclərinə aiddir.

Yeddinci, lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə lizinq şirkətinin lizinq müqaviləsi ilə nəzərdə tutulmuş *digər xərclər* daxildir. Belə xərclər lizinq müqaviləsində öz əksini tapmalıdır.

Lizinq ödənişlərinin (ümumi məbləği) diversifikasiyası sxem şəklində (sxem 1.2) aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar.

Sxem 1.2

Sxem 1.2 Lizinq ödənişlərinin (ümumi məbləği) diversifikasiyası (17, 134)

Lizinq ödənişlərinin tərkibinə daxil edilən məbləğlər lizinq verən tərəfindən sənədlərlə əsaslandırılmalıdır.

Beləliklə, lizinq ödənişlərinin *ümumi məbləği* iki hissədən ibarətdir. *Birinci hissəyə* lizinq şirkətinin investisiya xərcləri aiddir. *İkinci hissə* isə özündə lizinq şirkətinə çatacaq haqqı (gəliri) birləşdirir. Bir daha qeyd edək ki, lizinq ödənişlərinin ümumi məbləği lizinq avadanlıqlarının amortizasiya müddəti nəzərə alınmaqla elə hesablanmalıdır ki, lizinq şirkətinin investisiya xərclərini örtə və ona nəzərdə tutulmuş gəlir gətirə bilsin. Qəti dəyər hesablanarkən amortizasiya faktı bütün hallarda nəzərə alınmalıdır.

Lizinq müqaviləsində lizinq ödənişlərinin qrafiki göstərməlidir. Həmin qrafik hesablaşma qaydasını əks etdirir. Lizinq müqaviləsində göstərməlidir ki, lizinq müqaviləsi vaxtından əvvəl icra edildiyi hallarda lizinq ödənişləri hansı qaydada hesablanmalıdır.

Lizinq əməliyyatları həyata keçirilən zaman lizinq obyektinə olan əmlak (daşınar və daşınmaz) lizinq verən tərəfindən maliyyələşdirilir. Bu gün lizinq istehsalın maliyyələşdirilməsinin ən effektiv üsullarından biri sayılır. Bu prosesdə *lizinq verən təchizatçılardan (satıcılardan)* lizinq avadanlığı əldə edir və onu nəzərdə tutulan müddətə və digər şərtlərlə *lizinq alanın* müvəqqəti istifadəsinə verir. Lizinq sövdələşməsi dövründə lizinq alan tərəfindən lizinq verənə faiz də daxil olmaqla, lizinq ödənişlərinin müəyyən olunmuş məbləği (adətən cədvəl tutulur) həyata keçirilir.

Nəzəri olaraq lizinqə görə ödənişlər lizinqə verilmiş obyektin bərpasına oluna bilən dəyərindən, yəni amortizasiya ayırmalarından az ola bilməz. Lizinqə görə ödənişlərin real həcmi isə maksimal və minimal həddlər arasında qərarlaşır, bu isə bazar münasibətləri şəraitində tələb və təklif qanunları əsasında mümkündür.

Qeyd edilənləri nəzərə almaqla belə nəticəyə gəlmək olar ki, lizinqə görə

edilən ödəniş lizinq verənlə lizinq alan arasında münasibətlərin iqtisadi forması kimi çıxış edir.

Lizinq ödənişlərini hesablamaq üçün annuitet formuldan istifadə olunur. Annuitet – konkret borcun (əsas və faiz borcu) aylıq bərabər hissələrlə ödənilməsidir. Bu qayda lizinq müqaviləsinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan bütün şərtlərinin təsirini özündə ifadə edir.

Annuitet formul aşağıdakı kimidir:

$$P = A \frac{U \div T}{1 - 1 \div (1 + U \div T)^T} \times \pi$$

P- lizinq ödənişlərinin məbləği;

A-amortizasiya məbləği (və ya lizinq avadanlığının dəyəri);

π - lizinq müddəti (dövrü);

U-lizinq faizi;

T- lizinq ödənişlərinin dövrülüyü (vaxtaşırı həyata keçirilməsi).

Lizinq üzrə ödəniş lizinq müqaviləsinin tərəfləri arasında münasibətlərin iqtisadi forması kimi çıxış edərək, lizinq obyektinin dəyərinin ödənilməsi, kapital yığılı, sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması, xərclərin yenidən bölgüsü kimi *funksiyaları* özündə birləşdirir.

Lizinq ödənişinin müddəti başa çatdıqda, avadanlıq müəssisənin mülkiyyətinə keçirilir və ya tam amortizasiyaya məruz qalaraq silinir, həmçinin onun üçüncü şəxsə satılması imkanları da mövcuddur. Lizinq əməliyyatları bir qayda olaraq, banklar, lizinq şirkətləri, avadanlıq istehsalı və ya satışı ilə məşğul olan şirkətlər tərəfindən maliyyələşdirilirlər.

Təcrübə göstərir ki, lizinq şirkətləri özlərinin xüsusi vəsaitləri ilə bərabər, həm də digər mənbələrdən cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına maliyyələşməni həyata keçirirlər. Belə ki, dünyada lizinq sövdələşmələrinin əksər hissəsi kredit hesabına maliyyələşir. Beynəlxalq təcrübədə lizinq şirkətləri həm kapital bazarından cəlb etdikləri vəsait hesabına, həm də banklardan cəlb edilmiş kreditlər və ya xarici borclanma hesabına maliyyələşdirilirlər.

Lizinq iqtisadi münasibətlərin bütün həlqələrində iştirak edir və mahiyyətə kredit və icarə münasibətlərindən fərqlənir. Lakin lizinq müqaviləsinin tərəfləri arasında münasibətlərin formalaşdırılması və effektivliyi ölkədə maliyyə bazarlarının strukturundan və inkişaf səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu ilk növbədə maliyyə resurslarının lizinq bazarına təsiri ilə əlaqədardır. Bu səbəbdən kapital bazarının inkişafı lizinq üçün uzunmüddətli maliyyə mənbəyi hesab edilir. Hazırda istehsalın strukturundakı dəyişikliklər lizinqə tələbi əhəmiyyətli dərəcədə artırmış və bu səbəbdən də yalnız fərdi şirkətlər deyil, istehsalçılar və maliyyə institutları da lizinqlə geniş məşğul olmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Book H. Leasing in Deutschland. Frankfurt-M., 1965; Liarens K. Lehrbuch des Schuldrechts. München. 1972
2. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга вторая. М., 2009, 582 с.

3. Харитонов Ю.С. Финансовая аренда (лизинг) // Законодательство. 2008, №1, с.25
4. Esser J.Schuldrecht.Karlsruhe, 1971
5. Bey E.M. De la symbiotique dans les leasing et credit-bail mobiliers. Paris, 1970
6. Wagner A. Leasing als Geschäftbesorgung Nubingen.1969
7. Calais- Auloy J. Le contrat de leasing. Paris, 1975
8. Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А.Васильев, А.С. Коморов, М., 2005, 108 с.
9. Бусыгин А.В.Предпримательство.М., 2001, 305 с.
10. Решетник И.А. Гражданско-правовое регулирование лизинга в Российской Федерации. Перм, 1998,с.7
11. Кабатова Е.В.Лизинг. М.,1991, с.31
12. Харитонов Ю .С. Финансовая аренда (лизинг) // Законодательство, 2008, №1, с.26
13. Банковское дело. Учебник //Отв.ред.О.И.Лаврушин.М., 2009, 609 с.
14. Бусыгин А.В. Предпримательство. М., 2001, 301 с.
15. Тынель А., Функ Я., Хвалей В. Курс международного торгового право. Минск, 2000, 463 с.
16. Брагинский М.И, Витрянский В.В.Договорное право. Книга вторая. М., 2009, 597 с.
17. Zeynalov Z.H. Bank Lizingi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2014, 134 s.

ЛИЗИНГОВЫЙ ДОГОВОР - ФОРМА ЮРИДИЧЕСКОГО ОФОРМЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ ЛИЗИНГА

З.Г.ЗЕЙНАЛОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается лизинговый договор, как форма юридического оформления экономических отношений лизинга. Применяется юридическая природа лизингового договора, раскрываются его характерные особенности. Исследованы позиции различных ученых, занимающихся данной проблематикой и дано авторское понимание дискуссионных вопросов. Предлагаются конкретные рекомендации по его совершенствованию.

Ключевые слова: лизинговый договор, объект лизинга, субъекты лизинга, срок лизинга, лизинговые платежи

LEASING AGREEMENT - A FORM OF LEGAL REGISTRATION OF LEASING ECONOMIC RELATIONS

Z.H.ZEYNALOV

SUMMARY

The article considers the leasing agreement, which formalizes a form of legal form of leasing economic relations. The legal nature of the leasing contract is investigated, and the characteristic features of the contract are disclosed. The positions of various scholars on this subject and the author's understanding of debatable questions are researched. The author provides specific recommendations for improving the leasing contract.

Key words: leasing agreement, leasing object, leasing subjects, leasing period, leasing payments

MÜNDƏRİCAT

HÜQUQ

Niyazov X.
Dövlət informasiya siyasətinin qanunvericilik əsaslarının təşəkkülü 5

Hacıyev X.İ.
Avropa İnsan hüquqları məhkəməsinin təfsirində təqsirsizlik
prezumpsiyası 14

Məmmədaliyeva L.N.
Prezident İlham Əliyevin tarixi çağırışları: BMT tribunasiyadan
səsləndirilən tezislər 33

Qasımov Ə.Ə., Hüseyinli M.Ə.
Hökmün ədalət mühakiməsinin mühüm aktı kimi anlayışı və əhəmiyyəti 43

Qasıмова A.M.
Silahlı münaqişələrdə uşaqların hüquqi statusu: “uşaq” anlayışı, uşaqların
silahlı münaqişələrə cəlb edilməsi və iştirakı problemi 50

SOSİOLOGİYA

Cavadova H.Q.
Azərbaycan ilə Türkiyə arasında sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafında
Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin rolu 60

Əliyev Ü.M.
Müasir dövrdə sosial xidmətin reallaşdırılmasında dövlətin rolu 69

FƏLSƏFƏ

Rüstəmov İ.Ə.
Azərbaycan xalqının tərəqqi yolunun bələdçisi – “Əkinçi” 78

Quliyev F.A.
Mentallıq və mentalitet sinergetik paradıqlar kontekstində 86

İQTİSADİYYAT

Zeynalov Z.H.
Lizinq müqaviləsi – lizinq iqtisadi münasibətlərinin hüquqi
rəsmiləşdirmə forması kimi 99

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Ниязов Х.
Формирование законодательных основ государственной
информационной политики. 5

Гаджиев Х.И.
Презумпция невиновности в интерпретации Европейского суда
по правам человека 14

Мамедалиева Л.Н.
Исторические призывы президента Ильхама Алиева:
тезисы, озвученные с трибуны ООН 33

Гасымов А.А., Гусейнли М.А.
Суть и важность вердикта как основного закона справедливости..... 43

Касимова А.М.
Правовой статус детей в вооруженных конфликтах:
понятие «ребёнок», проблема привлечения детей
в вооруженные конфликты и их участия в них..... 50

СОЦИОЛОГИЯ

Джавадова Х.Г.
Роль нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан в развитии
социально-экономических отношений между Азербайджаном
и Турцией..... 60

Алиев У.М.
Роль государства в реализации социального обслуживания
на современном этапе 69

ФИЛОСОФИЯ

Рустамов И.А.
«Экинчи» - маяк азербайджанского народа на пути к прогрессу 78

Кулиев Ф.А.
Ментальность и менталитет в контексте синергетических парадигм 86

ЭКОНОМИКА

Зейналов З.Г.
Лизинговый договор - форма юридического оформления
экономических отношений лизинга 99

CONTENTS

LAW

Niyazov Kh.
Formation of legislative basis of the state information policy 5

Hajiyev Kh.I.
Presumption of innocence in the interpretation of the European court
of human rights 14

Mammadaliyeva L.N.
President Ilham Aliyev’s historic calls: theses voiced from
the UN rostrum 33

Gasimov A.A., Huseynli M.A.
The essence and importance of verdict as a major act of justice 43

Gasimova A.M.
The legal status of children in armed conflict:
the definition of ‘child’, the problem of the involvement and participation
of children in armed conflict..... 50

SOCIOLOGY

Javadova H.G.
The role of the Baku-Tblisi-Jeyhan oil pipeline in the development
of economic relations between Azerbaijan and Turkey 60

Aliyev U.M.
The role of the state in the realization of the right
for social service in the present age 69

PHILOSOPHY

Rustamov I.A.
Akinchi-the guide of the Azerbaijanis on the way to progress 78

Guliyev F.A.
Mentality in the context of synergetic paradigms 86

ECONOMICS

Zeynalov Z.H.
Leasing agreement - a form of legal registration
of leasing economic relations..... 99

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə disketlə (disklə) birlikdə təqdim olunur, disketlər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1994, 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördüncü çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2001, № 3, s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2003, 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Fəciə janrının tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siy.2, iş 26, vv.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.

Redaktorları: *Məryəm Qədimova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 08.02.2018. Çapa imzalanmışdır: 07.03.2018.

Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 7,5 ç.v. Sifariş 56. Sayı 120.

*«Bakı Universiteti Nəşriyyatı», Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az*